Škeljzen Malići

KOSOVO I RASPAD JUGOSLAVIJE

LINKS
edicija
INTERNACIONALA

MOSTART

Škeljzen Malići

KOSOVO I RASPAD JUGOSLAVIJE

Naslov originala:
Shembja e Jugosllavisë dhe rrëfime të tjera politike:
dialog i Shkëlzen Maliqit me Baton Haxhiun,
UET Press, Tiranë 2011.

LINKS

Škeljzen Malići

KOSOVO I RASPAD JUGOSLAVIJE

Razgovor vodio
Baton Hadžiu

◆

Preveo s albanskog
Anton Berišaj

MOSTART

Beograd, 2014.

SADRŽAJ

PRED GOVOR

DIJA LOG

TRI ESEJA

NAPIŠI TO, ZENI!
Predgovor srpskom izdanju

Knjiga-dijalog Kosovo i raspad Jugoslavije prevashodno je namenjena javnosti Kosova i Albanije. Nakon proglašenja nezavisnosti Kosova 2008 godine, Baton Hadžiu, uticajni kosovski novinar i urednik štampanih i elektronskih medija (Koha ditore, TV Klan Kosova) s kojim već dugo godina sarađujem, počeo je da me ubeđuje da treba da napišem analitičku ili ispovednu knjigu o raspadu Jugoslavije iz kosovske perspektive, bez crno-belih klišea i romantike. Govorio mi je da priču o Kosovu i Jugoslaviji praktično imam napisanu u fragmentima, u objavljenim člancima. Samo treba da ih spojim u koherentnu priču. Odgovarao sam mu da je rano za to i da imam prečih obaveza.

Ali Baton nije odustajao. Jednog dana je došao sa idejom o obimnijem razgovoru kojim bismo dopunili šest intervjua koje je on vodio sa mnom, da bi ih potom objavio u periodu od 1992. do 2000. godine u nedeljniku *Koha* ili dnevom listu *Koha ditore*, dok je on bio njihov urednik. Pošto mi se to činilo izvodljivim, on je preuzeo na sebe da pripremi koncept i onda me je jednoga dana iznenadio sa listom od nekih sto pedeset pitanja. Pored političkih i istorijskih tema, on je pitanja fokusirao i na moje lično, kosovsko i jugoslovensko životno iskustvo. Batona je zanimalo kakve su bile *pedesete* godine na Kosovu kada smo mi, klinci rođeni u socijalističkoj Jugoslaviji, bili "Titovi pioniri", pa je onda redom pitao za *šezdesete*, vreme kada je pao Ranković a ja sam krenuo na studije u Beograd, potom za *sedamdeste* kada je Jugoslavija preuređena i Kosovo dobilo veoma široku

autonomiju, za *osamdesete* kada je umro Tito, što je ubrzano prouzrokovalo razorne potrese u federaciji, te konačno za *devedesete,* kada je raspad federacije koincidirao sa raspadom komunizma, a Miloševićev režim je pokušao da Kosovo vrati pedeset godina unazad, zatirući svaku autonomiju.

Za sastavljanje tog složenog *kataloga* pitanja, Batona su podstakle i polemike koje su vođene u kosovskoj štampi nakon proglašenja nezavisnosti Kosova. Bile su učestale i prilično žestoke svađe oko pitanja štete, odnosno koristi koju su jugoslovenski i albanski komunizam imali za rešavanje kosovskog, odnosno albanskog pitanja. Centralno pitanje bilo je kakav je bio stvarni položaj Kosova u jugoslovenskoj federaciji, odnosno jesu li kosovski komunisti bili prosto izdajnici, ili generacija koja je učinila sve što je bilo moguće u datim okolnostima za političku i kulturnu afirmaciju Kosova, kao preduslova za prevratne devedesete okončane intervencijom NATO.

Baton je smatrao da sam ja idealni medijum za tu priču. Imao sam relativno uspešnu karijeru intelektualca prihvaćenog i cenjenog u jugoslovenskom kontekstu, pošto sam šesnaest godina živeo u Beogradu, da bih 1982. godine odlučio da se vratim na Kosovo kako bih započeo novu intelektualno-političku, za neke kontroverznu karijeru angažovanja za kosovsku stvar. Ranih osamdesetih godina bio sam u žiži albansko-srpskih sporenja, vodeći polemike sa srpskim akademicima i nacionalistima, ne libeći se pritom ni od kritike kosovskih akademika i nacionalista.

Dijalog sa Batonom Hadžijuom razvijao se sporo. Budući da smo ga podelili na decenijska tematska poglavlja, koja su predstavljala mešavinu političkih i kulturnih analiza, kao i mojih biografskih sećanja, trebalo nam je skoro četiri godine da stignemo do kraja *osamdesetih*. O *devedesetima,* kada je došlo do krvavih i tragičnih raspleta krize, Baton je imao set pitanja za refleksiju koja je umnogome nadilazila prethodne četiri decenija Kosova u socijalističkoj Jugoslaviji. Nisam nalazio vremena za taj finalni deo knjige-dijaloga. Svakom transkriptu prethodnih poglavlja, vraćao sam se više puta, dodajući stalno nove detalje i analize, tako da sam bio ubeđen da knjiga neće biti završena u dogledno vreme.

Međutim, septembra 2011, Baton se dosetio da napravi ugovor sa Henrijem Ćilijem, osnivačem Evropskog Univerziteta u Tirani, za objavljivanje ove knjige-dijaloga u jednoj od edicija UET, zašta je trebalo da dobijemo pristojan honorar. Samo što je uslov bio da se knjiga završi do kraja septembra, odnosno za dve nedelje. Pristao sam, napravili smo sažetu verziju analize devedesetih, a onda sam takvoj *krnjoj* verziji knjige rešio da pridodam tri moja ranija autorska eseja, za koje sam smatrao da mogu da budu od interesa za čitaoce na Kosovu i u Albaniji. Bio je to pre svega tekst o mojim beogradskim godinama koji sam objavio kao predgovor albanskom izdanju *Mexica* Vladimira Arsenijevića. Sledi priča o tome kako je Ibrahim Rugovao postao lider albanskog pokreta devedesetih, kao i sećanje na Fehmija Aganija i Gafura Kiserija, koji nisu dočekali živi proglašenje nezvisnosti Kosova 17. februara 2008.

Ovu storiju o tome kako je sklapana knjiga-dijalog zapisujem zbog nelagode koju sam osećao i oktobra 2011. kada je objavljena u Tirani, zato što je opet predajem *krnju,* što se naročito odnosi na svedočenje o *devedestim* godinama prošlog veka.

Kada su *Links* i *Qendra Multimedia* predložili da se knjiga prevede na srpski, bilo mi je drago, ali sam mislio da bi trebalo da je svakako preradim i dopunim. Ali sve što sam uspeo, bilo je da pročitam prevod Antona Berišaja, kome se zahvaljujem na preciznosti u prevodu.

Zahvaljujem se Jetonu Neziraju i ekipi iz *Qendre Multimedie* iz Prištine za podršku koju su dali za prevod knjige, kao i Saši Iliću i Svetlani Gavrilović, koji su pripremili ovo izdanje u okviru sve uspešnije kulturne saradnje, uspostavljene poslednjih godina između Beograda i Prištine na nivou prevratnih nezavisnih inicijativa.

Najveću zahvalnost dugujem Batonu Hadžiu, bez čijeg upornog insistiranja ne bi bilo ove knjige niti bi ona imala ovaj oblik. On me i dalje uporno nagovara da odbacim njegova pitanja i knjigu-dijalog preradim u svoje memoare.

Možda bih to i napravio, kada bih bio u potpunosti uveren da to ima nekog smisla. A kada sam kod smisla ili pitanja koje stalno postavljam sebi, da li je ova knjiga-dijalog od nekakvog suštinskog interesa, u šta često sumnjam, setim se da me je Fatos

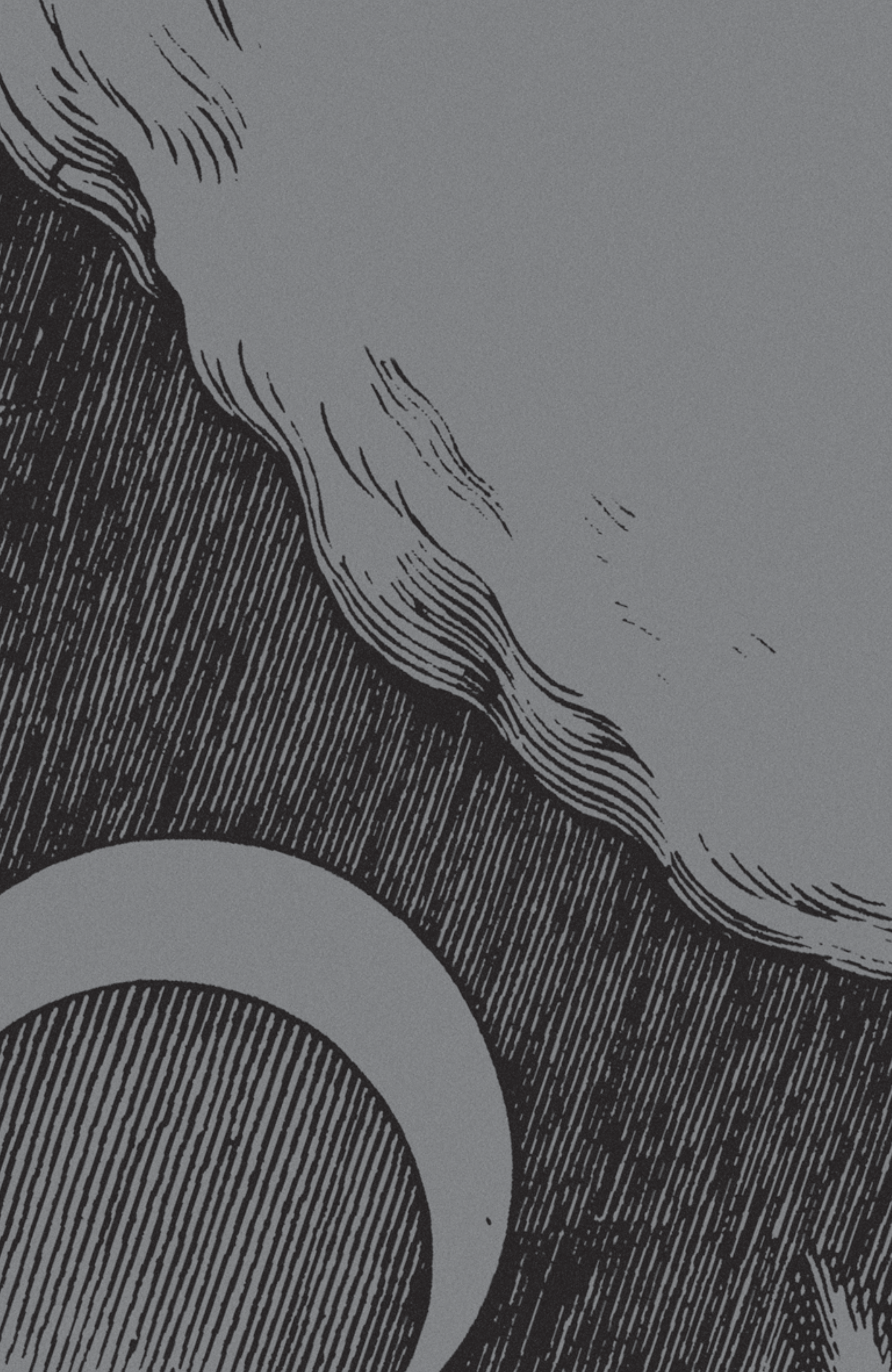
Ljubonja, pisac i najoštrije intelektualno pero savremene Albanije, kad god bih mu ispričao fragmente svojih sećanja i refleksija o Jugoslaviji, Kosovu i ličnoj biografiji kulturnog kentaura, savetovao: “Napiši knjigu o tome, Zeni!”

Pa, eto, napisana je nekako.

Samo se još nisam usudio da pitam Fatosa da li je ovo ta knjiga koja je trebalo da bude napisana.

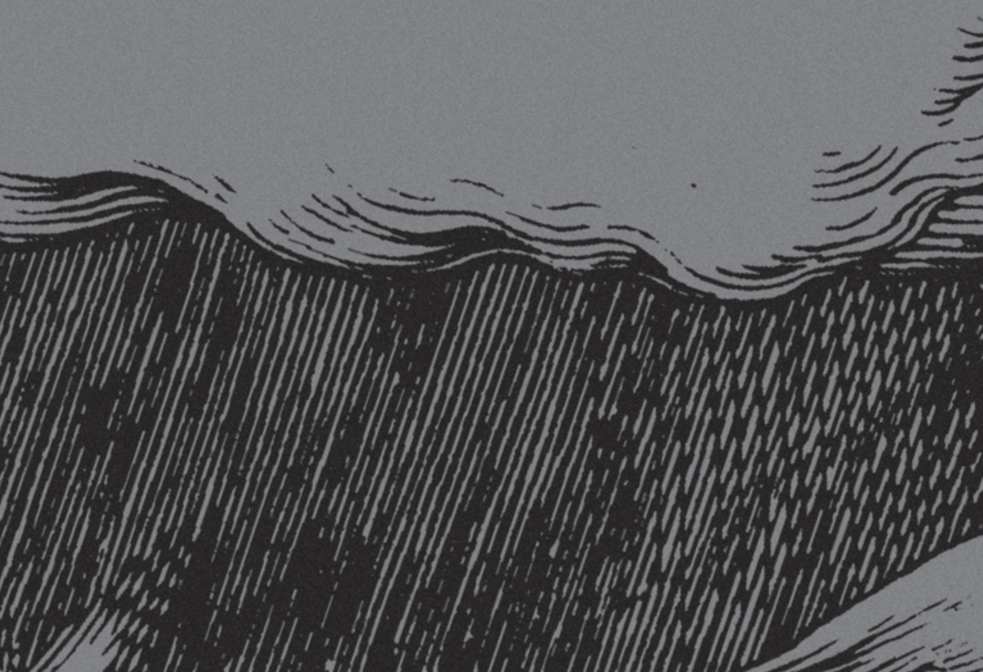
Škeljzen Malići
Tirana, maj 2014.

DIJALOG

glava
01

UVOD

Kako sam postao slavan “preko noći”

Baton Hadžiu: *Pre 1982. godine, Škeljzena Malićija je na Kosovu malo ko poznavao kao čoveka od pera. Često se navodi da vas je u svet pisanja, debata, ali i politike uvelo otvoreno pismo objavljeno u beogradskom nedeljniku* NIN. *Otvoreno pismo upućeno srpskom akademiku Pavlu Iviću vas je nateralo da izađete iz školjke anonimnosti. Zašto ste u stvari napisali to pismo?*

Škeljzen Malići: Istina je da me u vreme kada sam napisao tu reakciju, na Kosovu nisu poznavali... Tek što sam se vratio iz Beograda, gde sam proveo dug i lep period života od 16 godina. Ni u Beogradu nisam bio javna ličnost. Tada sam imao 35 godina i nisam imao ništa osim lične biblioteke, nekih tri-četiri hiljade knjiga koje sam doneo iz Beograda. Od septembra 1982. godine čekao sam da nađem neki posao. To nije bilo tako lako, iako sam imao veoma jake “veze”. Moj otac, Mehmet Malići, bio je tada ministar unutrašnjih poslova na Kosovu, vrlo moćan i zastrašujući položaj. Ljudi bi danas pomislili, kao uostalom i tada, da je bila dovoljna jedna njegova reč da nađem posao kakav bih poželeo. Ali, ja sam bio veoma skroman i obazriv... Tražio sam neki miran posao, po mogućnosti u Nacionalnoj biblioteci, kao običan bibliotekar i da se zapošljavanje obavi u skladu sa pravilima. Tako da sam čekao šest meseci. Dane sam provodio mirno, čitajući i pišući pomalo, uglavnom pesme... Jednog dana, ako se dobro sećam, bio je to kraj novembra ili početak decembra 1982, pročitao sam tekst u beogradskom nedeljniku *NIN* koji je bio osvrt na knjigu

Albanci i njihovi krajevi objavljenu u to vreme u Tirani. *NIN*-ov sagovornik bio je srpski akademik Pavle Ivić. On je iznova aktuelizovao debatu o etnogenezi Albanaca, odbacujući ilirsku i afirmišući tračku tezu. U tom tekstu je bilo mnogo predrasuda protiv Albanaca i Kosova. Ivić je oštro kritikovao albanski nacionalizam sa pozicija neobuzdanog srpskog nacionalizma. Ja sam napisao reagovanje, poslao sam ga *NIN*-u i začudio sam se kada je izašlo nedelju dana kasnije, bez prepravki i skraćivanja. Još više me je začudilo kada je nedelju dana kasnije to moje reagovanje izašlo u prevodu, kao glavni članak u kulturnom dodatku *Rilindje*. Nisam očekivao takvu vrstu recepcije. Nisam čak ni u snu pomišljao da ću tokom noći postati slavan, da će to pismo odrediti moju sudbinu ubuduće, vezavši me za publicistiku i politiku, za koje do tada nisam mogao ni da pretpostavim da će postati moja glavna delatnost u narednih četvrt veka.

Da li to znači da to pismo nije objavljeno u NIN-*u, Škeljzen Malići ne bi bio ovaj koji je danas, autor koji je objavio na stotine članaka, reagovanja i intervjua u raznim medijima na Kosovu, bivšoj Jugoslaviji, Albaniji i na Zapadu?*

Da, sve je počelo tim pismom, međutim, ne mogu reći da je to bio presudni momenat. Ja sam bio spreman. U to vreme u Srbiji je počela neizdrživa antialbanska medijska kampanja i od mene se i očekivalo da reagujem. Po svoj prilici bih ušao u igru. Ipak, u tom trenutku to je bio za mene nepoznat teren. Nisam mogao ni da zamislim da tada počinje istorija velikih lomova koji će odrediti ne samo lične sudbine, već i one kolektivne. Sigurno je da nisam bio neki prorok tih lomova. U početku sam se osećao samo uvređenim. Kasnije sam shvatio, kao i drugi, da su to bili prvi potresi u čitavom nizu snažnih zemljotresa koji će srušiti jugoslovensku federaciju. Decembra 1982. godine nisam mogao znati da će pismo u NIN-u, ne toliko njegov sadržaj, već kao gest, imati takvu posebnu težinu, ne samo za mene lično.

Ali, pre nego što nastavim, želim da ispričam priču brzog i necenzurisanog objavljivanja mog pisma u *NIN*-u u tim okolnostima. Ova priča dokazuje da i u slučajnosti ima sistema. To sam saznao kasnije od Naita Vrenezija. Urednik rubrike pisama u

NIN-u je u to vreme bio, sada pokojni, Ljuba Stojić. On je po profesiji bio psiholog, Naitov školski kolega. Tom Stojiću je, dakle, palo moje pismo u ruke i svidelo mu se, ali nije imao pojma ko bi mogao biti taj Škeljzen Malići.

Govorilo se da si na srpskom pisao perfektno, elegantnim stilom...?

Da, tada sam lepo pisao na srpskom. To je iznenadilo Stojića. Zato je telefonirao Naitu Vreneziju i pitao ga da li poznaje nekoga u Prištini po imenu Škeljzen Malići. Nait mu je rekao ko sam jer smo se poznavali još iz gimnazije u Prizrenu i studirali smo na Beogradskom univerzitetu u isto vreme. Ja sam dobro znao ko je Ljuba Stojić jer je uživao neku vrstu ugleda među studentima, čitao sam njegove tekstove i često sam ga viđao u slavnim beogradskim kafanama: “Pod lipom”, “Grmeču”, “Kolarcu”. Ali pošto sam bio mlađi od njega, mogao je da me poznaje po izgledu ili pod mojim nadimkom Zeni ili Zen, kako su me zvali u Beogradu, ali ne i po imenu i prezimenu. Ranije sam rekao da do trideset pete godine života nisam objavljivao tekstove. U stvari, 1980. godine objavio sam deo studije o vizantijskoj estetici, konkretno analizu ikonoboračke krize, u maloj knjizi od šest autorskih tabaka. Ali, filozofski časopis u kojem je objavljen tekst nije imao široku publiku i sama srednjovekovna tema nije bila toliko atraktivna da bih stvorio ime u javnosti. Bilo kako bilo, bez obzira na to da li se Stojić setio ko sam ja, njemu se svideo tekst i objavio ga je bez intervencija odgovornih urednika u *NIN*-u.

No, za mene se najveće iznenađenje dogodilo u Prištini. Moj tekst je odmah preveden i ponovo objavljen u *Rilindji* uporedo sa tekstom akademika Ivića. Zatim su objavljeni i naredni polemički tekstovi koje je izvorno objavljivao *NIN*. Ova polemika je imala veoma veliki odjek. Prvi put nakon 1981. godine objavljen je publicistički tekst jednog albanskog autora koji nije bio defanzivan, već je demaskirao kampanju srpskog nacionalizma. Pošto sam u Prištini bio takoreći potpuno nepoznat, zbog hrabrosti i dobrog stila teksta mnogi ljudi su mi rekli da su bili ubeđeni da je to bio pseudonim nekog od akademika, profesora ili poznatih kosovskih autora.

Klasična priča o uspehu i sticanju slave preko noći...

Da, tako nekako... Neočekivano i šokantno. Podrška mi je dolazila i od najviših državnih instanci. Telefonirao mi je i Fadilj Hodža, u to vreme član Predsedništva Jugoslavije. On mi je čestitao na hrabrosti i pristupu. “Osvetlio si nam obraz”, rekao mi je. Za razliku od drugih, Fadilj Hodža me je dobro poznavao, ne samo zbog toga što je moj otac bio u visokom komunističkom rukovodstvu Kosova, već me je i lično poznavao. Sreo sam ga u nekoliko raznih prilika u Prištini i Beogradu. Jednom me je prepoznao na ulici dok sam prolazio pored Skupštine Srbije i pozvao me na ručak u skupštinski restoran. Takođe, Fadilj Hodža je odigrao veliku ulogu 1969. godine intervenišući kod policije da me ne hapse kao aktivistu levičarske pobunjeničke grupe studentskog pokreta 1968. na Beogradskom univerzitetu.

Prvi intelektualac koji je reagovao na antialbansku kampanju

Vratićemo se kasnije na 1968. Sada, molim te, nastavi priču o motivu ulaska u polemiku sa srpskim akademikom u nedeljniku NIN*?*

Pa, motiv je jasan. Već punih petnaest godina sam živeo u Beogradu i poznavao sam relativno dobro srpsku scenu, ko je i šta predstavlja akademik Ivić u Srbiji. Na početku antialbanske kampanje u srpskim medijima ljutio sam se sve više što nije bilo polemičkih reagovanja ili zato što su ta reagovanja bila bleda i kada ih je bilo izgledala su kontraproduktivna. Znao sam da je garnitura srpskih rukovodilaca nakon Titove smrti zauzela radikalan stav prema Kosovu. To mi je rekao i moj otac 1981. godine nakon što je imenovan na težak i delikatan položaj ministra unutrašnjih poslova u Izvršnom veću Kosova, što je bila Vlada u tom sistemu. Sećam se, negde krajem 1981. godine, kada smo se vraćali kolima iz Prizrena za Prištinu, negde kod Dulja, Mehmet mi je dao do znanja da su srpski rukovodioci, posebno ministar unutrašnjih poslova, ne sećam se više njegovog imena, radikal-

niji po pitanju Kosova i od samog zloglasnog Aleksandra Rankovića!

Dao mi je do znanja da u susretima između dva rukovodstva, Srbije i Kosova, ima velikih tenzija, čak i pretnji likvidacijama od novih moćnika u Beogradu, koji su korstili vakuum autoriteta nakon Titove smrti kao i demonstracije na Kosovu 1981. godine.

Upitao sam Mehmeta o saveznim jugoslovenskim organima, kako stoji stvar sa njihovom vlašću i raspoloženjem, da li "federacija" ima snage da zaustavi zamah srpskih pretenzija. Ali nisam dobio neki jasan odgovor o realnom odnosu snaga u federaciji. Mehmet mi je kazao da kosovski kadrovi pružaju otpor na više nivoa. "Neće se dozvoliti razgradnja autonomije Kosova. Mi imamo sva prava Republike, osim naziva i nećemo dozvoliti vraćanje unazad."

Dakle, poslednje godine mog boravka u Beogradu 1981. pratio sam pažljivo scenu i srpsku politiku iza kulisa. Bio sam informisan o tendencijama u publicistici i srpskim intelektualnim krugovima. U konkretnom slučaju, za koji me pitaš, činjenica je da je u to vreme sve kuvalo u meni od besa i nezadovoljstva zbog antialbanske kampanje. To me je sve više zaokupljalo, posebno kada sam uviđao nemoć kosovske inteligencije da odgovori na tu kampanju. I došao je dan kada nisam više mogao da se uzdržim...

Svi su ćutali i na Škeljzena Malićija je pao teret da reaguje?! Kako si došao na tu ideju?

Imao sam ideju o tome i ranije, dok sam bio u Beogradu, ali sam mislio da nije na meni da reagujem. Ima drugih tamo na Kosovu koji su informisaniji, kojima je zadatak i obaveza da se suprotstave antialbanskoj kampanji... Ali nakon što sam se vratio na Kosovo, boraveći nekoliko meseci u Prištini, shvatio sam da nereagovanje na kampanju nije dolazilo samo zbog povećane represije, nesigurnosti i straha ljudi od posledica, od progona, hapšenja, izbacivanja s posla itd. Shvatio sam da intelektualcima u Prištini nedostaje ne samo hrabrost, već i informisanost i odgovarajući pristup tom pitanju. Mislim na tadašnje okolnosti i mogućnosti koje su postojale za reagovanje. Tada sam odlučio da reagujem sam, da iznesem te kontraargumente protiv kampanje

što mi se odavno motalo po glavi. Uradio sam to s nadom da bi to moglo da posluži kao model i za druge. Možda sam bio naivan, ne znam, ali sam nekako bio ubeđen da postoji dovoljan prostor unutar sistema tadašnje jugoslovenske ideologije za demaskiranje srpskog nacionalizma koji je tako otvoreno dirigovao antialbansku ponižavajuću kampanju.

Međutim, kada se danas setim moje tadašnje pozicije, mislim da sam donekle imao prednost ili sreću, što moja hrabrost u demaskiranju srpskog nacionalizma nije imala trenutne posledice. Jednostavno, bio sam albanski intelektualac van uobičajenih kategorija, pošto sam donekle bio zaštićen, sa nekim relativnim povlasticama koje drugi nisu imali. Prva prednost je bila što sam bio sin Mehmeta Malićija koji se borio protiv albanskog iredentizma, kako je u to vreme etiketiran Pokret za Republiku Kosovo ili ranije Pokret za ujedinjenje Kosova sa Albanijom. Zbog ove uske porodične veze imao sam problema sa patriotama i albanskim nacionalistima, a ne toliko sa vlašću koja je još uvek bila komunistička. Druga prednost je bila što se nisam plašio javnog hvatanja u koštac sa srpskim nacionalistima jer sam bio ubeđen da sam pronašao formulu vođenja polemike sa njima. Ta formula bila je jednostavna, bio sam obazriv da ne nastupam sa pozicija albanskog nacionalizma, što mi nije bilo teško jer po ubeđenju nisam bio nacionalista. Ovo moje nenacionalističko polazište danas može zvučati kao pozicioniranje na strani "jugoslovenskog integralizma", kako su me percipirali neki krugovi na Kosovu, na primer Mehmet Kraja, ali nije bilo tako. Ja sam samo verovao da je najsnažnije oružje javne konfrontacije sa srpskim nacionalizmom bilo korišćenje legata jugoslovenskog komunizma, titoizma, koji je u principu isključivao dominaciju nacionalističkih ideologija, posebno srpskog nacionalizma. Na temeljima tog sistema, iako nije bio u potpunosti konzistentan, stajala je vrednost borbe protiv svih nacionalizama. I to je trebalo iskoristiti kao sredstvo za demaskiranje koalicije koju je Savez komunista Srbije sklopio sa ultranacionalističkim i velikosrpskim snagama. U ondašnjem javnom diskursu još uvek su postojala čitava polja koja nije kontrolisao velikosrpski pokret. Postojao je prostor kao i razni načini legitimnog demaskiranja dvoličnosti velikosrpskih pretenzija. Reakcionarne snage u Sr-

biji su se sve otvorenije i ultimativno angažovale za promenu Ustava iz 1974. godine i vraćanje srpske hegemonije. Ako se to ne dogodi, one su pretile da će odustati od Jugoslavije u cilju stvaranja Velike Srbije, koja bi osim Kosova obuhvatala i Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu, više od pola Hrvatske sa, takoreći, celom jadranskom obalom i na kraju, one nisu odustajale ni od Makedonije. I to će izbiti na videlo veoma brzo, nakon usvajanja i navodnog "ilegalnog" objavljivanja Memoranduma Srpske akademije nauka i umetnosti, koji je odmah shvaćen kao ultimatum upućen jugoslovenskoj Federaciji: ili će biti uspostavljena hegemonija Srbije u Jugoslaviji ili će Srbija tražiti druge puteve za rešenje srpskog pitanja...

Koji je bio tvoj pristup tom problemu?

Pristup koji sam izabrao u tekstovima pisanim u tim okolnostima, bio je neosporavanja borbe koja se vodila protiv albanskog nacionalizma i iredentizma. Ali, to sam činio namerno jer se time otvarao put za napad i na svaki drugi nacionalizam, pre svega srpski, koji je stajao na čelu podivljale antialbanske kampanje. Moja je teza bila da se protiv albanskog nacionalizma na Kosovu ne može boriti ako se ta borba vodi sa pozicija još opasnijeg srpskog nacionalizma. Sigurno da ovaj postulat nije bio moje otkriće jer, kako rekoh ranije, bio je to legat titoizma, onog sistema koji je četiri decenije legitimisao i bio temelj jugoslovenske federacije. Ali, ja u stvari nisam bio titoista i komunista po ubeđenju. U tekstovima iz tog vremena, osim nekoliko izuzetaka, nisam koristio komunistički diskurs i rečnik...

Pohvale i pretnje

To što si rekao podseća me na ocenu koju je o tebi izneo pokojni Ismailj Bajra, u superlativu. Na jednom skupu, ako se ne varam 1986, ovaj bivši ministar za informisanje u jugoslovenskoj Vladi je izjavio da je za demaskiranje srpskog nacionalizma više uradio Škeljzen Malići kao pojedinac od Instituta za istoriju i svih onih doktora i magistara istorije u čije je školovanje i unapređenje

Kosovo investiralo toliko mnogo para! Zaista je za čuđenje što se osamdesetih sa srpskim akademicima otvoreno i snagom argumenata konfrontirao anonimus pod imenom Škeljzem Malići, a ne kosovski akademici!? Ovde imam u vidu i kritiku koju si izneo u to vreme, 1985. godine, povodom Knjige o Kosovu *koju je objavio srpski akademik Dimitrije Bogdanović. Tada si na sistematičan i iscrpan način demaskirao srpski nacionalizam. Ovaj članak je imao veliki odjek u jugoslovenskoj javnosti. Hrvatski* Vjesnik *ga je objavio skoro u celosti, a zatim su se polemike ponovo prenele u beogradski nedeljnik* NIN. *Za takvu konfrontaciju bilo je potrebno da budeš spreman. Ta metoda i strategija, koje si ranije pomenuo, nisu pale s neba! Zašto, dakle, celu tu bitku nisu vodili kosovski istoričari i akademici, već Škeljzen Malići?*

Ne osećam se baš komotno zbog ovog poređenja... Da, istina je, Ismailj Bajra me je pohvalio tom prilikom, ali on je znao i da preti kada sam pisao stvari koje mu nisu išle u prilog. Hoću reći da sam bio samo pojedinac, ne "institucija". S druge strane, kosovska istoriografija je uistinu bila provincijalna, kontrolisana i zaplašena. Istinu govoreći, za istorijske teme nisam imao neku specijalnu stručnu spremu. Moj pristup nije bio istorijski ili istoriografski. Po obrazovanju sam filozof, a imao sam saznanja i o sociologiji, političkim teorijama, kao i književnosti i umetnosti. Ali, ovo što ti nazivaš strategijom nije nešto što sam usvojio kao takvo da bih je svesno koristio. Rekao bih da su moja reagovanja bila više egzistencijalne prirode. Jednostavno, nastojao sam da mislim bez mentalnih blokada koje su drugi imali oko realnih problema tog vremena. Pratio sam sa velikim interesovanjem političke događaje. Čitao sam brojne izveštaje, rezolucije i komentare i mnogo sam razmišljao o problemima koji su se pojavili oko kosovske krize. Ovo moje interesovanje nije bilo akademske prirode već nametnuto kao reakcija na egzistencijalnu pretnju. Kao Albanac koji je mnogo godina živeo u Beogradu, osećao sam da kriza pogađa u samo naše biće, udara na moj složeni identitet, na književne ambicije i druge koje sam krijući kultivisao, kao i na životna stremljenja koja sam imao i koja još uvek nisam bio ostvario. U to vreme, sebe sam više video kao pesnika i filozofa. Nameravao sam da ostvarim više refleksivan život intelektualca,

ali nisam imao jasnu ideju kako da to postignem. Bio sam povučena osoba i u mojim istraživanjima bilo je mnogo ustručavanja. Bio sam usamljenik, melanholičan, sa sklonošću ka suočavanju sa velikim temama univerzuma, života i smrti, uglavnom apolitičnim. Ali kriza koja je izbila u Jugoslaviji bila je nalik na uragan, vanredan izazov koji me je primoravao da menjam sebe, da tražim hitne odgovore, ko sam i šta želim, lomeći ili deleći taj moj složeni identitet. Nakon proleća 1981, sve sam više bio zaokupljen albanskim temama i pitanjem Kosova. I moje reagovanje krajem 1982. godine protiv akademika Ivića, uticalo je i na moju sudbinu, jer je moj život dobio drugačiji smer i nepovratno sam postao publicista, novinar i političar. To je bio rezultat tih nasilnih preusmeravanja mojih interesovanja.

Formula protivudara

Pa i ovo što si rekao ipak dokazuje da Škeljzen Malići nije pao s neba...

Pa dobro, možda si u pravu, ali u nekom drugom smislu. Na primer, u vezi s mojim tekstom protiv akademika Ivića, da je to bilo pripremljeno i ranije promišljeno reagovanje. Temu, a i pristup, razvijao sam još od leta 1982, pošto je na jednom od Kongresa Saveza komunista Srbije (bio je to možda Plenum, plenarna sednica Centralnog komiteta SKS, to danas nije važno), izbila svađa i polemika između kosovskog akademika Idriza Ajetija i dvojice srpskih intelektualaca, članova najvišeg komunističkog foruma, Jovana Deretića, dekana Filološkog fakulteta u Beogradu, gde sam u to vreme radio i filozofa Petra Živadinovića, kojeg sam poznavao veoma dobro sa studija. Srpske novine su dale veoma veliki prostor napadima Deretića i Živadinovića na Idriza Ajetija, gde su ošto ispolitizovali temu ilirskog porekla Albanaca. I Ajeti kao da je provocirao ovu politizaciju, ne toliko fleksibilnim pristupom prema onome što se smatra naučnom istinom i na koji način i kada se ona plasira za govornicama i na ideološkim plenumima, gde je osim istorijskih argumenata trebalo imati i

snažnu političku artikulaciju i argumente. Sa indignacijom sam pratio tu polemiku, čak sam napisao i reagovanje koje je ostalo nedovršeno. Taj sam tekst izgubio, ali njegove ideje i neke delove sam koristio u polemici koju sam vodio nekoliko meseci kasnije sa akademikom Pavlom Ivićem.

Možeš li konkretnije da objasniš koji je bio model tvog reagovanja?

Vidi, na tom kongresu ili plenumu, jedan partijski organ je razmatrao pitanje porekla Albanaca, što je bio opasan nonsens za nauku i politiku. I kada se to ponovilo na još grublji način u intervjuu Pavla Ivića, bio je to jasan pokazatelj da srpski nacionalizam snažno prodire u Savez komunista Srbije. Na forumu partije na vlasti razmatralo se da li su Albanci autohtoni u krajevima u kojima danas žive! To je za mene bilo skandalozno! Umesto ilirske hipoteze o albanskom poreklu, koja dominira u ozbiljnoj istorijskoj nauci, u srpskim intelektualnim krugovima se oživljavala politički motivisana hipoteza tračkog porekla. Za srpske nacionaliste i komuniste motiv za razmatranja ovog pitanja uopšte nije bila ideja da treba braniti jednu naučnu istinu od, kako su oni to nazivali, nacionalističkih iskrivljavanja, već su za cilj imali da odbace tezu o ilirskom poreklu. Tom intervencijom nauka ništa nije "dobijala" već su "dobijali" samo Srbi i Srbija. Opterećena istoriografija i srpski nacionalisti iz Saveza komunista, dakle iz tadašnje vlasti, zahtevali su da se zapečati "dokaz" da Albanci nisu autohtoni u krajevima gde danas žive, već da su došljaci, konkretno sa istočnih delova Balkana, iz Trakije. Štaviše, implicitno i bez verifikovanih istoriografskih argumenata, sugerisalo se da se seoba proto-albanskih plemena iz Trakije dogodila nakon dolaska Slovena i Srba na Balkan, tako da je ispadalo da su Srbi najstariji i najautohtoniji narod na Kosovu. Kada se tome doda i insistiranje da su Srbi iz srednjeg veka sačuvali više istorijskih dokumenata, kulturnih i verskih spomenika, vodilo je do zaključka da tapija nad Kosovom pripada samo Srbima, da je Kosovo bilo i da večno treba da ostane srpska imovina. Pošto su se 1982. godine takvim temama bavili srpski komunisti, optužujući albanske komuniste da kosovska i albanska nauka "falsifikuju" istoriju, to se moglo

shvatiti kao teška optužba povezana sa aktuelnim političkim procesima i pokretanjem pitanja statusa Kosova nakon demonstracija 1981. godine i oštrog reagovanja Srbije i organa jugoslovenske Federacije, uključujući i proglašenje vanrednog stanja, a protiv zahteva da Kosovo postane sedma Republika u jugoslovenskoj Federaciji.

Rekao sam da sam u to vreme imao manje-više elaboriranu tu temu, koju sam postavljao kao primer zloupotrebe istorijskih argumenata za potrebe dnevne politike i promocije aspiracija srpskog nacionalizma. Kada je akademik Ivić nastupio još jasnije sa istim tvrdnjama u časopisu *NIN*, više nije bilo dileme da borba protiv albanskog nacionalizma i iredentizma, koju su promovisali srpski komunisti, otvara put snažnom prodoru veoma agresivnog srpskog nacionalizma. Tito je umro 1980. godine i sada, sa krizom na Kosovu, ponovo su oživljavani neki mitovi, stare ideologije i teme koje su bile u zapećku više od 40 godina! I to što se dešavalo u Beogradu, masovna mobilizacija antititovskih i antikomunističkih snaga, stupanje na scenu i brzo zauzimanje institucija, organizovanje i udruživanje srpskih ekstremnih nacionalista me je zastrašivalo jer sam to video kao najavu i pretnju ratom.

Dakle, Škeljzen Malići se u tim okolnostima opredelio za lukav pristup?

Da sam se u to vreme otvoreno suprotstavio srpskim komunistima i Komunističkoj partiji, to bi bilo kontraproduktivno, jer je na tome još uvek opstajao sistem, osovina vlasti i vladajući ideološki diskurs. S druge strane, izgledalo mi je sasvim beznadežno osporavati akademski svetonazor Ivića, kasnije i Dimitrija Bogdanovića i drugih, koji su pripadali krugovima koji su se čak i zvanično smatrali nacionalističkim.

Moj model za demaskiranje nije bio savršen, ali je bio na liniji sistema koji su sa institucionalnog aspekta branili i kosovski titoisti, na čelu sa Fadiljom Hodžom. Uopšte ne idealizujem Ustav iz 1974. godine, niti titoistički sistem, ali sam i danas ubeđen da nije bila loša strategija odbrana tog Ustava i nakon 1981. godine. Bez tog Ustava, koji je nazvan "konfederalnim", sa snažnim

instrumentima zaštite koje su imale republike i dve socijalističke pokrajine, velikosrpski nacionalizam i hegemonizam bi imao više izgleda za brz prodor i nametanje silom jednostranih rešenja. Kosovo je mnogo usporilo rešenje srpskog pitanja, kao što je to bilo predviđeno Memorandumom SANU. Srpski nacionalizam je izgubio devet godina za potčinjavanje i ponovnu okupaciju Kosova i to vreme je iskorišćeno od strane drugih republika za pripremanje otcepljenja. Vreme i energiju koju je izgubila sa Kosovom osamdesetih godina, Srbija je morala da nadomesti agresivnom, ratnohuškačkom politikom devedesetih, a Slovenija i Hrvatska su se blagovremeno pripremile za rat. Bosni i Hercegovini je pružena šansa da pruži otpor agresiji koja je za cilj imala da je proguta.

Najava rata

Pomenuo si u nekoliko navrata rat u različitim kontekstima. U jednom od razgovora, dok smo pripremali ovu knjigu, rekao si mi da si već početkom osamdesetih godina bio ubeđen da će u Jugoslaviji izbiti ratovi. Šta te je podstaklo da u to veruješ, jezik koji je korišćen nakon 1981. godine? Dubina poznavanja mentaliteta i srpskih intelektualaca ili si imao neke dodatne informacije?

Nisam imao neke specijalne informacije o tome. Klima oživljavanja militarističkog duha u Srbiji je ta koja je budila u meni predosećaj da će dalji razvoj događaja voditi u ratove. Ali mogu reći da me je tih godina najviše plašila brza promena rečnika i javnog diskursa u Srbiji. Nakon demonstracija na Kosovu 1981, u Beogradu je došlo do velike halabuke, proglašeno je vanredno stanje, u svakoj državnoj i javnoj instituciji uspostavljena su stalna dežurstva, kao da se svakoga dana čekao neki napad, agresija na Beograd od strane kosovskih Albanaca i Albanaca iz Albanije Envera Hodže! Razume se, rečnik i diskurs su još uvek bili komunistički, govorilo se o kontrarevoluciji, albanskom iredentizmu koji ugrožava jedinstvo i stabilnost Jugoslavije, o neophodnosti “diferencijacije” od albanskih nacionalista i ire-

dentista što je, iako sa manje insistiranja, bio stav i svih ostalih nacionalizama. Ja sam tih martovskih dana i tokom aprila 1981. godine svake večeri razgovarao sa porodicom, posebno tokom čestih dežurstava na kojima sam morao da budem na Filološkom fakultetu u Beogradu, gde sam bio zaposlen. Bila je to paradoksalna situacija da Albanac sa Kosova čuva jednu od srpskih institucija koja je nezvanično bila poznata kao jedno od gnezda srpskog nacionalizma, i to od sasvim izmišljene opasnosti koja navodno preti od Albanaca! Sećam se dugih razgovora sa mojim pokojnim bratom Gazmendom, koji je tada radio na TV Priština kao reditelj. Gazi mi je pričao šta se događa, pošto tada nisam imao mogućnosti da otputujem u Prištinu, jer smo maltene bili mobilisani. Internom naredbom osoblju sa Fakulteta bilo je zabranjeno putovanje. Sve je to podsećalo na predratnu atmosferu. Ono što je ostavilo najjači utisak na mene iz razgovora sa Gazijem bio je način ulaska srpskih policijskih snaga na Kosovo nakon izbijanja nemira. Još uvek imam živu sliku tada stvorenu u mojoj imaginaciji kako kolona blindiranih vozila i kamiona sa srpskom policijom prelazi granicu kod Merdara i kako odmah po ulasku na Kosovo, policajci izlaze iz tih vozila i ispaljuju rafale na sve što se kreće, a što je njima ličilo na Albance.

Iako to nikada nisam uspeo da potvrdim, verovao sam ovom opisu. Obično sam veoma obazriv, ne žurim sa ocenama. Uvek nastojim da kritički analiziram informacije koje dobijam od drugih. Međutim, ovom opisu ulaska srpske policije na Kosovo sam odmah poverovao jer se slagao sa onim što sam znao o do tada prikrivanom revanšističkom raspoloženju srpskih nacionalista i šovinista. U to sam se još više ubedio kada sam čuo za veoma brutalnu intervenciju specijalnih policijskih snaga u Studentskom domu u Prištini 1. aprila 1981. godine. To nisu bile intervencije jedne komunističke policije, iako je i ona umela da bude veoma brutalna i nemilosrdna. Bilo je jasno da Srbija interveniše kao država, u ime Srba, pokazujući tako zube i preteći ratom.

Dobio sam u međuvremenu neke informacije iz prve ruke ili glasine o raspoloženju srpskih nacionalističkih krugova, koji su se u to vreme okupljali oko pisca Dobrice Ćosića.

Kako sam upoznao srpski nacionalizam

Poznavao si Ćosića?

Ne lično. Slušao sam ga na nekim tribinama i na javnim skupovima još od 1968. godine i posebno od početka sedamdesetih, kada su se njemu približili moji profesori, antititoistička grupa sa Filozofskog fakulteta...

Interesantna mi je tvrdnja o ranom upoznavanju sa idejom srpskog nacionalizma. Koji je to bio kontekst? U kakvim okolnostima?

Sedamdesetih godina živeo sam sa devojkom čiji su roditelji bili iz Dalmacije, sa Hvara. Smiljkin otac, pukovnik Andro Gabelić, bio je uvodničar i komentator vojnih pitanja u zvaničnom listu *Borba*. On je u to vreme bio u penziji i veći deo vremena je provodio na Hvaru. Ali, uvek kada bi dolazio u Beograd, održavao je veze sa nekim uticajnim intelektualnim krugovima. Gabelići su stajali dobro sa jednim Crnogorcem, Dragišom Ivanovićem, koji je bio rektor Univerziteta u Beogradu krajem šezdesetih i koji je u to vreme bio proglašen i počasnim doktorom Univerziteta u Prištini. Ivanovići su bili u vezi sa Dobricom Ćosićem i njegovim krugom, posebno sa generalom u penziji sa juga Srbije, iz Vranja ili okoline, Živojinom Nikolićem – Brkom, koji je i Gabelićima bio kućni prijatelj. Začudo, tom krugu je ranije, šezdesetih godina, pripadao i hrvatski general Franjo Tuđman, koji je kasnije postao predsednik Hrvatske i proglasio nezavisnost te republike. Za Tuđmana sam prvi put čuo od Gabelića, pričali su o debatama o hrvatskom i srpskom nacionalnom pitanju koje su vođene među njima, u vreme dok je Tuđman službovao u Beogradu i bio predsednik poznatog fudbalskog kluba *Partizan*, koji se smatrao klubom Jugoslovenske armije. Moja devojka i ja nismo mnogo pažnje poklanjali pričama i raspravama tih staraca, ali u nekoliko navrata došao nam je u posetu general Brka, koji je tokom Drugog svetskog rata ratovao na jugu Srbije, u Vranju i Preševskoj dolini, zatim i u okolini Gnjilana, u Karadaku i Ma-

kedoniji i koji je iz vremena rata dobro poznavao rukovodioce sa Kosova, Fadilja Hodžu i ostale. Nakon usvajanja Ustava Jugoslavije 1974, kojim je u velikoj meri unapređena autonomija Kosova, general Brka je ušao poslepodne u moju sobu, u stanu Gabelića, navodno da bi me nešto pitao o informaciji koja ga je uznemirila. Obratio mi se oštro, tonom generala, koji je naučio da samo naređuje: "Da li je istina da ti i Smiljka radite u jednoj crkvi kod Pirota i da je tamo iznad porte otkriven jedan bugarski natpis"? "Da", rekoh ja, "pominje se bugarski car Ivan Aleksandar Asen i to da je crkva sagrađena u 14. veku (1331–1332)". Radilo se o natpisu na crkvi u selu Staničenje, koji je mogao da dokaže da su se granice srednjovekovne Bugarske prostirale zapadnije, preko Pirota i u pravcu Niša. General u to nikako nije hteo da poveruje. Rekao mi je nešto u smislu da je sestra cara Ivana bila udata za srpskog cara Dušana i da su te zemlje pripadale Srbiji kao miraz... Trabunjao je nešto u tom smislu... Ali, iskoristio je priliku i održao mi "predavanje", s puno nervoze i besa, o katastrofalnim posledicama Ustava iz 1974. godine. Tom prilikom sam prvi put čuo ideje i optužbe koje će biti razrađene deset godina kasnije u zloglasnom dokumentu, *Memorandumu SANU*. General Brka mi je govorio Ćosićevim diskursom o "nepravdi" koju Tito čini Srbiji unapređenjem statusa Kosova, kako se on izrazio "države u državi". To će doneti probleme, vikao je, kao da sam ja deo tog Titovog "greha". Ljutio se posebno na Fadilja Hodžu, smatrao je da mu je Tito poverio rukovođenje Kosovom nezasluženo, jer on nije bio iskreno za Jugoslaviju, jer je po njemu "Fadilj bio došljak iz Albanije, kao dvolično pseto Envera Hodže", koji je pripremao kadrove kako bi se Republika Kosovo u budućnosti pripojila Albaniji.

To je bio prvi put da sam čuo za Republiku Kosovo i mogu iskreno reći da nije ostavilo na mene nikakav utisak. Smatrao sam generala, u skladu sa svojim tadašnjim raspoloženjem, frustriranim penzionerom, poluludim, anahronim čovekom.

Koje se godine to dogodilo?

Mislim 1977. Tada sam u potpunosti bio odvojen od politike, radio sam na studiji o vizantijskoj estetici i tokom leta sam

se bavio konzerviranjem fresaka, da bih obezbedio sredstva za život. Ovaj susret sa istorijom i pitanjem Kosova, tada mi je izgledao slučajan, ali ubrzo će me vratiti na istorijske teme i u realnost političkih odnosa. Od 1978. godine, kada sam se zaposlio na Filološkom fakultetu, na Odseku za albanologiju Univerziteta u Beogradu, imao sam priliku da pročitam mnoge knjige i članke o kosovskom pitanju, posebno one pisane s kraja 19. i početkom 20. veka. Osim Dimitrija Tucovića, Milana Šuflaja, Miroslava Krleže, čak i Milovana Đilasa, koji su bili najbolji vodiči za pravilno tretiranje ovog pitanja, čitao sam i te sulude lektire velikosrpskih ideologa i šovinista, kao što su Stojan Protić (Balkanikus), Vladan Đorđević, Jovan Cvijić itd, koji su Albance tretirali kao zveri, ljude sa repom, nesposobne da se civilizuju i stvore svoju državu. I tu sam saznao izvor nekih teza koje sam čuo od srditog generala iz Ćosićevog kruga.

Kada je 1981. i 1982. srpska štampa posredno ili otvoreno izvukla ne samo šovinističke i rasističke, već i ratnohuškačke teme i pristupe, shvatio sam da bi razvoj događaja mogao otići u lošem smeru. Tito više nije bio živ, a srpski nacionalizam je dizao glavu...

Da li si tada pomislio da Jugoslavija ide ka raspadu?

Ne, bilo je rano... Jugoslavija je nakon Tita još neko vreme izgledala relativno stabilno, kao preveliki zalogaj za srpski revanšizam. Izgledi za rat su mi se činili manjim od izgleda za prevazilaženje krize političkim sredstvima. U to vreme se još uvek nije postavljalo ni pitanje brzog rušenja komunističkog sistema u Jugoistočnoj Evropi. Bio sam skeptičan samo po jednom pitanju i to donekle maglovito, da će možda ostale jugoslovenske republike napraviti kompromis sa Srbijom, žrtvujući Kosovo i Albance za svoje interese, iz straha od Srbije.

Vratio sam se 1982. godine u Prištinu, umoran od Beograda, ali bez jasne ideje šta tražim na Kosovu. Pre donošenja odluke o povratku u Prištinu imao sam poziv i kartu za Pariz, da pokušam da živim i radim tamo. Ali je problem bio što nisam znao francuski jezik, imao sam 35 godina i nije mi se počinjalo iz početka. Da sam tada znao da je rat neminovan, možda bih otišao u Pariz.

Osnivanje prve opozicione organizacije

To što si pomenuo možemo smatrati više predosećanjem rata. Ali, jedan drugi momenat te je podstakao da poveruješ da će rat svakako započeti, protest u "Starom trgu", zatvaranje rudara u rudarskoj jami i štrajk glađu, sedam dana zaredom. U to vreme, koliko znam, ti si organizovao prvo opoziciono okupljanje na Kosovu, ogranak UJDI-a, kao inicijativu intelektualaca koji su imali za cilj demokratizaciju Jugoslavije, ali koja se nije izjašnjavala kao partija, već kao udruženje. Šta je bilo to udruženje? Iluzija u odnosu na snage rata?

Zaista je bila koincidencija da smo na dan kada su albanski rudari sišli i zatvorili se u jame rudnika "Trepča", što je bio uvod u ponovno proglašenje vanrednog stanja, ne znam kojeg po redu, nekoliko prijatelja i ja zakazali prvi skup kosovskog ogranka prvog političkog jugoslovenskog alternativnog udruženja, pod skraćenicom UJDI na srpskohrvatskom jeziku, što je značilo Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu. Tog dana, uveče, 22. februara 1989. godine, nama koji smo organizovali skup, nije bilo jasno koliko će ljudi doći niti smo imali neku preciznu agendu. Zamislili smo ga kao sastanak sa 20–30 osoba. Skup je trebalo da se održi u sali Kulturno obrazovne zajednice Kosova, gde sam u to vreme radio. UJDI je smatran udruženjem, a ova zajednica je imala neku vrstu mandata da se stara o udruženjima i asocijacijama, uključujući i njihovo osnivanje, tako da nismo to smatrali nekim velikim presedanom, iako je Kulturno obrazovna zajendica bila deo sistema, državna organizacija koju je finansirao Socijalistički savez Kosova. Ranije smo nastojali da organizujemo i Ekološki pokret na Kosovu, čiji sam bio jedan od inicijatora. S druge strane, početkom februara 1989. kada je održana skupština u Zagrebu, UJDI još uvek nije bio poznat kao politička i opoziciona formacija u punom smislu. Bilo je to demokratsko udruženje, dakle ne politička partija, koje je režim trebalo da toleriše jer nije ugrožavalo jednopartijski sistem na direktan način. Na osnivačkoj skupštini UJDI-a učestvovalo je stotinak ljudi. Sa Kosova smo bili

ja, Muhamedin Kulaši i mladi srpski filozof, poreklom iz Bosne, Drago Đurić. Njega sam preporučio za zaposlenje u Kulturno-obrazovnoj zajednici.

U stvari, pre skupštine 2. februara, održan je još jedan sastanak u užem krugu krajem novembra 1988. godine, takođe u Zagrebu. Na prvom sastanku, sa Kosova sam bio samo ja, nije učestvovalo više od 20 do 30 osoba. Iz Hrvastke su bili Branko Horvat, Žarko Puhovski, Lino Veljak i Milorad Pupovac, iz Slovenije, ako se ne varam Rastko Močnik i Miha Kovač sa grupom studenata koji su mnogo galamili, a zatim i nekoliko ljudi iz Srbije i Bosne i Hercegovine čijih se imena danas konkretno ne sećam, ali koji su svakako pripadali krugu Vesne Pešić, Nebojše Popova, Žarka Koraća iz Beograda ili Zdravka Grebe i Gaje Sekulića iz Sarajeva. Siguran sam da je bilo prisutno dvoje mojih prijatelja iz Beograda, Lidija Bošković i Branimir Stojanović Trša, jer sam se sa njima družio sve vreme. Bilo kako bilo, ovaj pripremni debatni susret, koji je za temu imao *Šta bi trebalo da uradimo mi intelektualci u uslovima velike krize* koja je pretila Jugoslaviji, finansirala je Ambasada SAD u Beogradu (ili Konzulat u Zagrebu, što mu dođe isto); tu je nastala ideja i projekat UJDI-a. Već sam tada na sebe preuzeo da regrutujem zainteresovane sa Kosova za osnivačku Skupštinu. Tako sam i ubedio Muhamedina i Dragu oko UJDI-a i otišli smo zajedno na tu Skupštinu 2. februara 1989, što je zatim omogućilo stvaranje ogranaka UJDI-a u svim republikama i dvema jugoslovenskim autonomnim pokrajinama. Nakon stvaranja ovih ogranaka, postalo je pravilo da se ohrabruju i grupe ljudi koje su imale nameru da osnuju političke partije raznih profila, uglavnom nacionalističkih. Nama u UJDI-u bio je cilj stvaranje uslova za političku konkurenciju, za slamanje monopola Komunističke partije. A to se dogodilo tokom 1989. u celoj Jugoslaviji, negde brže, negde sa ustručavanjem, izuzev Kosova gde će se sa osnivanjem UJDI-a ali i opozicionih partija kasniti deset meseci, jer se krajem februara, kako sam napomenuo, dogodio štrajk u "Trepči" i proglašeno je vanredno stanje, a srpski režim je zabranio svako političko okupljanje na Kosovu. Dakle, 22. februara, predveče, dok smo sa Isufom Berišom i nekoliko prijatelja pripremali salu i osnivačku deklaraciju, pokojni Nahilj Ljuma, koji je bio pred-

sednik Kulturno-obrazovne zajednice Kosova, bio je obavešten “odozgo” o proglašenju vanrednog stanja i trenutnoj suspenziji svih aktivnosti i okupljanja na Kosovu. Nahilju je bilo žao, konsultovao se s nekim u Socijalističkom savezu i tada smo doneli odluku da se stvaranje ogranka UJDI-a za Kosovo odloži za kasnije. Obavestili smo većinu onih koje smo pozvali o otkazivanju skupa, ali smo ostali u sali do pola devet ili devet sati uveče, vraćajući one koje nismo obavestili ili koji su dolazili bez poziva. Sećam se da je među formalno “nepozvanim” bio i budući premijer Vlade Kosova u egzilu sa suprugom Fljuturom. Ranije nisam poznavao par Bukoši, ali smo tom prilikom razmenili nekoliko reči i shvatio sam da oni stanuju kod Envera Taljija, ujaka mog zeta Špenda Bajramija; otada smo postali prijatelji. Moram reći da prilikom prvog pokušaja osnivanja ogranka UJDI-a, Veton Suroi nije figurirao kao kandidat za lidera ove organizacije. Vetona smo uključili i predložili za predsednika ogranka deset meseci kasnije, kada je ogranak i osnovan, 9. decembra 1989.

Štrajk u “Trepči”

Stali smo kod štrajka u “Trepči”...

Da, štrajk... Bila je to sublimna reakcija u sledu javnog otpora koji je počeo u jesen 1988. godine masovnim marševima iz svih gradova Kosova prema Prištini. Te godine dirigovani srpski populizam je dostigao kulminaciju. Miloševićev režim je organizovao širom Srbije i Crne Gore masovne i agresivne mitinge kao deo pritiska na Kosovo i ostale republike, u cilju promene Ustava iz 1974. godine. Ovi masovni mitinzi – poput onog u novembru 1988. kada je na Ušću u Beogradu Milošević okupio milion ljudi, deliričnu, užasnu, preteću masu – podsećali su na delirijum i pretnje fašističkih falangi u Italiji i onih nacističkih u Nemačkoj u vreme Musolinija i Hitlera, kada su došli na vlast i pripremali Drugi svetski rat. Srpski populizam i fašizam je kao prvenstveni cilj imao nasilnu smenu rukovodstava koja su pružala otpor u tri federativne jedinice, u dve srpske

pokrajine – na Kosovu i u Vojvodini, i u Crnoj Gori, koja je takođe smatrana srpskom provincijom "veštački" odvojenom od Srbije. Rukovodstva Vojvodine i Crne Gore nisu uspela da se odupru rulji, koju je na njih pujdao Milošević u cilju ponovnog ujedinjenja "srpskih zemalja". Falange su pevale: "Oj Srbijo iz tri dela, ponovo ćeš biti cela!"...

Čak se i dobro rimuje, haha!

Međutim, na Kosovu nije imao mogućnosti da ponovi scenario. U Vojvodini rulja je pred partijskim Komitetom ove pokrajine srušila rukovodstvo, gađajući ga jogurtima, zbog čega se taj događaj nazivao "jogurt revolucijom", a na Kosovu se dogodio koliko neočekivani, toliko i masovni otpor Albanaca. Oni su protestovali protiv smene pod pritiskom kosovskih lidera, koji su se, iako osetno oslabljeni, ipak suprotstavljali promeni Ustava Kosova. Ovaj albanski revolt je bio podržan od tadašnjeg rukovodstva Azema Vlasija i Kaćuše Jašari, potpomognut i od direktora velikih firmi kao što su Aziz Abraši i Burhan Kavaja u "Trepči", Ljazer Krasnići u KEK-u itd. Ipak, može se reći da je to organizovanje bilo neočekivana i spontana eksplozija samih albanskih masa koje su bile duboko nezadovoljne tendencijama da se poništi autonomija Kosova. Tada sam objavio komentar u sarajevskom nedeljniku *Dani* pod naslovom "Događaju se i narodnosti", kao odgovor na slogan srpskih nacionalista na velikom mitingu na beogradskom Ušću "Dogodio se narod!". Pošto ove masovne demonstracije Albanaca, koji su po snegu i nevremenu pešačili desetine kilometara iz Đakovice, Peći, Prizrena, Mitrovice, Gnjilana, kako bi protestovali u Prištini, nisu donele rezultate, u rukovodstvo Kosova su instalirani bojažljiviji lideri, manje sposobni da pruže otpor pritiscima. Na celom Kosovu je za nekoliko meseci zavladala depresija, isčekivanje najgoreg, što će se dogoditi u proleće, kada je bio određen rok za ozvaničenja promena Ustava. Kosovski intelektualci su objavili *Apel 212* protiv promena Ustava Kosova, protiv čega su bila usmerena i narodna okupljanja, međutim instalirani su političari koji su popuštali pred pritiscima Beograda. I ja sam bio među potpisnicima *Apela*, ali on nije imao nekog efekta, osim što je, ipak,

povećao nezadovoljstvo u javnosti i pokrenuo radničku klasu, koja je sebe još uvek smatrala faktorom u socijalističkom sistemu. Rudari "Trepče" su reagovali na promenu Ustava. Bila je to velika, herojska i dostojanstvena akcija. Rudari su sišli u podzemne kopove i na dubini od 800 metara rudarske jame organizovali štrajk glađu, koji je odmah prerastao u generalni štrajk i nedelju dana paralizovao život na Kosovu. Građani Kosova su jasno pokazali da su protiv promena Ustava, ali je bilo uzalud. Režim naoružan do zuba nije birao sredstva, ponovo je proglašeno vanredno stanje, savezni organi su još jednom bili primorani da slede diktat Srbije, ali sa dve dalekosežne posledice koje su dovele do rušenja tri noseća stuba socijalističkog sistema i savezne države. Prvo, štrajkom u "Trepči" izgubio je legitimitet stub komunističkog sistema, jer nije poštovan revolt radničke klase i time je dokazano da u tom sistemu više ne postoji "diktatura proleterijata" i da se radnička solidarnost zamenjuje nacionalnom, etničkom solidarnošću. Drugo, izgubila je legitimitet i politika nacionalne ravnopravnosti koju je inaugurisao Tito. Napokon, nestala je i delikatna ravnoteža između republika, koje su sklopile savezni ugovor, pošto je Slovenija iskazala solidarnost sa revoltom rudara i izjavila da se u "Trepči" brani avnojevska Jugoslavija, poručujući Srbiji da odustane od pretenzija nasilne promene Ustava Kosova, jer se na taj način ozbiljno i nepopravljivo ugrožava i jugoslovenska federacija. Implicitna poruka bila je: Neće više biti Jugoslavije ako se ne posluša glas rudara i Albanaca! I kada se to dogodilo, dakle kada je Srbija ponovo okupirala Kosovo i uzurpirala sve predstavničke položaje Kosova u Federaciji, u osmočlanom predsedništvu i drugim istancama, poremećena je ravnoteža podele vlasti u Federaciji. Srbija je uspela da stavi pod kontrolu četiri od osam federalnih jedinica (osim same Srbije, i Crnu Goru, Vojvodinu i Kosovo) i imala je veoma veliki uticaj i u Bosni i Hercegovini i Makedoniji. Bilo je pitanje dana kada će Milošević obezbediti i peti glas u osmočlanom predsedništvu i tako instalirati "legalnu hegemoniju" Beograda nad Jugoslavijom. U Sloveniji, na čijem je čelu bio Milan Kučan, najsposobniji političar u to vreme u celoj Jugoslaviji, shvatili su ciljeve srpskog režima i ova republika je odmah zauzela kurs otcepljenja...

Skup u Cankarjevom domu u Ljubljani

Čuo sam od jednog prijatelja u to vreme da je i Škeljzen Malići imao nekog uticaja na reagovanje Slovenaca i organizaciju protestnog skupa u Cankarjevom domu u Ljubljani? Ti si u to vreme redovno pisao za slovenačke medije, a imao si i kontakte sa intelektualcima i slovenačkim političarima. Da li je ova tvrdnja o uticaju na slovenačku politiku preterana ili je realnost?

Preterana je... Ali je tačno da sam u to vreme bio veoma prisutan u slovenačkim medijima. Tamo sam redovno objavljivao tekstove. Međutim, preterano je to što si rekao o uticaju tih mojih tekstova koje sam pisao na srpskom, a oni ih prevodili na slovenački. Istina je da sam dva-tri dana pre mitinga u Cankarjevom domu imao nekoliko telefonskih razgovora sa prijateljima iz Ljubljane, posebno sa piscem Jašom Zlobecom i sociologom Slavkom Gaberom; prvi je kasnije postao ambasador Slovenije u Briselu, a drugi ministar obrazovanja koji je napravio duboke reforme u slovenačkom školskom sistemu. Sa njima sam razmenjivao informacije oko štrajka u "Trepči" i mogućih posledica. Sećam se da smo razgovarali i o načinima reagovanja i solidarnosti. Ideja je bila da treba nešto organizovati. Sada nisam siguran da li sam davao konkretne sugestije o reagovanju i koordinaciji aktivnosti. Znam samo da nisam bio u mogućnosti da putujem u Sloveniju i da nemam običaj da dajem savete drugima o stvarima koje spadaju u domen njihove odgovornosti i savesti. Slavko Gaber mi je kasnije pričao da je ideja o skupu u Cankarjevom domu potekla iz njegovog kruga, da su oni vršili pritisak i ubedili Kučana, jer je u tadašnjem slovenačkom rukovodstvu bilo dilema i ustručavanja oko ideje solidarnosti sa Kosovom. Postojao je strah da se ne isprovocira neka reakcija jugoslovenske vojske, što bi bilo štetno za Sloveniju. Ali sada mogu reći da je Gaber sa njegovim krugom zasigurno uticao na Kučana što se tiče aktivizma i solidarnosti, da Slovenci moraju nešto da urade za Kosovo i rudare. Ali, ubeđen sam i da je Kučanov genije bio odlučujući za davanje tako velikog značaja štrajku rudara, da on na skupu izgovori famoznu rečenicu: "U 'Trepči' se brani avnojevska Jugoslavi-

ja". Kučan je shvatio da u tom trenutku Milošević, u stvari, prelazi granicu. Nasilnom intervencijom na Kosovu on je rušio temelje federacije i sistema. U Cankarjevom domu, Kučan je dao poslednje upozorenje da se Slovenija ne može nikako složiti sa nasilnim nametanjem srpske hegemonije. Istina je da su Slovenci u tom kritičnom trenutku shvatili da događaji u "Trepči" i događaji na Kosovu predstavljaju ozbiljnu opasnost po Sloveniju, a zabrinutost za Kosovo i Jugoslaviju bila je nešto sporedno. Međutim, skup u Cankarjevom domu je ipak bio nešto veličanstveno, jer su Slovenci tim reagovanjem pokazali da su barem principijelni u odbrani svojih interesa i jedinog koncepta federacije ili tačnije konfederacije, koji je bio prihvatljiv za njih, a ne da zauzmaju dvolične stavove kao što su činili lideri ostalih republika.

Moj doprinos svemu tome, ne znam da li je bio značajan. Možda je samo posredno pomogao slovenačke aspiracije. U analitičkim tekstovima koje sam redovno objavljivao u njihovim novinama, uglavnom u nedeljniku *Teleks*, a zatim i u subotnjem dodatku najvažnijeg lista *Delo - Subotna priloga*, veoma otvoreno sam govorio o stvarima koje u početku na taj način nisu iskazivali ni slovenački novinari, ni analitičari. Taj moj kritički diskurs je imao odjeka. Na prijemu koji je organizovao Milan Kučan, kao predsednik Slovenije, za učesnike Međunarodne konferencije slovenačkog PEN kluba na Bledu, gde sam bio sa Alji Podrimjom i Ibrahimom Rugovom maja 1990. godine, Kučan mi je prilikom predstavljanja rekao: "Ti si taj Malići na kojeg se Milošević žali u svakom susretu sa mnom. On me kori što dozvoljavam da se u slovenačkim novinama u kontinuitetu objavljuju laži Malićija o Srbiji i Kosovu! Kaže mi *treba da zaustavite tu hulju!*". Upitao sam Kučana kako on na to odgovara Slobi. Rekao mi je da je u početku govorio da nije čuo za mene i da nije čitao tekstove. Kasnije, ne mogavši više da trpi gnjavažu zbog Miloševićevog insistiranja i telefonskih poziva, odgovorio mu je da u Sloveniji partija i država nemaju običaj da se mešaju u rad novina. "Ako vi u Beogradu imate argumente i dokaze da je ono što Malići piše laž, zašto ne reagujete člankom. Slovenačka štampa je slobodna i vaše će reagovanje svakako biti objavljeno".

I da li je bilo reagovanja iz Beograda?

U slovenačkoj štampi nije. Bilo je reagovanja na moje članke objavljene u Sloveniji, uglavnom u žutoj štampi i srpskim nacionalističkim medijima, na primer u *Večernjim novostima, Ekspres politici* ili prištinskom *Jedinstvu*. Imam jedan broj *Jedinstva* gde se na prvoj stranici može pročitati naslov, štampan velikim slovima "Malići opasniji od Rugove", što se odnosilo na moje članke objavljivane u Sloveniji. Ne kažem to da bih se pohvalio ili upoređivao sa Rugovom, već kao zanimljivost.

Rušenje Jugoslavije se dogodilo na Kosovu

A na čemu se zasnivao slovenački strah od Srbije? Kasnije analize su pokazale da je Milošević u stvari sklopio sporazum sa slovenačkim liderima o izlasku Slovenije iz federacije.

Da, bilo je spekulacija oko toga. Međutim, dozvola ili, kako su je neki nazvali, izbacivanje Slovenije iz federacije, bila je kasniji rezultat procesa i agresivnih pokušaja Beograda da iznova uspostavi hegemoniju nad Jugoslavijom. Tokom 1991. i 1992. godine Beograd je pokušavao da obezbedi većinu u saveznom Predsedništvu sastavljenom od osam članova, predstavnika šest republika i dve pokrajine. Milošević je obezbedio četiri glasa u saveznom Predsedništvu. Nedostajao mu je peti glas kako bi izveo nešto nalik legalnom puču i proglasio vanredno stanje u Hrvatskoj, gde je na vlast 1990. godine došao Tuđman, a po potrebi i u ostalim republikama ako bi se i one usprotivile namerama Beograda i JNA koja se pretvarala u pro-srpsku ili čisto srpsku armiju. Milošević je bio veoma blizu ostvarenja ovog scenarija kada je uspeo da predstavnika Kosova Rizu Sapundžiua zameni marionetom i karikaturom po imenu Sejdo Bajramović. Ali u odlučujućem trenutku kada je izgledalo da ima i peti glas, dogodilo se nešto neočekivano. Predstavnik Bosne i Hercegovine u saveznom Predsedništvu, Bogić Bogićević, inače srpske nacionalnosti, nije pristao na ovaj scenario, nije pružio podršku redefinisanju federacije i preuzimanju vlasti od strane armije. Kada je propao ovaj scenario "legalnog puča", Milošević se okrenuo pri-

zivanju ratova i već na samom početku je izbacio Sloveniju, koja je u međuvremenu već izgradila kompletno zakonodavstvo za otcepljenje od federacije. I to je bilo moguće zahvaljujući pitanju Kosova. Kosovo je potpomoglo sticanju nezavisnosti Slovenije, kao i Hrvatske.

U kom smislu? Kosovo je bilo užasno tlačeno i okupirano, sa bledim Rugovinim režimom, koji je stvorio iluziju republike sa otvorenim granicama tamo i ovamo, koji će vegetirati nekoliko godina u prostoriji od 50 kvadratnih metara, koliko je bilo sedište Udruženja pisaca Kosova?

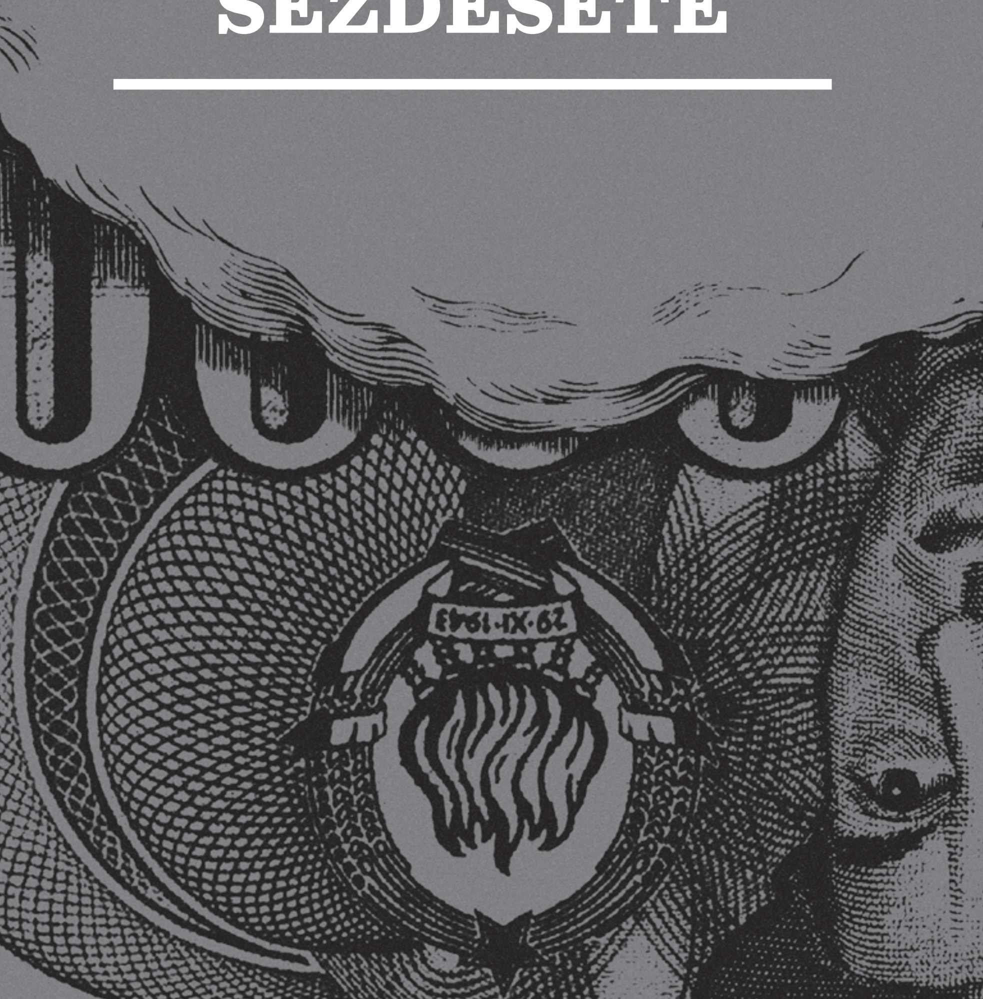
Da, to izgleda paradoksalno, ali je istina da slučaj Kosova leži u osovini raspada jugoslovenske federacije, i tu bih ponovo podsetio na Kučanovu rečenicu da se u "Trepči" branila avnojevska Jugoslavija, koncipirana kao federacija šest ravnopravnih republika i dve autonomne pokrajine. Ova Kučanova rečenica je imala snažno uporište u Ustavu iz 1974. godine, u kojem je Kosovo bilo definisano kao konstitutivni deo federacije. Nije to bio jedan od sporednih stubova koji i kada bi se uklonio ne bi ugrozio zgradu sistema sa preostalih sedam stubova. Ne, Kosovo je imalo konstitutivni i konstruktivni položaj u smislu da, ako bi se taj položaj oduzeo, bez dozvole Kosova, ceo sistem, sva kompleksna građevina bi se urušila.

Često i najvispreniji i najpoznatiji analitičari, u knjigama koje su napisane o kraju Jugoslavije, početak raspadanja jugoslovenske Federacije vide u nekim drugim važnim istorijskim događajima, npr. u proglašenju nezavisnosti Slovenije, zatim Hrvatske itd. Ali, u stvari, jugoslovenska Federacija je bila blokirana i ostala bez valjanog i primenjivog ustava aktom oduzimanja autonomije Kosova, 26. marta 1989. godine, a zatim i usvajanjem Ustava Srbije 1990. godine kada je Kosovo ukinuto i pretvoreno u provinciju Srbije bez sopstvenog identiteta. Od trenutka kada je Kosovo izgubilo subjektivitet i snagu veta u federaciji, Skupština Jugoslavije, kao najviši zakonodavni organ, postala je nefunkcionalna, vegetirala je i nije mogla da donese nijedan zakon ili akt koji bi delovao lekovito na federaciju, niti bilo kakvu drugu meru koja bi sprečila raspad sistema. Skupštine Slovenije i Hrvatske, odmah

nakon blokade savezne Skupštine, ubrzano su počele sa pripremama i donošenjem zakona koji su vodili ka nezavisnosti ovih republika. Jugoslovenske savezne institucije nisu imale snage ni zakonskih sredstaa da se usprotive i zaustave ove izazove sticanja nezavisnosti jer je odsustvom delegacije Skupštine Kosova u Domu republika i pokrajina, koji je imao ulogu sličnu Senatu, Savezna skupština faktički stavljena van normalne funkcije. Delegacije Slovenije i Hrvatske, kada se postavljalo pitanje primene saveznih zakona kojima bi se ukinuli akti skupština ovih republika, zahtevale su da se prvo obnovi sama Savezna skupština, gde nije bilo legitimnih predstavnika Kosova. Srbija to nije dozvoljavala, ali nije imala ni snage da nametne krnje odluke jer svaka od republika, za bilo koju odluku, imala je pravo veta. Slovenija i Hrvatska, pa čak i Srbija, koja je prva usvojila svoj u potpunosti separatistički Ustav, maksimalno su koristile ovaj vakuum, nedostatak ključne instance saveznog zakonodavstva, što se dogodilo nakon oduzimanja konstitutivne autonomije Kosovu.

glava
02

ŠEZDESETE

Moja porodica

Pošto smo razmotrili nekoliko tema dramatičnih godina i specifičnosti načina raspada Jugoslavije, u narednim pitanjima bih želeo da dotaknemo nekoliko drugih tema, kako bi javnost stekla širu sliku o tome ko je Škeljzen Malići. Interesuje me kakav je bio Škeljzen Malići pre polaska na studije. Kako je živeo, kakvu je porodicu imao? Kako je izgledala kuća u kojoj si odrastao, život u tom vremenu i odnosi sa roditeljima? Koliko se mentalitet i patrijarhalna struktura albanske porodice odražavala na porodicu Malići, koja je živela u senci autoriteta oca borca, veterana, partizana iz Drugog svetskog rata?

Mnogo pitanja odjednom...

Da počnemo sa uvodom u biografiju...

Imao sam specifičnu istoriju odrastanja. Uopšte uzev, imao sam srećno detinjstvo, bez nevolja, bez nemira. Ali ipak, bio sam veoma osetljiv dečak, a udarci sudbine, naizgled relativno mali, uticali su na moje odrastanje, tako da sam postao gotovo usamljen tip, povučen i otuđen, koji se nije lako prilagođavao društvenom životu. Karakter mi je introvertan, ne pokazujem svoju unutrašnjost, ne govorim mnogo, ne ispovedam se...

To što sada radiš u ovom trenutku, zar nije nasuprot tvom karakteru?

Ha, ha, ne to je deo odgovornosti koju imam, pošto sam ušao u javni život. Govorim o događajima jednog istorijskog razdoblja, u kojima sam i ja bio učesnik, ali i o sebi i svojim unutrašnjim doživljajima. Shvatam važnost pitanja, jer kada i sam poželim da upoznam neku ličnost ili epohu, želim da upoznam i socijalne okolnosti, porodične, detalje o svakodnevnom životu, o načinu ponašanja ljudi, običaje, sistem vrednosti... Moja je porodica, dakle, bila istaknuta u to vreme. Porodica koja je sledila pravac kretanja istorije, svrstala se uz pobednike koji su imali viziju i obećavali promene i progres, društvo pravde i jednakosti svih...

Deda Hazir, čauš sultana Abdulhamita

Moj otac je rođen u Prizrenu, u proleće 1919. godine. Malićijevi su poreklom iz Ljume, iz sela Štićen u blizini Kukesa. Pradedovi su se iselili iz Štićena u Prizren negde na prelazu iz 18. u 19. vek. Moj deda Hazir bio je čauš poslednjeg sultana Otomanske imperije Abdulhamita. Kada su mladoturci svrgnuli sultana, moj deda je pobegao iz Istambula, ostavio tamo celo bogatstvo i kuću koju je imao u naselju Ortakoy i vratio se u Prizren. Kasnije nije uspeo da se vrati u Istambul. Nisu mu dozvolili istorijski događaji. Kosovo, kao i albanski krajevi i ceo region u to vreme, doživljavalo je dramatične, vrtoglave promene. Albanski ustanak iz 1912. godine, oslobađanje Kosova i Skoplja, zatim dva balkanska rata, kada je Srbija okupirala Kosovo, proglašenje nezavisnosti krnje Albanije u Valoni, Konferencija u Londonu, Svetski rat, Versajski ugovor, pokušaji Srbije da i nakon Prvog svetskog rata okupira sever Albanije i Drač kako bi izašla na more, otpor kačaka - sve se to dogodilo u jednoj deceniji, od 1912. do 1922. Moj deda Hazir je imao nameru da se jednog dana vrati u Istambul i pobrine za imovinu, ali mu to nisu dozvolili istorijski događaji, jer je istorija ponekad tiha, ponekad bučna, ali se nikada ne zaustavlja.

Šta se dogodilo s tvojim dedom?

Deda je umro 1924. godine, ostavivši četvoro dece, najstariju tetku Melihatu, koju smo zvali Tatli Tetka, koju je dobio u Istambulu sa prvom ženom. U Prizrenu se deda oženio po drugi put mojom babom Tehvidom. Sa njome je Hazir imao dva sina, Sinana i Mehmeta, i ćerku jedinicu Šućeriju. Moj otac je imao pet godina kada je deda umro; dakle, odrastao je kao siroče. Bila su to teška vremena između dva svetska rata. Deda im je ostavio kuću, staru i skromnu građevinu koja nije bila tipično prizrenska, već nekako više u seoskom stilu, koja je izgleda bila izgrađena u prvoj polovini 19. veka. Kuća se nalazila u naselju Islana u blizini prizrenske Gimnazije. Mnogo sam voleo tu kuću u kojoj su živeli moj stric Sinan i baka Tehvida. Imala je veliku baštu sa mnogo voća, ogromno stablo duda koje je pravilo senku nad kućom, zatim je bilo šljiva, bresaka, jabuka, krušaka. Bilo je i mušmula i urmi. Deda im je ostavio i njivu na prizrenskom polju u blizini puta za Našec, nekih pet kilometara udaljenu od Drima, na najplodnijem delu ravnice koja je nakon rata nacionalizovana i postala vlasništvo Poljoprivrednog preduzeća Progres. Ali, po svemu sudeći, ta njiva i nije bila dovoljno velika da bi se obezbedio normalan život...

Mehmet - siroče, pekar u Skoplju i komunista

Otac nam je pričao da je njegovo detinjstvo bilo veoma teško. Počeo je da radi veoma rano, sa devet ili deset godina, prvo kao kalfa kod obućara koji je uglavnom pravio papuče. Zatim se zaposlio i kod nekoliko drugih zanatlija, ne sećam se kojih, da bi se na kraju opredelio da radi kao pekar. Pričao je da je u pekarama radio i teške poslove, nosio je na ramenima veoma teške džakove brašna, a u šali je govorio da je zbog toga ostao nižeg rasta. Ali zato od kada je postao pekar više ga nije mučila glad. Osim što su mesili i mogli da jedu hleb, pite, đevreke i famozne prizrenske simite, on je sa kolegama poluilegalno imao i tepsiju i tavu u kojoj su takoreći svakoga dana pripremali razna jela za sebe, kupujući samo paradajz, papriku i luk, a meso su obezbeđivali od jela koja su bogataši donosili u pekaru da se peku. Uzimali bi po komad

mesa i kašiku masti iz desetina tepsija i tava koje su donosili bogataši i tako su svakoga dana spremali za sebe pravu gozbu.

Negde sredinom tridesetih godina, moj otac se seli u Skoplje gde se ponovo zaposlio kao pekar. Pre toga je naučio da piše i čita, malo u Medresi, malo u osmogodišnjoj školi, koliko je u to vreme bilo obavezno obrazovanje u Kraljevini Jugoslaviji. Čitao je novine iz tog vremena, na primer beogradsku *Politiku*, u kojoj ga je najviše impresionirao rat u Abisiniji i tada je stekao neku vrstu poštovanja i kulta prema Haile Selasiju, caru Etiopije koji je vodio borbu protiv italijanskih okupatora. Koliko se sećam njegovih priča, tada je formirao antifašistička ubeđenja i zbližio se sa nekoliko albanskih učenika iz skopske Medrese koji su bili simpatizeri komunističkog pokreta, na primer sa Ramadanom Vranićijem. Nakon što je Musolini okupirao Albaniju 1939. godine, njegov antifašistički stav će se pojačati. Te godine Mehmet odlazi na služenje vojnog roka u Zaječar. Aprila 1941. Jugoslaviju su napale Nemačka i Italija, jugoslovenska vojska je kapitulirala za dve nedelje. Mehmet ne čeka kapitulaciju, već dezertira prvih dana rata i kreće peške za Prizren. Noću se kreće, a danju se skriva. U vojsci je bio neka vrsta intendanta ili računovođe. Kada je 6. aprila Hitlerova Nemačka napala Jugoslaviju, on je u Uredu intendanture držao kasu sa oficirskim platama koje su tek bile stigle. U metežu koji se dogodio, Mehmet će raspodeliti samo deo plata oficirima, a veći deo novca je ostao u njegovim rukama. Iako će dinar Kraljevine Jugoslavije veoma brzo izgubiti na vrednosti, taj će mu novac poslužiti da često menja odeću, obezbedi konak i hranu tokom putovanja peške, koje je trajalo dva meseca. Vraća se u Prizren i uspostavlja veze sa komunističkim grupama. Nije prošlo mnogo vremena, hapse ga Italijani i šalju ga u zatvor u Tirani. U zatvoru ostaje do kraja septembra 1943. godine. Nakon kapitulacije Italije, Albaniju je okupirala Nemačka i tada se vrši neka vrsta revizije zatvorenika prilikom koje Mehmet sa nekoliko drugova lukavo koristi amnestiju koju su Nemci proglasili za Makedonce, odnosno za one koje su smatrali Bugarima u zatvoru u Tirani. Pošto je znao makedonski, Mehmet se prijavljuje pod bugarskim imenom i sa nekoliko drugih komunista ulazi u redove oslobođenih, koji su zatim prebačeni u Makedoniju, po svemu sudeći, da bi bili regrutovani u bugarsku vojsku. Ali, dok je kolo-

na prolazila ulicama Tirane, komunisti su organizovali prebeg i utočište za odbegle kod jataka pokreta otpora. Mehmet se vraća u Prizren, a drugovi ga savetuju da pobegne u brda. Pridružuje se kosovskim partizanskim odredima koji su uglavnom operisali u Malesiji kod Đakovice. Učestvovao je na Bujanskoj Konferenciji, ali ne kao delegat. Bio je pekar i kuvar. Tokom te zime, on će prvi put videti moju majku Remziju Staviljeci. Ona je tada bila mlada devojka, imala je 16 godina, odbegla sa roditeljima Saljijem i Zurom Staviljeci iz Đakovice, jer su ih uočile vlasti kao kuća koja sarađuje sa komunistima i otporom. I moja majka je bila aktivna u pokretu otpora, bliska drugarica Ganimete Trbeši.

Moj otac je gajio veliko poštovanje prema porodici Staviljeci jer mu je najstariji Saljijev sin, Sadik Staviljeci, rođen 1915, bio idol. Moj ujak Sadik je ubijen sa Vojom Kušijem i Đerđom Martinijem 7. oktobra 1942. godine u jednom naselju u blizini centra Tirane. Mehmet je u zatvoru u Tirani čuo istoriju žrtvovanja ova tri heroja i čudio se kada je video Sadikove roditelje i lepu sestru kako po mrazu, na konjima prelaze jednu od najbržih reka u Đakovičkoj Malesiji...

Istorija imena: Rođen kao Bajram, pretvorili ga u Škeljzena

Tamo, u podnožju planine Škeljzen, mom ocu su sinule dve misli koje sam uvek doživljavao kao romantični partizanski začetak Škeljzena Malićija. Prva pomisao bila mu je da, ako budu imali sreće da prežive rat, zatraži ruku Sadikove sestre Remzije. Druga pomisao bila mu je da prvorođenom sinu da ime Škeljzen.

Mehmet je istoriju mog imena često prepričavao uz šalu, jer kada sam se rodio 26. oktobra 1947. bio je Bajram, a on se zadesio daleko od kuće goneći rasturene jedinice balista po planinama Beriše. Rodio sam se u Orahovcu i moj stric Sinan, kao najstariji u porodici, uz saglasnost svojte odlučio je da me krsti imenom Bajram, jer je to ime sreće, a bio je običaj da onaj ko se rodi na dan Bajrama “zasluži” to ime. Ali, Mehmet kada se vratio nakon nekoliko nedelja, bio je jako ljut zbog ovog verskog imena, jer

je postavši komunista postao i ateista. “Nikako ne može Bajram. Ime mu je Škeljzen!” Za većinu mojih rođaka iz Prizrena to je bilo bogohuljenje. Oni čak nisu ni znali dobro albanski jezik i moje ime nisu mogli da izgovore. Žalili su se na turskom: “Av, av, ne dir mori bu qyli adi!” (“Aj, aj, aj, kakvo je ovo seljačko ime!”). Moje ime su uvek izgovarali kriveći usta ili zamenjujući ga nekim sličnim imenom koje im je bilo poznato, Skender odnosno “Iskender”, kako su ga oni izgovarali. Ali pravi razlog, nimalo romantičan, zbog čega je Mehmet izabrao moje ime bio je vezan za jedan događaj iz rata. Dok je jedne noći stražario u svojoj partizanskoj jedinici, negde na Prokletijama, desilo se da lozinka bude “Škeljzen”. Kao dečak iz Prizrena čiji je prvi jezik komuniciranja bio turski i on je sa dosta teškoća izgovarao to ime. Te noći je na stotine puta vežbao što tačnije izgovaranje te lozinke. Na kraju, kada je uspeo da ga tačno i tečno izgovori, zakleo se da će to biti ime njegovog prvorođenog sina.

Ujak Sadik Staviljeci i Enver Hodža: jedna apokrifna istorija

Sviđa mi se ova istorija tvog imena. Ali, interesuje me i istorija Sadika Staviljecija. Koliko je bila prisutna u tvom životu figura ujaka, kao heroja i martira nacije? I on je bio komunista...

Primer ujaka Sadika uistinu je bio važan za mene. U našoj kući, kao i kod drugog ujaka Tasima Staviljecija, Sadik je zauzimao kultno mesto heroja, porodične ikone. Posebno mi se sviđala jedna fotografija, ne tako velikog formata, ujaka Sadika kao studenta. Portret u poluprofilu, nasmejan, u belom mantilu, u cvetnoj bašti, a u pozadini zgrada bolnice u Bariju, u Italiji. Sadik je bolovao od tuberkuloze i slikao se u ambijentu sanatorijuma gde se lečio. Sadik je imao harizmu koju nismo dobro shvatali. Valjbon, stariji sin ujaka Tasima, sada pokojni, moj vršnjak sa kojim sam bio veoma blizak, često mi je pričao apokrifnu istoriju smrti ujaka Sadika sa Vojom Kušijem i Đerđom Martinijem 1942. u Tirani. Prema ovoj legendi, u koju je Valjbon snažno verovao,

nije bio Vojo Kuši junak koji je skočio na neprijateljski tenk, već je to bio upravo Sadik, ali eto istinu su namerno iskrivili Enver Hodža i Partija rada, jer je moj ujak, kao jedan od rukovodilaca grupe mladih komunista, u vreme kada se radilo na ujedinjenju raznih grupa i formiranju Komunističke partije Albanije, navodno bio protiv izbora Envera Hodže na čelo partije. Drugi razlog za retuširanje događaja, naravno prema verziji koju sam čuo i od ujaka Tasima i bake Zuhre, bilo je Sadikovo kosovsko poreklo. "U Albaniji imaju predrasude prema Kosovarima. Oni nas ne vole... Čak i komunisti, iako se predstavljaju kao internacionalisti, imaju predrasuda prema Kosovarima, smatraju ih brđanima i prostacima." Tako su objašnjavali činjenicu što je sa velikim zakašnjenjem Sadik proglašen za narodnog heroja.

Nisam slepo verovao ovoj apokrifnoj verziji koja je Sadika prikazivala kao glavnog heroja jednog od najvažnijih događaja u istoriji antifašističkog otpora u Albaniji. Njegova smrt sa dvojicom drugova svakako je bila herojska. Nije važno ko je od njih skočio na tenk! Samo što je brat od ujaka, Valjbon, sanjao da razjasni ovu nepravdu i prevaru. Kada smo prvi put nakon 29 godina, 1971. godine, dobili dozvolu od Tirane da porodično posetimo Sadikovo grob još jednom je oživljena porodična verzija zapostavljanja ujaka Sadika zbog zlopamćenja Envera Hodže. Tokom boravka u Tirani nadali smo se da ćemo sresti nekog ujakovog druga koji bi nam ispričao šta se uistinu dogodilo. Ali, nismo nikoga sreli i ponovo smo čuli samo zvaničnu verziju. Niti nam je pružena prilika da tragamo za istinom...

Da li si kasnije, nakon Enverove smrti i otvaranja Albanije, tragao za istinom o Sadiku Staviljeciju?

Nedavno sam na Internetu otkrio ispovest svedoka za kojeg verujem da sa tačnošću govori kako je umro ujak Sadik sa Vojom Kušijem i Đerđom Martinijem. Ovo svedočenje je preuzeto iz sećanja Muharema Lanaja koji tvrdi da je bio četvrti u grupi tokom sukoba koji se dogodio u uličici Crveno Brdo u Tirani, u kući Ije Farke. Lanaj, prema sećanjima koja se citiraju na sajtu, tvrdi da su trojica heroja preminula kako se i navodi u zvaničnoj verziji, samo što se nigde ne pominje njegovo ime. On je imao sreće i na

neobjašnjiv način je izbegao streljanje. Ali, bilo kako bilo, ostaje činjenica da je ujak Sadik bio protiv Envera Hodže i to je zasigurno razlog što je komunistička istoriografija i enveristička propaganda izabrala za glavnog heroja Voja Kušija, zapostavljajući dvojicu palih boraca. U našoj porodici se jednostavno pamtilo to što se Sadik izjasnio protiv Envera Hodže. Od detinjstva sam to imao kao argument više da budem antienverista. Bio sam ubeđen da je ujak Sadik dobro procenio karakter Envera Hodže. Poštovao sam ujaka, jer je bio veoma inteligentan i dalekovid. Enver se zaista pokazao kao tiranin, lider sa lošim karakterom, jako opasan čovek koji je ubijao, hapsio i internirao hiljade ljudi, izolovao i opustošio Albaniju, lepu i bogatu zemlju je vratio u bedu i totalni kolaps.

Uticaj komunizma

Kako je bilo, dakle, Škeljzenu Maljićiju da raste i formira se u senci dvojice komunista, ujaka heroja i palog borca i oca visokog rukovodioca u komunističkom režimu na Kosovu? U to vreme, komunistička ideologija je apsolutno vladala. Koliko je snažan bio uticaj tvog oca i okruženja na tvoju ličnost? Kako si gledao u ranoj mladosti na komunizam?

Uticaj komunističke ideologije bio je veliki. Moja generacija, koja je krenula u školu krajem četrdesetih i pedesetih godina prošlog veka, bila je snažno indoktrinirana idejom da je komunizam revolucionalni pokret svetskih razmera, da će neminovno svrgnuti kapitalizam, eksploataciju čoveka, bedu i ratove, donoseći jednakost i sreću za sve. Razume se, bila je to vizija budućnosti. Komunizam je bio ideal budućnosti, pošto se njime realizuju svi aspekti revolucije. A nama su govorili da živimo u prelaznoj realnosti gde se ukrštaju beda prošlosti i revolucionarna akcija. Govorili su nam da smo u tranzicijskom vremenu koje se zvalo socijalizam kao prva faza revolucije na dugom putu ostvarenja idealnog društva. Sada znam da je komunizam bio religija, “opijum za mase” isto kao i druge religije. O mom ujaku ne mogu da

kažem više od onoga što sam već rekao, ali pretpostavljam da je bio posvećeni vernik revolucije. S druge strane, o ocu mogu da posvedočim da je bio vernik. Međutim, ne slepi i fanatični vernik jer je imao smisla i za realnost, za realne odnose u kosovskom društvu i one u jugoslovenskoj federaciji. I to u onoj meri koliko je realista i pragmatičar bio i Josip Broz Tito, neosporni vođa jugoslovenske federacije. Titova doktrina bila je realističnija u proceni faza kroz koje je trebalo da se razvija revolucija i prelazak iz socijalizma u komunizam. Tito je veoma brzo odustao od ideje permanentne i hitne revolucije. Od klasne borbe koja je diktirala proganjanje i neprestano nasilje nad neprijateljima revolucije svih boja... Kada se Jugoslavija 1948. godine odvojila od istočnog bloka i staljinizma, bilo je to odlučujuće za događaje u Jugoslaviji i moju generaciju, jer smo rasli u duhu titoizma koji je uistinu bio revizija ortodoksne komunističke doktrine u pravcu svojevrsnog pragmatizma. Udaljujući se od staljinizma, Jugoslavija je inaugurisala nekoliko društvenih eksperimenata, kao što su samoupravljanje u ekonomiji, politiku nesvrstanosti zemalja trećeg sveta koja se suprotstavljala bipolarnoj podeli sveta, delimično očuvanje privatnog vlasništva, elemente tržišne privrede, otvorene granice za kretanje ljudi itd. Sve ovo je jugoslovenskom socijalizmu davalo pozitivnije boje u poređenju sa režimom koji je bio dominantan u Sovjetskom Savezu.

Kako se shvatala razlika između socijalizma na istoku, posebno u Albaniji, i u Jugoslaviji, odnosno na Kosovu? Šta si znao o Albaniji osim da je bila izolovana država? Na Kosovu je većina idealizovala Albaniju kao matičnu državu, obožavali su Envera, a ti tvrdiš da si od rane mladosti bio antienverista? Kako se to desilo?

U Jugoslaviji pedesetih i šezdesetih godina objavljeno je mnogo knjiga sa antistaljinističkom sadržinom i one su imale odlučujući uticaj na moj lični razvoj. U očevoj biblioteci sam našao kao gimnazijalac, kada sam imao 16 ili 17 godina, neke od ovih antistaljinističkih knjiga i čitao sam ih sa velikom strašću. Jedna od tih knjiga, mislim da je autor bio Cibulski, zvala se *Zavera ćutanja*. Bila je veoma obimna, imala je 600 ili 700 stranica i u detalje je prikazivala istoriju velikih "devijacija" koje su se dogodile

u Sovjetskom Savezu tokom Staljinove vladavine. Saznao sam o katastrofalnim posledicama rata protiv kulaka i kolektivizacije sa milionima žrtava, o uzastopnim masovnim čistkama kadrova i raznih neprijatelja, o brojnim montiranim procesima, o najgrubljim metodama gušenja slobode izražavanja intelektualaca i umetnika, o ždanovizmu, o zloglasnim zatvorima i deportacijama stotina hiljada ljudi u Sibir, o interniranjima u Gulag... Jedna od centralnih tema antistaljinističke literature bila je kritika kulta ličnosti, fokusirana na Staljina kao despota i krvnika koji je likvidirao i najbliže saradnike. To što sam saznao iz te knjige i nekoliko drugih, jasno je objašnjavalo i stanje u Albaniji, Enverov režim, montirane procese, likvidacije i masovna interniranja ljudi...

Da li si u školi učio da je Enver loš, a Tito dobar?

Začudo ne, Enver je bio tabu. U kosovskim novinama, sve do poznih osamdestih godina, bio je tabu i osuđivalo se objavljivanje fotografija Envera Hodže i drugih rukovodilaca u Albaniji, čak ni kao ilustracija tekstova u kojima su oni napadani i predstavljani u negativnom svetlu kao staljinisti. Časopis *Fjala* (*Reč*), imao je problema početkom osamdesetih zbog toga što je objavio Enverovu fotografiju...

Ali je Tito ipak bio dobar i upućivane su mu pohvale i stihovi, pevane su mu pesme. Da li si ti pevao onu pesmu "Druže Tito, mi ti se kunemo"?

Da, znam tu i mnoge druge pesme, slušali smo ih mnogo puta na radiju i na raznim manifestacijama. Ali se ne sećam da sam ih i sam pevao jer ja ne pevam, ne umem da pevam, nemam glas. S druge strane, nisam bio samo antistaljinista i antienverista već i antititoista. Vidi, u tim knjigama koje sam čitao o staljinizmu kritika se fokusirala na problem kulta ličnosti. Većina autora tih knjiga su bili komunisti i oni su u neku ruku krivicu zbog devijacija i revizije marksizma i vlasti pripisivali Staljinu, njegovom karakteru, kultu ličnosti. Ja sam u to vreme, iako su te kritike kulta ličnosti na meti imale Staljina, vršio poređenja ovog kulta sa Enverovim, ali i sa Titovim kultom. Iako je bilo ve-

likih razlika, došao sam do zaključka da ne bi trebalo da bude ni Titovog kulta, jer je i taj kult stvoren po istom modelu kao i kult Staljina. Izgledali su mi nedolični prizori sa partijskih kongresa, način na koji se proslavljao Titov rođendan 25. maja, nošenje štafete po svim republikama i autonomnim pokrajinama, nazivanje gradova Titovim imenom, kao na primer Titova Mitrovica, Titov Veles, što je održavalo u životu i jačalo kult Tita. Izluđivali se me aplauzi Titu prilikom njegovog ulaska u salu ili tokom govora koji su trajali po nekoliko minuta sve dok se Maršal ne bi umorio i dao znak da prekinu sa aplauzom jer niko to nije smeo da uradi samoinicijativno.

Razočarenje Titom

Nisam to očekivao od tebe, jer u kosovskoj štampi, posebno u Bota Sot *i nekim drugim novinama, Škeljzena Malićija su optuživali da je bio i da je čak i ostao titoista?! Verovatno zbog toga što je tvoj otac, bez sumnje, bio deo tadašnjeg sistema i titoista. Ali, ovaj tvoj stav prema Titu me podseća na jednu sličnu priču. Da se nije dogodio kod Škeljzena Malićija isti fenomen napuštanja kulta političkog idola preko konflikta sina sa autoritetom oca, koji je opisao Miđen Keljmendi u knjizi* Carrere Patria: nedostatak domovine? *Ta knjiga pokazuje kako je Ramiz Keljmendi uticao da Miđen idealizuje Albaniju i Envera, što je kasnije postalo njegovo životno razočaranje! Da li je bilo takvog konflikta sa Mehmetom Malićijem, pošto je on bio titoista, dok si ti, kako tvrdiš, bio antititoista?*

Što se tiče optužbi da sam bio titoista, a neki kažu da sam to još uvek, nisam ih opovrgavao jer one nisu vredne toga. Šta je na primer Bajruš Morina, koji je i sam bio funkcioner u omladinskim komunističkim forumima, da bi zatim postao snajperista antikomunizma, nastavljajući sa metodama ekskomunikacije, ali je sada samo promenio predznake za ono što je dozvoljeno i dobro u ono što nije dozvoljeno i loše... Moj otac je bio Titov vernik, to je tačno. Ja nisam. U periodu intenzivne i sistematske indoktrinacije titoizmom, krajem pedesetih i početkom šezdesetih

godina 20. veka, kada sam pohađao osnovnu i srednju školu, ne sećam se da sam nešto posebno obožavao Tita, ali ni da sam ga mrzeo. Svakako, u najranijem periodu ne mogu reći da indoktrinacija nije uticala na mene. U to vreme titoizam je bio životni ambijent, kao vazduh koji dišemo, nešto što se nije osporavalo. Štaviše, bio sam iz partizanske i komunističke porodice, što je na Kosovu bila retkost. Na zidu u stanu držali smo Titove slike. Na jednoj od tih slika mogao se videti Tito u uniformi maršala na stepenicama Belog dvora, zvanične i ceremonijalne rezidencije, okružen otprilike sa 60 ili 70 drugih "vernika" koji su došli da mu čestitaju 25. maj, Dan mladosti, njegov zvanični rođendan, gde se među obožavaocima mogao videti i Mehmet. Sećam se još jedne fotografije, najverovatnije snimljene u godinama nakon pada Rankovića kada je Tito redovno posećivao Kosovo. Na toj slici je bio Maršal u lovačkoj odeći, negde u Rugovi ili na Brezovici. Bio je okružen kosovskim rukovodiocima, Fadiljom Hodžom i drugima, među kojima je bio i nasmejani Mehmet. Ne mogu da negiram da je Mehmet bio deo tadašnje vlasti, među glavnima u Prizrenu i nomenklaturi Kosova. Bio sam, dakle, bez sumnje, privilegovano dete vlastodršca, iako to u periodu siromaštva i velike zaostalosti Kosova nije imalo neku posebnu težinu. Danas se i ja čudim što nisam postao Maršalov vernik. Možda sam imao sreću što nikada nisam ušao među izabrane koji su aktivno učestvovali u manifestacijama organizovanim u čast i slavu Maršala. Za života, Tita sam video samo izdaleka, prilikom njegovog prolaska sa svitom ulicama Beograda i to samo dva-tri puta, u otvorenoj limuzini, dok je mahao masi. Nisam učestvovao ni na jednom njegovom mitingu. Ali sigurno nije bilo neophodno da čovek vidi Tita izbliza da bi ga obožavao jer su njegove fotografije bile svuda, u novinama, na zidovima institucija, u privatnim kućama...

Dok sam bio u osnovnoj školi, nošenje štafete ili učešće u atletskim vežbama koje su se organizovale po stadionima, praćene revolucionarnom muzikom, koje su se tada zvale *slet*, smatralo se čašću i posebnim ličnim dostignućem. Najvažniji od tih sletova bio je onaj u Beogradu na stadionu JNA, u prisustvu samog Maršala. Tih godina, kao učenik osnovne škole zavideo sam izabranima koji su nosili glavnu štafetu u kojoj je bilo pismo sa čestitkama Titu koje se otvaralo i čitalo u trenutku uručivanja

štafete 25. maja. A osim te glavne štafete bilo je i na stotine lokalnih štafeta koje su firme i organizacije slale drugu Titu, sa idolopokloničkom porukom . Ja sam samo jednom nosio nekih 50 metara jednu od tih lokalnih štafeta pri prolasku kroz Prizren, ali u sporednoj ulici, daleko od Šadrvana, gde se postavljala centralna bina. Takođe, u detinjstvu, svi mi koji nismo uvrštavani u programe majskih proslava, zavideli smo onima koji su vežbali za slet jer su nekoliko nedelja bili oslobođeni nastave i išli su u Beograd, na veliki centralni slet, pred Maršala. Dakle, nisam bio uključen u to, osim jednom sa lokalnom štafetom. Nemam neko objašnjenje, jednostavno se tako dogodilo. Ali, kada sam porastao, još u gimnaziji, promenio sam mišljenje o tome. Neučestvovanje mi više nije izgledalo kao nešto loše. A kao student u Beogradu, iako sam imao priliku i često su me pozivali, nijednom nisam bio na spektaklu koji se organizovao 25. maja na stadionu JNA u Beogradu. Izgledala su mi smešno sva ta zalaganja i taj program, kao u čast nekog faraona.

Da li umire vođa?

Međutim, želim da ispričam još jedan interesantan događaj iz mog detinjstva, koji je uticao na to da zauzmem rezervisaniji i ambivalentniji stav prema Titu i komunizmu. To je doživljaj iz 1957. kada još nisam bio napunio deset godina. Negde u proleće te godine (potvrdili smo na Internetu, bio je to 15. mart) u Parizu je umro jedan od najbližih Titovih saradnika, Jevrejin Moša Pijade, slikar po obrazovanju, ali u to vreme predsednik Savezne skupštine. Jedna naša komšinica, Srpkinja, koja je često dolazila na jutarnju kafu u naš stan u Prizrenu, komentarisala je pred Ijom (tako sam zvao majku) i nekim drugim ženama grubo i nedolično smrt Moše Pijade rečima: “Svi će oni, jedan po jedan, umreti”.

Žene su bile šokirane i zaprepašćene. O incidentu se odmah pročulo po gradu. Prizren je bio mala kasaba, svaka reč ili sumnjiva aluzija odmah je stizala u kancelariju Komiteta ili, što je bilo opasnije, u državnu bezbednost, zloglasnu UDB-u. Ne

sećam se tačno koja od žena je prijavila tu alapaču, ali znam da je zbog te sitnice nastala velika frka. Razgovori i razmatranja su trajali nekoliko dana, ako ne i nedelja. Bio sam prisutan, šćućuren u ćošku gostinske sobe, praveći se da čitam nešto za školu, u vreme kada su moja majka i ta komšinica vodile prvi razgovor, nakon što su se proširile glasine o incidentu, o onome što je komšinica rekla o smrti Moše Pijade. Da li je to bila samo neodmerena upadica, neslana šala, kakva je bila intonacija, da li je to rekla hladno i kao u famoznim logičkim silogizmima, kao konstataciju da su svi ljudi smrtni ili je to rekla sa zluradošću, aludirajući na smrtnost komunističkih vođa i maršala Tita!? Sećam se da je ta komšinica Srpkinja bila potresena i neizmerno uplašena, plakala je i izvinjavala se, zaklinjala se da to nije rekla sa zluradošću, da je to bio samo lapsus. Ona je padala na kolena i molila Iju da joj pomogne, da se incident zaboravi ili da se nekako umanje posledice, prikazujući slučaj kao nenamernu i nezlonamernu grešku. I Iji je bilo žao i ona je takođe plakala, ali nije bila spremna da negira reči koje je čula jer je tu bilo i drugih svedoka. Ako bi prećutala ili negirala pred Komisijom, moglo je biti posledica i po nju, i još gore, po Mehmeta. Ija je bila samo domaćica, ali Mehmet je bio funkcioner, prvi čovek Okruga, on bi imao problema zbog laži. Negiranje, takođe, uopšte ne bi bio komunistički stav, jer bi se tako lagala sveta Partija! Nažalost, đavo je već izašao iz boce i nije bilo načina da se vrati nazad! Moja majka se nadala da će oni iz Komiteta i drugih službi imati razumevanja za iskreno kajanje naše komšinice, da će se čitav slučaj završiti opomenom ili kritikom, a ne većom kaznom, izbacivanjem s posla ili nečim još gorim. U večernjim satima, kada su o istoj temi Ija i Mehmet naširoko razgovarali, kada je majka prepričavala šta joj je sve rekla komšinica i kako je molila, ja sam se ponovo pretvarao u oči i uši. I veoma sam se čudio zbog ambivalentnih Ijinih stavova i reakcija. Iako nisam čuo svaku njihovu reč, oni su više šaputali, shvatio sam tada da ona čas potvrđuje da je u potpunosti ubeđena u krivicu komšinice, da je to kazala sa zluradošću, da je to kazala namerno i da je to bio jasan stav protiv partije, te da je aludirala na Titovu smrt, kako će i on jednoga dana umreti. Ali, zatim, kao da se kajala, bilo joj je žao, molila je Mehmeta da utiče tamo u Komitetu ili

tamo gde treba da se slučaj ne dramatizuje, da ne želi da je grize savest, zašto bi ta žena stradala zbog jedne reči, a možda je to ipak rekla nenamerno i bez zluradosti, šta ti ja znam, dovoljno je da se oštro kritikuje, ali i ne da se izbaci iz partije, izgubi posao ili nešto još gore...

Moj doživljaj ove afere bio je veoma upečatljiv. Danas mi izgleda neverovatno da sam taj događaj upamtio kao veoma važan, još kao devetogodišnjak! Da li sam tada u potpunosti shvatao o čemu je reč ili je ovo što danas pričam kasnija verzija, kada se prvobitno sećanje na ovaj slučaj popunjava začinima interpretacije i novih saznanja? Kasnija čitanja antistaljinističke literature mogla su baciti svetlo i dati smisao drami potkazivanja, za koju sa devet godina nisam imao objašnjenje. Nisam siguran. Možda i sada samo stvaram reinterpretaciju interpretacije. Ipak, u nešto sam siguran, da sam i kao devetogodišnjak imao moralni stav prema činu potkazivanja. To je valjda bio i razlog što sam se uvek živo sećao ove afere. Znam sigurno da sam u suštini, iako sam Iju voleo od srca i shvatao je, u tom trenutku više imao razumevanja za grešku te žene, nego za Ijino potkazivanje partiji. Suština je bila u tome da je ta žena kazala jednu logičku istinu, da ćemo svi jedan po jedan, jednoga dana umreti. Čak i maršal Tito.

Školovanje na komunističkom Kosovu

Pošto si opisao ovaj doživljaj iz vremena dok si bio učenik, interesuje me kakva je tada bila škola? Kako je izgledalo školovanje na Kosovu pedesetih godina i kasnije? Kako je izgledao ženski i muški svet u atmosferi tog doba? Koliko je bilo živosti na takvom Kosovu?

Škola je bilo mesto prosvećivanja. Danas shvatam da je masovno školovanje bilo izvanredan poduhvat. Prvi put u istoriji Kosova izgrađena je velika infrastruktura, moderan školski sistem koji će omogućiti brzu i opštu modernizaciju Kosova. Tada se govorilo da se preskaču vekovi, i zaista ima nečega u

tome. Kosovsko društvo je bilo tradicionalno i konzervativno, ekonomski zaostalo, još uvek je bilo zona gde su vladali kanon i krvna osveta, a ne zakoni moderne države. Prizren je, na primer, od industrije imao samo jedan električni mlin. Svi putevi su bili neasfaltirani. U najboljem slučaju, na nekim delovima bila je postavljena kaldrma, makadam ili granitne kocke. Ali bilo je mnogo privatnih zanatlijskih delatnosti, koje vlast još uvek nije gledala sa naklonošću, jer su ih smatrali delom sitne buržoazije, što zanatlije svakako nisu bili jer nisu imali veliku zaradu. Režim je ne samo za privatni sektor već i za seljake i deo inteligencije bio represivan, kao da je želeo da postavi jasne granice dokle može da ide emancipacija Albanaca, da se oni ne uobraze i pomisle da je Kosovo njihovo. Beograd se i tada starao da Kosovo ima krnju autonomiju, više kulturnu nego političku. A i u kulturi je nametao restriktivan model kulture rezervata. Na primer, bilo je tendencija da se kosovska književnost koju su razvijali braća Esad i Hasan Mekuli, Hivzi Suljejmani, Redža Suroi, Vehap Šita i mlađi autori, ne zove albanskom književnošću, već, paradoksalno, jugoslovenskom književnošću na albanskom jeziku. Ovo poslednje je bio svojevrsni apsurd, ali takve su direktive dolazile iz Beograda. I koliko god da se u jednom periodu investiralo u stvaranje i podizanje institucija, koje su projektovali jugoslovenski komunisti otvorenijeg uma, blagonakloniji prema albanskoj kulturi, dolazili bi onda drugi koji su putem tajnih službi i rankovićevskih struktura u policiji i armiji, ali i Komunističkoj partiji, sprečavali te napore i zatvarali institucije. Tako se dogodilo, na primer, sa Albanološkim institutom koji je otvoren, a zatim je njegov direktor Seljman Riza uhapšen i interniran. To je bio razlog za zatvaranje Instituta da bi kasnije ponovo bio otvoren. Slično je bilo i sa bibliotekom Kosova kojoj se snižavao i podizao rang u zavisnosti od odnosa snaga emancipatorskih politika Komunističke partije i UDBE. I tada, razume se, u najužim krugovima komunističkog rukovodstva, uvek je bilo otvoreno pitanje statusa Kosova, da li će Kosovo ostati samo autonomni region ili oblast, kako su ga nazivali, ili Autonomna pokrajina, što je bio viši rang i izjednačavao je autonomiju Kosova sa onom u Vojvodini. Ali to su stvari koje se shvataju kasnije, ne u detinjstvu.

Prizren: Bicikl “Pireli”

U detinjstvu mi ništa nije nedostajalo. Čak sam imao i neke privilegije, na primer, imao sam svoj bicikl italijanse marke “Pireli” kakav nije imao niko, originalan. Neki su uzimali od roditelja, ali to su bili stari, nezgrapni modeli za odrasle. Moj “Pireli” bio je pravo čudo, veoma lepog dizajna i odgovarajuće veličine, taman za uzrast od 9 do 13 godina. Nisam bio sebičan. Išao sam sa drugovima, okupljalo se nas i po dvadesetoro u nekim uličicama u blizini groblja i prištinskih vinograda, gde uopšte nije bilo saobraćaja, i na svakoga je dolazio red za nekoliko krugova mojim biciklom. Bicikl smo kupili u Ulcinju 1956. ili 1957. godine. I letovanje u Ulcinju je bilo novina i privilegija jer se tada nije išlo na letnji odmor. Tokom leta, u Prizrenu, ljudi su imali više posla jer je većina morala da izvuče neku dodatnu zaradu od poljoprivrede. U Prizrenu je bilo mnogo baštovana koji su uzgajali povrće: paradajz, paprike, mladi luk ili famozni *arpadžik*, koji je u Prizrenu uspevao ranije nego u drugim mestima, klima je blaža, dolinom Drima prodire mediteranska klima i Prizrencima je zbog toga ostao nadimak “Kapadžici”. U Prizrenu ranije sazrevaju trešnje, bostan i grožđe i dičili smo se time. Jednostavno, kada imaš devet ili deset godina, svet je tvoj. Ne pamtim da sam imao neke probleme ili da mi je bilo dosadno. U mom sećanju, to su godine sreće, bez ružnih događaja ili sećanja... Da, zaista, bilo je i tragičnih događaja, čiju sam tragičnost shvatio tek kasnije... Na primer, iseljavanje u Tursku. Ali, u tom uzrastu, kada sam imao samo devet ili deset godina, nisam dobro shvatao šta se događa. Bar u mojoj porodici nije pravljena drama oko toga, iako smo imali mnogo bližnjih koji su se iselili. Sigurno da mi je bilo žao što su neki rođaci i drugovi sa porodicama odlazili u Tursku, ali Turska je delovala kao maglovit pojam ili se vezivala za pisma i fotografije koja su stizali iz Istanbula, Ankare, Burse, Izmira, Banderme, Salihlija... iz svih krajeva gde sam imao rođake. Na fotografijama, ta mesta se nisu mnogo razlikovala od Prizrena. Predstava o Turskoj nadovezivala se i na česta putovanja moje bake Zuhre, ona je tamo imala oca, brata i sestre, boravila je tamo mesecima i kad se vrati uvek bi donosila razne poklone.

Kakve su bile škole?

I ona je bila deo moje sreće. Osnovnu školu sam pohađao u Prištini i Prizrenu. Škola "Vuk Karadžić", koja se danas zove "Elena Đika", bila je ista kao i danas, često prolazim pored nje, tu su učila i moja deca, Agon i Rozafa. Sve se menja oko nje, a ona ostaje ista, nedostaje joj možda još samo težak zadah tog ulja za dezinfekciju kojim su mazali podne daske svake godine. U ovoj školi sam završio prvi razred, a zatim sam je pohađao od šestog do osmog razreda, pošto smo 1955. godine sa porodicom otišli u Prizren, a 1959. smo se ponovo vratili u Prištinu. U Prizrenu sam pohađao školu od drugog do petog razreda, u školi u Papas Čaršiji koja je imala dva imena. Zvanično se zvala "Mladen Ugarević", ali za nas Albance je bila "Bajram Curi", ime koje je ostalo iz Drugog svetskog rata kada je Kosovo bilo deo Albanije. Do četvrtog razreda pohađao sam školu na albanskom jeziku. Čudno je bilo to što smo mi učenici, van časova, međusobno komunicirali na turskom jeziku koji je bio glavni jezik komunikacije kasabalija, građana, iako smo svi znali da smo Albanci. Ovaj fenomen je prisutan i danas, razume se, u manjim razmerama. I učenici katolici – katedrala i njihova mahala bile su blizu škole – van nastave, sa nama su komunicirali na turskom. Sećam se, na primer, braće Kužnini, blizanaca, oni su bili malo stariji, sa kojima sam uvek razgovarao na turskom. I kasnije kada sam ih sretao u Zagrebu, razgovor bismo počinjali jezikom koji pripada posebnoj prizrenskoj tardiciji, a zatim bismo prelazili na albanski.

Prizrenci govore turski u Vatikanu

Sa Kužninijevima delim interesantnu epizodu, ne znam da li je trenutak sada da je ispičam, ali neka, vezana je za moju pripadnost Prizrenu i ljubav prema ovom gradu, kao i za poseban odnos koji imamo mi "kasabalije" prema turskom jeziku. Dogodilo se da sam 1991. sa Ljazerom Krasnićijem i Kužninijevima boravio u Rimu, na Kongresu Radikalne transnacionalne partije

Marka Panele i tamo su nas, začudo, zvali iz Vatikana na kratku audijenciju kod pape Jovana Pavla Drugog, na Trgu svetog Petra. Tamo je papa održavao masovnu audijenciju sa nekoliko hiljada ljudi iz svih krajeva sveta. Mi smo se sastali sa papom na nekoliko minuta na posebnom prijemu, tu na Trgu, ispred svečane bine. Naša delegacija je pre prijema vodila razgovor sa premijerom Vatikana, malo se odužilo sa zahtevima za koje je premijer jasno kazao da treba da se upute crkvi, a ne Vladi Vatikana. Premijer nas je na primer pitao da li su Kosovari naoružani, a naša delegacija je razgovor vraćala na pitanje podizanja ranga Katoličke crkve na Kosovu na Biskupiju, našta bi nam on ponovo kazao: "Veoma dobro, shvatam vas, ali ovaj zahtev treba da iznesete papi i kardinalima", jer smo mi bili u vladi Vatikana, a ne u crkvi, a ovi iz naše delegacije su to mešali jer je premijer bio u odeći koju nose katolički klerici. Zbog toga smo malo zakasnili; na Trg svetog Petra smo stigli u poslednjem trenutku. U stvari, Agim Huseni, Mihrija Rušani i ja bili smo nekoliko koraka iza, dok su Ljazer Krasnići, Kužninijevi, Simon i Mikelja, i Abdulah Karjagdiu požurili napred, prelazeći prepreke koje je postavljala švajcarska garda koja je čuvala papu. U trenutku kada je Abdulah preskakao ogradu, nezgodno je pao i odrao kolena, ali se nije predao, zauzeo je svoje mesto u prvom redu specijalnih gostiju na prijemu. Jedan od Kužninijevih me je, videvši da sam ostao pozadi, ohrabrivao na prizrenskom turskom: "Arkadash, var vaket, gjel beri! Atel senda! Atel" ("Brate, imaš još vremena, dođi ovamo! Preskoči i ti! Preskoči!"), ali je švajcarska garda, u međuvremenu, zatvorila sve prolaze i nas troje koji smo zakasnili opkolila je masa, nekih desetak metara daleko od pape. Ljazer, Kužninijevi i Abdulah su se smestili u prvom redu, gde su zatim imali i audijenciju i kratak razgovor sa papom, ispred bine, kada im je rekao da su mu u srcu Albanci i Kosovo. Ipak, koliko god da je ovo moje komuniciranje na turskom sa blizancima bilo kuriozitet, ne znam da li je to bio Simon ili Mikelja koji mi se tako obraćao, ali na istom tom mestu, na Trgu svetog Petra, papa će održati propoved u čijem je uvodu, govorio je veoma tečno, izgovorio po nekoliko pozdravnih rečenica na više od 20 jezika, uključujući i albanski, a mi smo verovali da je to učinio u čast delegacije sa Kosova.

Moje školovanje na srpskom jeziku i Prizrenski proces

Da, sada, nakon ove digresije o turskom jeziku, želim da napravim još jednu o srpskom jeziku. I to je najvažnija stvar koja se, bez moje volje, dogodila u mom životu, a tiče se onoga što tebe interesuje, mog školovanja. U školi "Bajram Curi" imao sam učitelja Đona Orošija, koji je jednog dana u vreme kada sam završavao četvrti razred, sreo mog oca i pošto me je pohvalio kao bistrog dečka, pokrenuo je razgovor o mojoj budućnosti. Učitelju Đonu je palo na pamet da ubedi Mehmeta da je bolje da školovanje od petog razreda nastavim na srpskom jeziku! Kazao mu je: "Škeljzenu zasigurno nameravaš da omogućiš visoko obrazovanje. On je sposoban i treba svakako da nastavi studije u Beogradu ili Zagrebu. Zašto ga ne pošalješ u srpski razred, neka usavrši jezik i na vreme se pripremi." Mehmet je ozbiljno uzeo u razmatranje ovu ideju. Tada zaista nisu postojale mogućnosti studiranja na albanskom jeziku, Univerzitet u Prištini nije postojao čak ni kao projekat. Nakon konsultacija sa ostalim nastavnicima, Mehmet me je upisao u srpski razred. Ne sećam se uopšte da li je razgovarao sa mnom o toj promeni. Ipak, poznajući njegov karakter, verujem da je dobio moj pristanak, ubedivši me da je to za moje dobro. U tom uzrastu, u okolnostima u kojima smo živeli i atmosferi koju sam opisao, tj. da u Prizrenu jezik nije imao toliku važnost, izgleda da mi nije bilo nimalo čudno da školovanje nastavim u srpskom razredu, jer sam znao i taj jezik, možda ne tako savršeno kao albanski, ali ipak dovoljno.

Da li si pomislio da je tvoj otac kalkulisao sa tadašnjom politikom lojalnosti? Ako se ne varam, to je vreme Prizrenskog procesa, o tome je feljton ili knjigu objavio Agim Zogaj. Da li je mali Škeljzen bio sredstvo kojim će visoki funkcioner prizrenskog Okruga iskazati lojalnost prema državi i UDB-i, koja je sumnjala u sve albanske kadrove, uključujući i Fadilja Hodžu?

Da, zaista, osuđeni u Prizrenskom procesu su kasnije svedočili da su im tokom istrage postavljana brojna pitanja o Fadilju

Hodži i ostalim visokim rukovodiocima Kosova i postoje veliki izgledi da je ceo ovaj proces nameštten da bi se srušio Fadilj i da bi se kompromitovalo kosovsko rukovodstvo. Međutim, izgleda da je Tito to sprečio. Što se tiče Mehmeta, u vreme ovog procesa on je bio predsednik prizrenskog Okruga, a jedan od onih kojem su montirali optužnicu da je radio za Veliku Albaniju bio je njegov zamenik, ne sećam se imena, mogu kasnije pogledati u Zogajevoj knjizi. Njega su i uhapsili na radnom mestu u okružnoj kancelariji, pozvavši i Mehmeta da bude svedok hvatanja jednog od "špijuna" i "izdajnika". Mnogo kasnije, prilikom razgovora sa Mehmetom o montiranim procesima i staljinističkim metodama, on je ovog svog zamenika (možda zbog ovog što ću reći i ne treba da mu otkrijemo ime) smatrao tipičnim primerom onih optuženih komunista u staljinističkim procesima koji su, iako nedužni, odmah priznali sve što su im pripisivale tajne službe kao neprijateljsku delatnost, pa makar to bile i najneverovatnije klevete. Na ovaj fenomen duševnog slamanja komunista koji su bili optuživani za izdaju, često se nailazi u literaturi o staljinizmu. Nad njima nije uopšte vršena tortura, ali su oni paradoksalno, odmah postajali "meki", saradnici tajnih službi, pomažući im "dobrovoljno" u montiranju i konstruisanju "izdaje", i to ne da bi skinuli krivicu sa sebe i spasili se, već naprotiv, tereteći prevashodno za izdaju – sami sebe! To je sindrom slamanja komunističke vere, ali i svake druge vere kada je ona duboka, slepa i fanatična. U trenutku kada se Bog ili Staljin ili Tito, okreće protiv vernika, tvrdeći da je on sam đavo (u ovom slučaju da je "enverista", "velikoalbanac"), on odlučuje ne da se brani i negira, već da prinese sebe kao žrtvu. Psihološki mehanizam koji deluje u ovim slučajevima je mehanizam bezuslovne odbrane vere, pa bilo to i identifikujući se sa izdajnikom i izdajom, što je u stvari deo vere. Jer, nije važan pojedinac, ni on sam kao pojedinac, već je važno da pobede Partija i ideja... Danas je teško shvatiti ovaj fenomen. Ali, vraćam se pitanju, za mene je teško da idem tako daleko i spekulišem o tome što si malopre rekao, da li je Mehmet zbog straha ili karijerizma iskoristio moje školovanje na srpskom jeziku za dokazivanje lojalnosti prema sistemu. Nismo razgovarali o tome, jer je to za njega bila bolna tema. Ali ako bi trebalo da razmotrim njegove motive, zašto me je prebacio u

srpski razred, mislim da je to zaista uradio za moje dobro, ubeđen argumentom učitelja Orošija. Ni strah, ni karijerizam ne idu uz Mehmetov karakter. On nije mogao da dokaže lojalnost prema režimu i sistemu na taj način. Bio je lojalni titoista, nije imao potrebe za takvim dokazima.

Patnje jednog adolescenta

Kasnije, kao roditelj znam da se pokajao, patio je mnogo zbog te odluke, smatrao ju je najvećom budalaštinom koju je učinio u životu. Kao roditelj, nakon nekoliko godina je shvatio, u mom pubertetskom dobu, da je moj razvoj krenuo u smeru koji mu je izgledao opasno. Njegov najstariji sin se otuđivao, udaljavao od porodice i sredine. Uistinu, ja sam u pubertetu postao malo otuđen, povučen, slabo govorljiv, družio sam se više sa knjigama, čitao i pisao poeziju, nisam mnogo poštovao pravila i bežao sam od "realnosti" i ideja koje su mojim roditeljima bile normalne, ako ne i svete. Nisam siguran da li je ovo što je zabrinjavalo moje roditelje bilo nešto što je poticalo iz mog karaktera ili je bilo posedica toga što sam učio na srpskom jeziku, što sam sve više sklapao srpska i jugoslovenska prijateljstva, a sve manje imao kontakata sa porodicom i albanskom zajednicom. Dok sam bio na Kosovu, ova distanca prema kosovskoj realnosti se nekako maskirala, ali kasnije, kada sam otišao na studije u Beograd, odakle se nisam vraćao 16 godina, razume se, nisam prekinuo veze, dolazio sam u posete od po nekoliko dana u Prištinu i Prizren, moji su roditelji patili, mislili su da su krivi što su me školovali na srpskom jeziku. Inače, uvek sam bio miran dečak, nisam tražio mnogo, živeo sam u svom svetu. Oni su mislili, a ovaj problem imaju mnogi roditelji u sličnim okolnostima, da su me tako duhovno izgubili, zauvek.

Da li su te izgubili?

Ne, ne... Imao sam taj životni period kada sam se i sam uistinu osećao otuđeno i nisam pronalazio način za komunikaciju sa roditeljima. Preživljavao sam svoje patnje, patnje puberteta i ado-

lescencije, odrastanja, otkrivanja ko sam i šta želim da budem, permanentnog odbijanja da preuzmem punu odgovornost za svoju sudbinu... Kao adolescent sam dosta patio od sindroma besmisla života, stalno mi se vraćala pomisao na samoubistvo. Mislim da svaki čovek u adolescenciji stvara nešto što nazivam temeljnim stavom prema životu ili tačnije prema smrti. Suočavanje sa idejom smrti, da jednoga dana neću postojati, potresna je za adolescenta, ali i kasnije. Prema ovom izazovu svaki pojedinac ranije ili kasnije formuliše sopstveni stav. Ovaj stav kasnije postaje osovina orijentacije, glavna referentna tačka za sve što donosi život, ključ suočavanja sa svakim izazovom. Svako to ima. Mislim da se formulisanjem stava prema životu i smrti kali karakter čoveka. Slab karakter beži od izazova, traži alibije, mehanizame odbrane, bira lakše puteve, kompromise u životu, predaje se bez borbe, identifikuje se sa masom, postaje deo stada, ne govori svojim glasom i savešću, već onako kako zahtevaju i diktiraju okolnosti, uvek želi da se osigura da bude "nepogrešiv" i da se prilagođava. Snažan karakter čini suprotno: on se suočava otvoreno sa izazovima života, ne traži bezuslovno sigurnost, ne zadovoljava se gotovim receptima, postaje svoj i ličnost sa samopoštovanjem, razmatra stvari sa savešću kojom raspolaže, greši i priznaje greške koje čini...

Opredeljenje za filozofiju

Sada govoriš kao filozof...

Da, imam i filozofsko obrazovanje, iako odavno ne studiram, niti se bavim filozofijom sistematski. Više mi je hobi. Međutim, sada kada govorim o tom vremenu, kada sam se formirao kao ličnost, iako smo živeli u komunizmu i izgledalo je da je komunistička ideologija dominatna i nesavladiva, u tom periodu istinska i najuticajnija filozofija bio je egzistencijalizam. Na primer, od rane mladosti, kada sam počeo mnogo da čitam, u uzrastu od 16 do 18 godina, čitao sam puno francuske egzistencijaliste, Sartra i Kamija. Za matursku temu u gimnaziji imao sam Kafku i Kamija, napisao sam rad od oko 60 stranica koji sam izgubio. Ideja apsurda

za mene nije bila puka Kamijeva književna konstrukcija, već sam je smatrao nečim opipljivim, što sam lično doživljavao, ako ne i otelovljavao, što me plašilo, čak paralizovalo. Ova patnja je imala i svoju materijalnu stranu, fizičku, u morama koje sam doživljavao pre svakog buđenja, posebno prilikom poslepodnevnog odmora! Budio sam se oznojen jer sam sanjao loše snove, bio sam prestrašen, osećao sam se kao neko ko stoji usamljen pred ambisom, gde nije imalo smisla ni vikati, ni tražiti pomoć, jer te niko nije mogao čuti. O ovom košmaru, koji je postepeno nestao u doba zrelosti, kasnije sam razmišljao kao psihoanalitičar amater, da je možda bio posledica nesigurnosti koju sam preživljavao u vreme prelaska u srpski razred jer me je to učinilo osetljivim, povučenim i otuđenim od porodice. U petom razredu se dešavalo da pravim greške, da po neku reč izgovorim pogrešno ili pak nisam shvatao neki izraz na srpskom zbog čega mi se ceo razred smejao... Zbog toga, možda, u prve dve-tri godine nakon prelaska u srpski razred kao da sam imao fazu zatvaranja i povlačenja u sebe, što se odrazilo na moje stavove i ponašanje, zatvorio sam se u sebe, bio veoma obazriv da ne pogrešim... Kasnije sam vršio dublju samoanalizu, vraćao sam se i u rano detinjstvo, i u tom periodu sam otkrio slične elemente svog karaktera, što se manifestovalo kao stanje ugroženosti. Na primer, u uzrastu od sedam do osam godina, sanjao sam san koji se ponavljao, koji je u stvari bio vizija nalik cirkuskom krugu gde se stvari i ljudi okreću, uvek vrte u krug, ne nalazeći cilj i razlog zbog čega se okreću. Bio je to osećaj kao da je životni cilj zmije bio da ugrize svoj rep, ali u tome ne može nikada da uspe. Približnu ilustraciju toga sam otkrio u filmu Federika Felinija pod naslovom *Osam i po* koji se završava kružnim kretanjem i cirkuskom muzikom, kao rekapitulacija ideje "organizovanog haosa", koji daje boju svakom postojanju, ne samo individualnom već i kolektivnom... Ili jedan drugi košmar koji sam kao dete preživljavao, za koji sam kasnije otkrio da u potpunosti odgovara teoriji solipsizma, o mogućnosti kolosalne prevare koja nam dolazi od čula i od čula vida. Zamišljao sam da je ceo svet, sve što vidim okolo, samo varljiva utvara, nešto kao fatamorgana. Zamišljao sam da sam potpuno usamljen u svetu i da je sve što sam viđao, nebo, zemlja, reka, kuće, varljiva koprena, teatar senki iznova podešavan svakoga dana, svakog sata, svake sekunde, i to samo za mene. Zamišljao sam da kada

bih mogao da kružim pogledom veoma brzo, za milioniti deo sekunde mogao bih uhvatiti tu varljivu inscenaciju, video bih i shvatio da iza onoga što vidim očima nema ničega, ni prirode, ni ljudi, ni grada, ni roditelja, a čak da ni ja sam ne postojim. Izgleda kao čudna, luda fantazija. Međutim, jednostvano mi se stalno vraćala kao vizija i bio sam previše sramežljiv da bih o tome razgovarao sa nekom drugom osobom.

Izgleda mi kao deo nekog filozofskog romana...

Da, to je naivna filozofija i možda ti izgleda kao literarna digresija. Za mene ove digresije imaju smisla, jer ovaj razgovor ne vodim samo sa tobom, već i sa sobom. Interesantno je, a sada ću napraviti još jednu digresiju, da su na ovakvo moje formiranje uticala i česte selidbe moje porodice iz Prizrena u Prištinu i obratno. Mehmet je svake dve ili četiri godine menjao posao, čas je bio potreban u Prizrenu, čas u Prištini, a jednu ili dve godine je bio i u službi u Mitrovici, ali tada sam imao tri ili četiri godine zbog čega su mi sećanja maglovita. Kada se tako često seliš iz jednog grada u drugi, iz jedne sredine u drugu, ne stvaraš stalne veze sa drugovima i nastavnicima. Ne možeš ni da pustiš korenje, niti da stvaraš stabilne navike koje formiraju ličnost. Što je još interesantnije za ovu nomadsku biografiju, uvek sam pravio oštru razliku između Prizrena gde sam se osećao srećnije i otvorenije i nisam imao košmar o kojem sam malopre pričao, buđenja u znoju i strahove, s jedne strane, i Prištine koja mi se nije svidela kao grad i gde sam se osećao kao neko drugi, sa tim sumornim idejama i ponašanjem, usamljen, ophrvan košmarima.

Bekstvo od provincijskog mentaliteta

Ipak si na kraju odlučio da živiš u Prištini, a ne u Prizrenu...

Nisam odlučio sam, već su takve bile okolnosti. Od 1964. godine moja prodica nije napuštala Prištinu, ali ja sam nastavio 1966. godine studije i život u Beogradu. Sa Prizrenom sam se oprostio

kao gimnazijalac, kada je počeo da me guši provincijalni konzervativizam njegovih žitelja. Neizmerno mi se sviđao grad i imao sam mnogo rođaka i prijatelja, ali su mi veoma dodijavali neki tipovi koji bi me zaustavljali na ulici i držali mi lekcije o mojoj odeći ili dugoj kosi. Govorili su mi: “Da li znaš čiji si ti?! Ti treba da budeš primer, a ne ovako kao izrod”. Kasnije, neko je proširio glasine da se na studijama u Beogradu drogiram i ova dodijavanja su postala još neizdržljivija, tako da neko vreme uopšte nisam odlazio tamo, osim povodom nekog slavlja ili na saučešće kod rođaka, kada nisam mogao da izbegnem, i to samo na dan-dva.

Kada već pominješ drogu, da li si je probao? Da li si pao u iskušenje da olakšaš ili da ulepšaš sebi život, pošto si sam rekao da si imao košmare i da si život smatrao svojevrsnim apsurdom?

Ne, ne. Drogom sam bio okružen, konzumirali su je mnogi poznanici koje sam imao u Beogradu, uglavnom hašiš i marihuanu, ali imao sam otpor pema tome, bio mi je dovoljan duvan koji sam mnogo pušio, po pet ili šest pakli dnevno. Istinu rečeno, hašiš sam probao jednom 1968. ili 1969. godine i to samo da bih ga okusio, ali nije nešto posebno uticao na mene. Jednom sam probao i marihuanu iz Holandije, gde je bila legalizovana, sa jednim prijateljem slikarem. Otkrio sam da je kao duvan, ali sa oštrijim i težim ukusom trave koja se dimi. Ništa specijalno i ponovo bez ikakvog efekta. Nakon što sam prošao krizu adolescencije i iskušenje samoubistva, ne našavši neki spasonosni oslonac, na primer, veru u Boga, ni za krize zrelosti nisam tražio utehu u spoljnim stimulansima. Kada bi mi ponudili drogu odgovarao bih: “Ne treba mi, imam drogu u sebi”.

Kako sam se uverio da nema Boga

A pitanje Boga i religije, kako si rešio?

U početku sam bio ateista, jer mi je tako govorio otac. Rekonstruisaću zamišljeni razgovor između oca i sina: “Tata, ima

li Boga? Zašto se baka i tetka mole Bogu svakoga dana?". Mehmet bi odgovarao: "Baka i tetka su vernice, tako su ih vaspitali hodže i derviši. U stara vremena ljudi nisu shvatali dijalektiku prirode, zašto padaju kiša i sneg, zašto ljudi umiru itd. Zatim, tu su bili kraljevi koji su obmanjivali podanike. Izmislili su Boga da zaplaše ljude paklom, kako bi bili poslušni. Međutim, marksistička nauka je otkrila da je religija prevara, opijum za narod." Od svih tih reči siguran sam da sam shvatao i pamtio samo jedno: "Nema Boga!"

Ali jasno pamtim beskrajne i oštre svađe sa jednim drugom iz detinjstva, Sebom, koji je stanovao u Bokli Sokaku u blizini bioskopa "Bistrica". I on se sa porodicom odselio u Tursku. Pre njegovog odlaska, jednog dana Seba i ja smo se popeli na čeoni zid Tvrđave odakle smo sa visine posmatrali Prizren, brojali džamije i crkve i nismo se slagali ni po jednoj tački o veri i Bogu. On je vikao i pokušao da me ubedi da ima Boga: "Nemoj grešiti da ga negiraš, greota je i veliki greh, Bog će ti poslati grom i na mestu te ubiti!". Ja sam, međutim, pokušavao da ga ubedim da nema Boga: "Gde je taj tvoj Bog sada, zašto me ne ubije grom? Zašto ne dođe ovde i potvrdi tvoje reči?" I Sebi je njegov otac kazao da ima Boga. Religiozan si ili ne zato što ti neki autoritet kaže da ima ili nema Boga. Mislim da je to slabost svake religije koja dolazi kao dogma i diktat. Udare ti pečat po rođenju, aktom krštenja, hrišćanin si ili musliman ili nešto drugo. Razume se, to vredi i za ateizam, kada ti ga predaju u nasleđe, kao pečat ili tetovažu koja se ne može izbrisati. Mnogo sam razmišljao o Bogu i veri. Prostudirao sam svete knjige, čitao sam šta kažu filozofi. Svaki mladi hrišćanski vernik treba da pročita Spinozine traktate o kontradikcijama u *Bibliji*. Na isti kritičan način treba čitati i *Kuran*. Naravno, ovaj savet vredi samo ako si spreman da nepristrasno razmotriš da li ima ili nema Boga. Predstave o Bogu u svetim knjigama su naivne. Neki filozofi su tvrdili da ako je i tačno da nema Boga, on je svakako trebalo da bude izmišljen, jer je većini ljudi bio potreban, ne mogu bez njega, život bi shvatali kao pakao, nestao bi moral, niko nikoga ne bi mogao ubediti ni u šta... "Ako nema Boga, sve je dozvoljeno", rekao je Dostojevski. Neki drugi filozofi tvrde da ako treba da postoji Bog, onda bi taj Bog trebalo da bude sasvim drugačiji od onoga kakvim se zamišlja,

ne antropomorfan, kao Bog *Biblije* i *Kurana*, već Bog koji bi bio čisti svemoćni um. Religija filozofa, ako se to može nazvati religijom, jeste deizam. U deizmu se vasiona smatra inteligibilnom celinom strukturisanom od jednog, da tako kažem, super uma. A druga varijanta vere, isto toliko legitimne, jeste ona koja ne sledi trasu racionalnog, bilo kojeg super uma, već bira mistični put stapanja sopstva sa svemirom. Na ovom drugom putu je budizam, posebno zen budizam. Nije to strukturisana religija, nema Boga, rituala i molitve, nema ni đavola kojima ti preti strašni Bog, osvetničko i ljubomorno božanstvo, koje te kažnjava, ekskomunicira i šalje te u pakao ako smogneš hrabrosti da mu ne veruješ. Međutim, nisam postao ni deista ni zen budista. Da imam vremena ili kada bih živeo u nekom drugom, mirnijem vremenu, možda bih pronašao motiv da istražujem te puteve ili da živim više ili u potpunosti u filozofiji i poeziji, koje su moje najomiljenije delatnosti, za razliku od ovih poslova kojima se bavim u poslednjih 25 godina i sa kojima starim i nestajem.

Lektira mladosti

Sada bi možda mogao da se vratiš filozofiji i ozbiljnim studijama?

Ostavimo tu temu...

Ili, ipak, da joj pristupimo drugačije. Čini mi se da si rekao da te život čini filozofom ili te udaljava od filozofije. Želim da znam nešto više o okolnostima, šta si tada najviše čitao. Kako je Škeljzen ušao u ono što nazivamo intelektualnim životom, koje stepenike je trebalo da pređeš u čitanju i iskustvu da bi došao do odluke da studiraš filozofiju?

Misliš na čitanje ozbiljne literature ili šta sam čitao kao dete?

Oboje, ako postoji neka veza... I da, ako možeš, napraviš neku sliku intelektualne scene, intelektualnog ambijenta na Kosovu i u

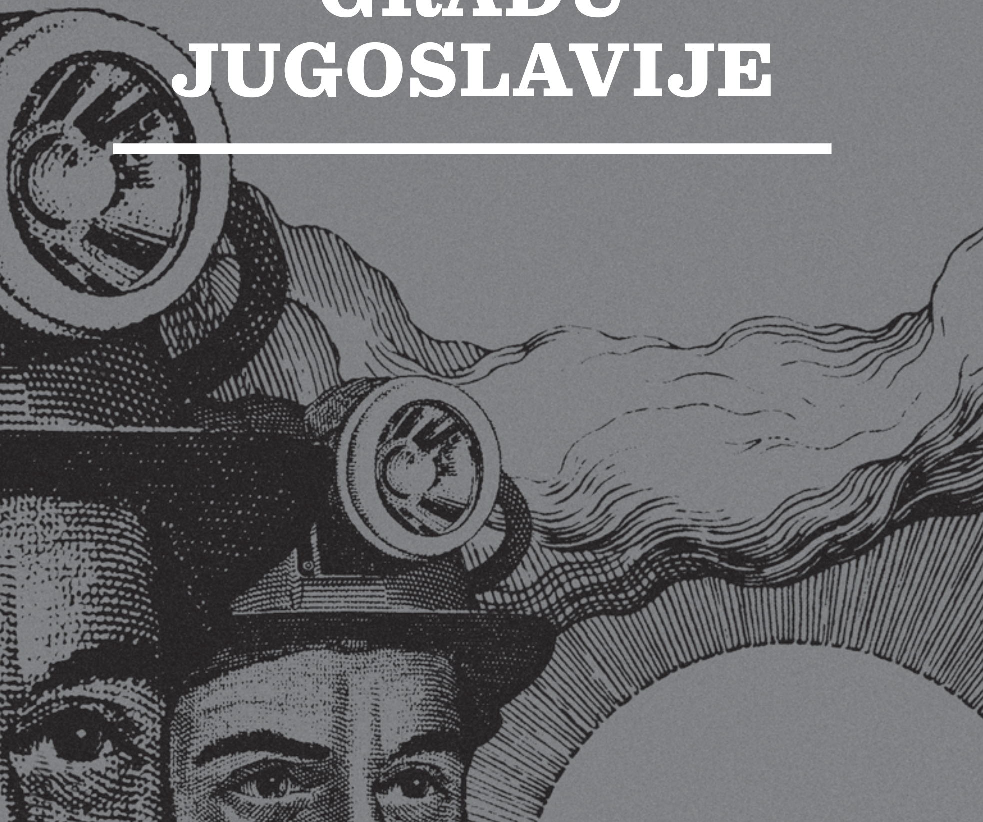
Beogradu, razlike i sličnosti. I kako vidiš našu zemlju u tim razlikama i sličnostima?

Da, sve su stvari uzajamno povezane i ja sam u raznim periodima čitao razne stvari, od stripova do filozofskih traktata, i mnoge druge stvari koje na engleskom zovu *bullshit,* obična sranja, tričarije. U početku su mi omiljena literatura bili jugoslovenski časopisi za decu *Politikin Zabavnik* i *Plavi Vjesnik*. Njihov sadržaj je bio takoreći u celosti zapadnjački, prevedeni tekstovi. Najpopularniji stripovi su bili *Princ Valijant* i *Flaš Gordon*, ali i Diznijevi klasici. Bilo je i nekih jugoslovenskih stripova, ali nisu bili tako kvalitetni i interesantni, jer su njihovi scenariji bili slabi. Na Kosovu je izlazio *Pionir* koji je imao pedagoški koncept za debile, dugo je ostao takav jer si tu mogao da nađeš samo propagandu i tekstove, pesme i "pozitivne", neinventivne, moralizatorske ilustracije itd.

glava
03

ŽIVOT U GLAVNOM GRADU JUGOSLAVIJE

Studije u Beogradu

Zašto si izabrao Beograd za studije? Kako je to primila tvoja porodica?

Beograd je bio prirodan izbor za mene. Ranije sam pričao kako sam se pripremao za studije na srpskom jeziku. Imao sam samo jednu dilemu: da li da studiram književnost ili filozofiju. Ranije sam bio u iskušenju da upišem Likovnu akademiju ili režiju. Ali mi se činilo da za to nisam dobro pripremljen. Što se tiče književnosti činilo mi se da se ona ne može naučiti. A mene nije interesovala teorija, već samo pisanje. Tako, na kraju sam odlučio da ako treba da se bavim teorijom, onda neka to bude majka svih teorija, filozofija, koja pruža najšira i najdublja znanja.

Zašto Beograd? Tada se čak nije ni postavljalo to pitanje. Oko dve hiljade Kosovara je studiralo u Beogradu u vreme kada sam se upisao na Odsek filozofije, 1966. godine. U Zagrebu i na drugim univerzitetima bilo je mnogo manje Albanaca, a u to vreme nije bilo osetne diskriminacije. Beograd je bio glavni grad federacije, privlačan ne samo za studente iz svih krajeva Jugoslavije, već i za političke kadrove i druge koji su dolazili iz svih republika i dve autonomne pokrajine. Sa Kosova je bila najezda prema Beogradu i zbog sezonskog zapošljavanja, ali i stalnog zaposlenja. Pričalo se da je u Beogradu u to vreme živelo i radilo oko 20 hiljada Albanaca. Neki su tvrdili da ih je više, preko 50 hiljada, ali mi se ta brojka činila preuveličanom.

Moji roditelji nisu bili baš zadovoljni što sam odabrao filozofiju. To im je samo jačalo uverenje da tako zapečaćujem svoju sudbinu otuđenog čudaka. Međutim, nisu se protivili. U prištinskoj gimnaziji koja se tada zvala "Ivo Lola Ribar" uspeo sam da se dokažem kao talentovan za filozofiju i to im je ulivalo poverenje da ću možda ipak imati neku poštenu karijeru. U gimnaziji sam imao odličnu profesorku filozofije, gospođu Aksić, čijeg se imena ne sećam, a koja je bila žena komunističkog funkcionera dr. Stanoja Aksića, tadašnjeg predsednika Skupštine Kosova. Za tog Aksića, sećam se toga kao digresije, govorilo se da je doktorat na temu razvoja autonomije Kosova u Socijalističkoj Jugoslaviji bezočno kopirao iz magistrature Aslana Fazljiua koji je i sam bio komunistički funkcioner, deda po majci Petrita Seljimija. Profesorka Aksić nam je zadala pismeni zadatak na temu iz filozofije gde sam sa znanjem kojim sam tada raspolagao, u 70 ili 80 redaka, sročio nešto kao sintezu Marksa i Frojda, odnosno marksizma i psihoanalize. Nije to bila neka fenomenalna stvar, jednostavno školski pismeni zadatak, ali profesorka ne samo da ga je visoko ocenila i pohvalila pred razredom, već ga je pročitala u svim razredima u gimnaziji i tako sam dobio reputaciju "filozofa". Drugi učenici su znali ponešto o Marksu jer su imali marksizam kao predmet, ali za Frojda i psihoanalizu većina njih nije ni čula. Štaviše, profesorka me je pohvalila i svom mužu i on je to preneo Mehmetu rekavši: "Sin ti je filozof, najbolje piše u celoj Gimnaziji, bolji je od onih kojima je srpski maternji jezik". Mehmet se prisetio "proročkog" predloga mog učitelja Đona Orošija i shvatio da sam zaista veoma dobro pripremljen za studije u Beogradu.

Mehmet je po ponašanju i karakteru bio *pater familias*, autoritet koji se nije dovodio u pitanje. Ali ne baš tipičan, jer kao roditelj nije bio despot, već obrnuto, bio je razuman, nije se nervirao i nije bio nagao, veoma retko je podizao glas, a još ređe nas je kažnjavao. Međutim, to ne samo da mu nije umanjivalo autoritet već ga je činilo još čvršćim i nespornijim. Često, u neugodnim konfliktima u adolescenciji, kada sam tražio više slobode za sebe, lakše mi je bilo sa Ijom koja me je kažnjavala na licu mesta, nekim šamarom ili prigodnim batinama, nego sa Mehmetovim odbojnim stavom punim prekora koji nije iskazivao ali sam znao da je takav, prekoran, i da stoji kao prepreka slobodi kojoj sam stremio. Ovo je čudan meha-

nizam kako deluje roditeljski autoritet, oca kao *pater familiasa* i kada on u suštini izgleda "blag" i nerepresivan. Njegov autoritet je bio prisutan u drugim socijalnim situacijama, kada su umesto oca otvoreno govorili majka i bake ili čitav hor rođaka, nastavnici, a takođe i nekolicina građana koji su me gledali i ocenjivali, u raznim situacijama, ne kao individuu, već kao Mehmetovog sina. Istinu govoreći, to mi je stvorilo kompleks, što se kasnije, kada sam odrastao, pretvorilo u dugotrajno rivalstvo i politički konflikt.

Odnosi sa Mehmetom

Ipak, danas mogu da kažem, kada ostavim po strani probleme koje sam imao sa suprotstavljanjem njegovom autoritetu, da je Mehmet kao roditelj bio veoma korektan, razuman otac. Mnogi ljudi imaju predrasuda da je porodica Malići imala privilegije i da je bila bogata u komunističkom režimu, ali nije bilo tako. Mi smo uvek živeli u skromnim uslovima, samo sa jednom platom, Mehmetovom. Bili smo relativno velika porodica, osim roditelja, bilo nas je četvoro dece, ja sam najstariji, sestre Drita i Rita i brat Gazmend, a sa nama su veći deo vremena živele i dve bake, Zuhra Staviljeci koja je umrla u poodmakloj starosti u 96. godini, 1996. godine, i Tehvida, baka sa očeve strane, koja je umrla ranije, 1975. godine. Kada smo živeli u Prištini s nama su stanovali i rođaci, na primer brat od ujaka Valjbon Staviljeci i brat od strica Fisnik Gešteja, jer su studirali u Prištini. Mehmetova plata, razume se, nije spadala u niže, imao je i neki dodatak, bio je ratni invalid i nosilac Partizanske spomenice 1941. godine, ali nikada nije uspeo da nešto uštedi. Mehmet je bio veoma principijelan i skroman u korišćenju privilegija za ličnu ili dobit porodice. Nije izgradio kuću, nije imao čak ni vikendicu, niti nepokretnu imovinu. Kupio je samo plac 1970. godine u Štoju kod Ulcinja, u vreme kada su bili veoma jeftini, ali nikada nije uspeo da bilo šta izgradi i taj je plac kasnije prodao moj brat Gazmend, tokom osamdesetih godina. Mehmet je i u vreme kada se komunizam već degenerisao, zadržao ideal da pravi komunista ne trči za privilegijama i bogatstvom. Mi, njegova deca, nismo dobijali niti tražili stipendije za

školovanje, nismo koristili nikakve druge privilegije, da imamo stanove ili specijalna radna mesta, za koja se često tvrdi da su ih imali članovi komunističke nomenklature. Ja nisam ni hteo da koristim privilegije, od prvog dana kada sam krenuo na studije, dogovorili smo se da troškove mojih studija pokrije Mehmet, da nećemo tražiti stipendiju, što je bila veoma velika žrtva za porodicu. Novac koji sam dobijao za studije nije bio veliki, često sam ostajao bez dinara i po nekoliko dana sam gladovao.

Čista filozofija

Interesuju me takvi detalji iz studentskog života tog doba. Kakav si Beograd zatekao? Kako je izgledao život studenata u to vreme?

U Beograd sam otišao 1966. godine, krajem septembra, kako bih studirao čistu filozofiju.

Čistu...? Šta to znači?

Nije to bio zvanični naziv, ali su ga koristili studenti. Taj pridev je naglašavao da ulazimo u svet mišljenja i znanja o čistim esencijama. Ne sećam se da li je smisao tog izraza jednostavno bio izdvajanje, u vreme kada je izmišljen, da bi se razlikovale na primer studije filozofije od onih mešanih, kao što su bili filozofija – sociologija ili jezik i književnost, ali uvek mi je izgledalo kao da smo hteli da kažemo "studiram alhemiju" umesto "studiram hemiju". Bilo kako bilo, tražiti eliksir "čistote" mišljenja u tim okolnostima bilo je smešno, kao što je postala smešna i "alhemija". Inače, ovu poziciju filozofa kao čoveka poluizopštenog iz društva izražavala je i frazeologija tog vremena na srpskohrvatskom, kao i na albanskom, kada se na svaku pretenziju da se govore velike misli reagovalo sa: "Ne filozofiraj!", "Šta mi tu filozofiraš!". S druge strane, filozofija je imala i zastrašujući oreol vrhovnog autoriteta, jer varijantu "nečiste" filozofije, dakle primenjenu u realnosti doživljavali smo kao vladajuću ideologiju tog vreme-

na, ona je smatrana i vodiljom jugoslovenske revolucije. Bila je to marksističko-lenjinistička filozofija koja u Jugoslaviji nije bila toliko staljinistička ali je uglavnom vladala u glavama ljudi i u društvenim i ekonomskim odnosima. I kada danas razmišljam o tome, kao o odnosu filozofije prema vladajućoj ideologiji tog vremena, čini mi se da je u pretenzijama na “čistu filozofiju” bilo i malo subverzivnosti.

Strah od rankovićevskog revanšizma

O kakvoj subverzivnosti se radi? Jesi li imao ideju u kom pravcu ideš i šta tražiš od života?

Nije me bio strah, ako misliš na to. U Beogradu sam bio nekoliko puta kao gimnazijalac. U predgrađu koje se zvalo Mali Mokri Lug, sa Omladinskom brigadom na dobrovoljnom radu za izgradnju autoputa “Bratstvo-jedinstvo” i sa drugim brigadama, boravili smo mesec dana tokom leta 1963. godine. Od tada sam imao utisak da je Beograd moderan i emancipovan evropski grad koji se u mnogome razlikovao od provincijalnog profila i otomanskih kasaba Prištine i Prizrena. Međutim, u leto 1966. kada sam otišao da se prijavim na studije i položio prijemni ispit sa lakoćom, shvatio sam da porodica ima još jednu dodatnu brigu, čak i strah zbog mog odlaska u Beograd. Tokom tog leta desio se veliki politički zemljotres u državnom vrhu koji će ostaviti velike posledice na događaje u federaciji. Jula 1966. na ostrvu Brioni, Titovoj letnjoj rezidenciji u Istri, održan je Četvrti Plenum SKJ, kasnije nazvan Brionski Plenum, na kojem je zbačen sa vlasti Ranković. Razlog je bio taj što je tajna policija, na čijem je čelu bio Ranković, prisluškivala visoke državne funkcionere, među njima i samog Josipa Broza Tita i njegovu suprugu Jovanku. Tu su Rankoviću pridodate i druge optužbe, za zloupotrebu tajnih službi i delovanje sa pozicija srpskog nacionalizma. Bio je to veliki politički zemljotres. Čovek broj jedan u nomenklaturi smenjivao je čoveka broj dva u nomenklaturi. Ovaj događaj u onom nevidljivom delu ledenog brega međurepubličkih odnosa u jugoslovenskoj federaciji, iako je Titov autoritet bio veoma veliki, ipak

se svakako čitao ne samo kao čistka zbog odstupanja od linije Komunističke partije, već i kao oživljavanje starog konflikta u novim okolnostima, na osovini jugoslovenske države, kao konflikt između Hrvata Tita i Srbina Rankovića.

Moji roditelji su razmišljali o mogućnosti nemira u Beogradu... Plašili su se izbijanja revanšizma rankovićevskih i srpskih nacionalističkih snaga ili nekog individualnog čina osvete, što se meni činilo pomalo preteranim ili kao njihov lukavi način da promenim mišljenje i odustanem od studija filozofije. Taj strah, tokom te i naredne godine, imao je još jedan izvor, rekao bih objektivniji, sa njihove tačke gledišta. Nakon pada Rankovića, Mehmet, koji je bio član Vlade Kosova, bio je angažovan u pokrajinskoj Komisiji koja je istraživala zločine UDB-e na Kosovu za vreme Rankovića, a obuhvatala je akciju prikupljanja oružja, pritiske za iseljavanje Albanaca u Tursku, montirane procese i druge slučajeve policijskog nasilja. Mehmet mi je tada govorio da Komisija istražuje mnoge slučajeve ubistava koje je počinila UDB-a, ako se ne varam oko 70, zatim niz slučajeva koji su bili sumnjivi a za koje nije bilo dovoljno dokaza, kao i bezbrojne slučajeve represije i tortura koji nisu bili obična prekoračenja ovlašćenja, već odraz nacionalne mržnje i, kako se zvanično ocenjivalo, "zamaskirana delatnost sa pozicija velikosrpskog nacionalizma". Otvarali su arhive i dosijea, činili su sve da što pre naprave izveštaj o UDB-inim ljudima na Kosovu. Ono što je brinulo Mehmeta je to što većina kadrova UDB-e još uvek nije dobila zasluženu kaznu. Zaista, nekoliko najvažnijih kadrova bili su suspendovani ili udaljeni s posla, ali drugi su još bili pod istragom. Oni koji su izbacivani odmah bi prelazili u Srbiju, većina u Beograd, "bez trna u nozi", izbacivali bi ih samo iz Partije. Znajući istoriju i njihove kriminalne sklonosti, Mehmet se plašio zbog mene, sestara i brata, da nam se nešto ne dogodi. Noćima, ako se ne bih vratio do 23. 00 sati, on i Ija bi mislili da me je napao ili oteo neko iz UDB-e, neko od onih protiv kojih se vodila istraga. Jedne noći vratio sam se jako kasno iz posete jednoj porodici poreklom iz Rusije, koja je stanovala u prištinskom naselju Ulpijana, a koju sam znao od ranije, iz Prizrena. Bila je to jedna od onih plemićkih, bogatih ruskih porodica, pripadnika Bele Garde, koji su pobegli u Jugoslaviju iz Rusije nakon Boljševičke revolucije. To je bila porodica koja je doživela tragediju. Njihova kći, jedini-

ca, nekoliko godina ranije izvršila je samoubistvo u Prizrenu, kao četrnaestogodišnjakinja, i ne znam zbog čega se i povodom ovog slučaja vodila istraga, kao o sumnjivom slučaju koji je možda u vezi sa zločinima UDB-e. Zvali su me zbog toga da vide da li mogu da saznam nešto više od Mehmeta koji formalno nije bio na čelu Komisije – na njenom čelu bio je Alji Šukriu kao predsednik Izvršnog veća Kosova – ali je praktično bio operativni šef i motor istrage. Mehmet je bio poznat po tome da kada preuzme neki zadatak, posebno ako je težak, prione na to svom snagom radeći po 16 ili 18 sati dnevno. U to vreme sam bio "rusofil" u smislu da sam mnogo čitao rusku literaturu, posebno Dostojevskog, Majakovskog, Čehova, Gogolja, Pasternaka i mislio sam da nema interesantnije i kvalitetnije književnosti od ruske. Tako, te noći, ova ruska porodica, ne sećam se njihovog prezimena, bila je pripremila boršč za večeru i vodili smo duge razgovore. Uglavnom su govorili oni, tako da sam ostao do dva sata posle ponoći, a u međuvremenu, porodica me je svuda tražila, praveći buku i alarmirajući sve moje drugove.

Te noći, Mehmet mi je iskreno ispričao zbog čega su bili zabrinuti. Rekao mi je: "Ti ne znaš šta su oni u stanju da urade". Mislio je na deklasiranu UDB-u. Kako bih se osvestio i unapred pripremio za boravak u Beogradu, Mehmet mi je dao da pročitam nacrt preliminarnog izveštaja istrage pod oznakom "strogo poverljivo", nacrt koji je pripremila istražna komisija Izvršnog veća Kosova, tako se tada zvala Vlada Kosova, kao i nekoliko drugih dosijea, takođe strogo poverljivih o zločinima UDB-e na Kosovu, koje je nosio u svojoj tašni. Sutradan, kada sam mu vratio dokumente, rekao mi je: "Jesi li se uverio? Čuvaj se, dakle, jer oni mogu da nam se osvete zbog svega što radimo protiv njih!"

Kakav je bio Beograd 1966. godine

Kakvi su bili tvoji utisci nakon čitanja? Da li si se plašio?

Pravo da kažem, iako su beleške koje sam pročitao te noći bile veoma potresne, uzgred rečeno, do zore nisam oka sklopio, nisam odmah izvukao zastrašujuće zaključke. Moj opšti zaključak

bio je da i ovaj jugoslovenski sistem kao i onaj sovjetski, ima temelj u tajnoj službi, jer je to bila policijska država, ali donekle blaža, sa represijom selektivnog tipa, koja je u to vreme nastojala da postane još mekša. Pošto su slučajevi oko kojih se vodila istraga uglavnom bili iz pedesetih godina, stekao sam utisak da oni više pripadaju nekom prošlom vremenu i da su se 1966. godine stvari promenile. Taj osećaj sam imao i kada sam se smestio u Beogradu. Nije bilo znakova opasnosti, naprotiv, Beograd je tada bio grad koji se otvarao prema svetu i život je tu bio veoma siguran i zanimljiv za radoznalog mladog čoveka kakav sam tada bio. Za razliku od pedesetih godina, koje su za deo albanskih studenata bile teške, jer su ih tajne službe pratile, nakon Rankovića nije se mogao steći takav utisak. Nije bilo bitno da li si Albanac. Mislim što se tiče zvaničnog tretmana, jer u svakodnevnim odnosima bilo je slučajeva prikrivene diskriminacije, a ponekad i otvorene. Želim da kažem da tada pitanje Rankovića ili UDB-e nije bilo nešto što se uzimalo kao trenutna pretnja. Ubrzo sam se suočio sa tajnom policijom kao pripadnik opozicione studentske grupe, ali je tada tajna policija bila obazrivija, selektivnija i blaža u metodama, nije smela da vrši kriminalna dela bez posledica, jer se tada stvarala slobodna javnost, koja je mogla da je kontroliše, kao i manevarski prostor za protivnike režima koji, na primer, ako bi bili proganjani u Beogradu, mogli su da se kreću i objave članke u Zagrebu ili Ljubljani i obrnuto. Zatim, bilo je i hrabrih advokata koji su branili disidente. I međunarodne organizacije za ljudska prava u to su vreme počele da jačaju. Da objavljuju izveštaje koji su stavljali državu u nelagodan položaj zbog represivnih mera. Zbog hapšenja studenata Albanaca pedesetih godina nije bilo javnih reagovanja, ali kada je uhapšen Arben Džaferi, nakon demonstracija 1969. u Tetovu, sa velikom grupom organizatora demonstracija, decembra 1968. godine, među njima se sećam imena braće Džemilja i Faika Dacija, ne samo da ih je branio poznati advokat Jovan Barović, u to vreme poznat kao branitelj disidenata i u najdelikatnijim političkim slučajevima, već su reagovali i beogradski studenti. Tajne službe i nakon Rankovića su nastavile sa starim metodama, na primer, i oko smrti Barovića nekoliko godina kasnije, postoje ozbiljne sumnje da je saobraćajna nesreća u kojoj je on izgubio život bila nameštena od strane tajnih službi,

ali to više nisu radili Rankovićevi ljudi, već ljudi režima koji je sada prešao na rafiniranije metode delovanja i nije koristio one direktno staljinističke.

Kako god da je bilo, bio sam ubeđen da Rankovićevi ljudi u to vreme više nisu bili u stanju da bilo šta učine protiv sistema, barem ne otvoreno. Oni nisu imali osetnog uticaja u javnosti. Štaviše, u vreme kada sam započeo studije u Beogradu, u svakodnevnom životu, kao i u javnom, nije se mnogo govorilo o Rankoviću, a još manje o nekoj mogućoj pretnji od strane UDB-e koja bi za posledicu imalo pogoršavanje međuetničkih odnosa. U Rankovićevom slučaju, Srbiji je bio potreban duži period inkubacije virusa sumnje. Tamo je još uvek Tito bio car i uopšte nije bilo izgleda za neku skoru pobunu.

Virusi rušilačkih nacionalizama

Odakle je došao ovaj virus?

Ulogu katalizatora u artikulisanijem buđenju srpskog nacionalizma imali su i događaji u Hrvatskoj, takozvani Maspok, spočetka sedamdesetih i slični događaji u Sloveniji, jer je u ovim republikama komunistička nomenklatura tražila veću nezavisnost od centra, Beograda, i to su počeli da otvoreno čine, posebno u Hrvatskoj, mobilizacijom masa, katoličkih vernika, ali i radnika, studenata... Tada, uporedo sa hrvatskim nacionalistima, u javnosti će se pojaviti i neki od šampiona velikosrpskog nacionalizma, koji će biti veoma aktivni i nakon 20 godina, na čijem su čelu bili pisci Dobrica Ćosić, Matija Bećković, Momo Kapor itd. Sećam se, na primer, Brane Crnčevića, pisca lakih humoreski, koji je na propagandu nacionalističkih hrvatskih medija odgovarao srpskom nacionalističkom antipropagandom. Pamtim bombastični naslov u beogradskom listu *Jež*, koji je oštro napadao nedeljnk *Vjesnik u sredu*, koji je izlazio u Zagrebu, naslov prepun aluzija i teških optužbi: "A VUS – TAŠE NA NOGE USTAŠE!", igra reči koja znači: "Podigoše se ustaše na noge". *Jež* je tako optuživao novine koje su bile zvanični organ Hrvatske da su ustaške, dakle da u

Hrvatskoj oživljava zloglasna, ekstremna fašistička organizacija koja je tokom Drugog svetskog rata stvorila Nezavisnu državu Hrvatsku.

Međutim, presudan uticaj na razvoj srpskog nacionalizma imao je virus sadržan u reakcijama na Ustav iz 1974, što će biti pogubno i po Jugoslaviju. Naime, te godine su Tito i njegova desna ruka Edvard Kardelj, slovenački komunista koji je bio ideolog i teorijski strateg SKJ, kreirali napredan model decentralizacije koji je po njima predstavljao kompromis između uznapredovalih aspiracija Zagreba i Ljubljane za većom samoupravom. Istovremeno, taj model je čuvao instancu integracione centralne vlasti putem zajedničke vojske, koja je garantovala da će svi Srbi živeti u jednoj državi i da neće biti potrebe za otvaranjem srpskog pitanja. Ispostavilo se da je ta njihova računica bila pogrešna.

glava
04

ŠEZDESET OSMA

Studentske demonstracije u Beogradu

Pomenuo si 1968. Interesuju me prve godine tvojih studija. Kako si reagovao na "revoluciju" iz 1968. Zatekle su te i demonstracije 1968, koje su organizovane na Kosovu. Kako je bilo Albancu koji se zatekao u ovim "revolucijama"?

Nisu to bile revolucije, bili su protesti, demonstracije. O onima na Kosovu ne znam mnogo, nisam bio u Prištini i u njima nisam učestvovao ni na koji način. A one u Beogradu nisu imale veze sa Albancima. Iako je bilo mišljenja, možda ih ima i danas, da je Kosovo bilo povod za beogradske demonstracije, da su one organizovane po jednom antikosovskom scenariju. Barem se tako mislilo na Kosovu, čuo sam ovakvu interpretaciju tokom leta 1968. u Prištini od brata od ujaka Valjbona Staviljecija i nekoliko negovih prijatelja. Oni su govorili da je studentske demonstracije u Beogradu organizovao Dobrica Ćosić, pošto je nedelju dana ranije isključen iz Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije jer je oštro kritikovao unapređenje autonomije Kosova i početak procesa za koji je on predviđao da Srbiju neminovno vodi ka gubitku Kosova. Ja, koji sam došao sa tih demonstracija, govorio sam im da to nema nikakve veze, da su studenstki zahtevi sasvim drugačiji i da ni u jednoj tački nisu bili vezani za Ćosića i Kosovo.

Međutim, nisam ih mogao ubediti, jer su se uistinu ta dva događaja desila u veoma kratkom vremenskom razmaku i u tom razgovoru nisam mogao da objasnim šta je bio razlog za demonstracije, ko je i kako upalio fitilj. Oni su govorili da je ključno to

što je nakon Rankovića udaljen i Ćosić, kao njegov čovek, i da je Srbija ovim demonstracijama reagovala protiv Tita, možda ne otvoreno, ali tako da vodu skrene na vodenicu Srbije a ne Kosova.

Zaista, o samom početku demonstracija ne mogu da svedočim, jer sam u noći 2. juna bio u Domu "Rifat Burdžević", u istočnom beogradskom naselju, daleko od Studentskog grada koji se nalazi na Novom Beogradu, na zapadu, gde su izbile demonstracije. Te noći sam učio do kasno za ispite i nisam znao šta se dešava. Tek sam ujutro saznao kad me je probudio Gafur Kiseri (privremeno sam stanovao kao "ilegalac" u njegovoj sobi, jer sam napustio privatnu sobu koju sam iznajmio) i rekao mi: "Ustani, gori Studentski grad, policija je premlatila studente. Kažu da će biti proglašen generalni štrajk na Univerzitetu." Razume se, rekao je to na turskom jer smo međusobno komunicirali kao kasabalije. Tačno sam predosetio šta će se dogoditi jer su malo pre toga izbile demonstracije studenata u SAD, Nemačkoj, Poljskoj i Francuskoj i mi smo do u detalje pratili i organizovali slične akcije solidarnosti. Obukao sam se brzo i krenuo prema Novom Beogradu da izbliza vidim šta se događa, ali na putu, u tramvaju sam od putnika saznao da je saobraćaj na Novom Beogradu bio blokiran nakon sukoba prethodne noći, da je bilo mnogo uhapšenih i povređenih i da sve mostove kontroliše policija. Zato sam promenio pravac i krenuo ka svom fakultetu u Kapetan Mišinom zdanju gde je tada bio Filozofski fakultet i Rektorat Univerziteta. Tu sam sreo nekoliko drugova iz moje radikalne grupe sa kojom sam od 9. decembra 1966. organizovao razne proteste.

Demonstracije protiv rata u Vijetnamu

Radikalna grupa 1966.?

Nije bila formirana 1966. već je tada inicirana. Decembra1966. godine, dakle u vreme kada sam tek započeo studije, organizovane su demonstracije protiv rata u Vijetnamu i protiv američke politike. Započele su kao običan protest, okupili smo se u Sali heroja Filološkog fakulteta, nas oko 1000 studenata, držani su govori,

uzvikivali smo u znak podrške oslobodilačkoj borbi Vijetnamaca, protiv američkog imperijalizma, bez ikakvog kritičkog osvrta na unutrašnja pitanja u Jugoslaviji. Na kraju mitinga, koliko se sećam, organizatori nisu uputili apel da se demonstracije nastave i na ulicama Beograda. Ali, dogodilo se nešto što me je iznenadilo i veoma naljutilo, verujem i druge. Masu koja se izlivala iz zgrade fakulteta na Studentskom trgu iznenadio je neočekivani, veoma žestok, napad policije koja je postavila nekoliko autobusa i trolejbusa nasred ulice kako bi rasturila masu u nekoliko grupa, a kada bismo prešli na drugu stranu, na ne baš široki prostor tog trga, dočekivali su nas kordoni policije koji su bez upozorenja nemilosrdno prebijali studente pendrecima, gumenim palicama. Pošto sam bio u prvim redovima onih koji su izlazili, od onih ispred mene nisam video blokadu autobusima, tako da do poslednjeg trenutka nisam znao da nas napadaju. Policajca koji je zamahnuo palicom sam primetio tek u trenutku kada su studenti ispred mene pokušavali da zaštite glave rukama, bežali levo i desno, neki od njih su se spoticali i padali na asfalt, pred očima mi se pojavila njuška fašističkog krvopije sa palicom, udarila me je svom snagom posred lobanje, pa mi je nekoliko trenutaka bilo sve crno pred očima. Ne znam kako sam uspeo da izbegnem drugi udarac i šmugnem u prvu uličicu koja skreće desno i izlazi na Knez Mihajlovu ulicu, gde se nekih sto metara dalje nalazio Američki kulturno-informativni centar koji su branili policajci. Ulazeći u tu ulicu primetio sam dva, tri studenta koji su ležali na zemlji, a oko njih stoje tri ili četiri policajaca i udaraju ih palicama i nogama, kao pomahnitali. Uličicu u koju sam uleteo policija je blokirala i sa druge strane. Šta više, tu je bilo i policajaca na konjima koji su udarali svakoga ko je pokušavao da se približi Američkom centru. Svojim očima sam video kako policajac na konju pokušava da udari jednu studentkinju gumenom palicom, ali se konj pred devojkom propeo na zadnje noge, devojku je palica samo ogrebala i uplašila, a policajac je ljosnuo na asfalt, kao tikva, činilo nam se da je slomio vrat, jer se nije pomerao s mesta.

Tog dana, nakon što sam video fašistička lica policajaca, ubeđen da ih nismo isprovocirali, postao sam protivnik režima. Do tada sam imao sumnje, ali tog dana sam prelomio. Skoro mesec dana sam imao čvorugu na glavi, veličine ping pong loptice,

koja me je stalno podsećala da sam prešao u novu fazu i postao pobunjenik! Moja grupa je tada napravila veći krug oko Kalemegdana, uspeli smo da se vratimo, pa smo zajedno sa ostalim grupama koje su nam se pridruživale u koloni krenuli prema američkoj ambasadi koja se nalazila u Ulici Kneza Miloša, veoma blizu ambasade Albanije. Pošto nam policija nije dozvoljavala da se približimo američkoj ambasadi, još neko vreme smo tumarali ulicama Beograda u blizini zgrade Generalštaba JNA i uzvikivali parolu "Vojska je s nama". Sutradan u policijskim izveštajima poslatim studenstkoj organizaciji ova parola bila pretvorena u "Vojska spava!", što me je još više iritiralo jer sam shvatio ne samo da je režim brutalan i nemilosrdan prema protestu koji je nama izgledao razložan i neophodan, već i lažljiv. Obična parola kojom smo tražili solidarisanje vojske sa protestom protiv američkog imperijalizma, pretvorena je u parolu "Vojska spava!" kao da smo navodno zahtevali državni udar, što uopšte nije bilo tačno.

Ono što nas je neizmerno ljutilo bila je dvoličnost jugoslovenske Vlade koja se izjašnjavala protiv rata u Vijetnamu, ali se istovremeno borila za status privilegovane trgovine sa SAD ili za neke druge povlastice, ne sećam se tačno, zbog čega je, pretpostavljam, i tako oštro reagovala prema studentskom pokretu.

Angažovanje u anarho-liberalnoj grupi

Bilo kako bilo, sutradan smo na fakultetu osnovali neformalni studenstki Odbor za razmatranje policijske represije i tu sam se i ja zadesio. Devojka koja je imala bliski susret sa uplašenim konjem koji nije napadao ljude, bila je devojka Vlade Mijanovića. Tu sam upoznao i nekoliko starijih studenata, ja sam još uvek bio brucoš. Bili su to Vlada Mijanović, Božidar Borjan, Milan Lalić, Miloš Vasić i još nekoliko drugih, koje sam zaboravio i po imenu i po izgledu. Ovaj poslednji, Vasić, regrutovao me u grupu koja se tada formirala. Malopre sam rekao da nismo bili organizovani, nismo imali naziv ni funkcije, ali smo bili odlučni da nastavimo proteste protiv rata u Vijetnamu. Tako smo spontano počeli da organizujemo javne proteste i akcije

solidarisanja sa studentima u Nemačkoj, Francuskoj, Poljskoj, za oslobađanje grčkog kompozitora Mikisa Teodorakisa, kojeg je uhapsila hunta *Patakosa*, organizovali smo miting podsećanja na Če Gevaru kog je ubila CIA itd. Nismo ni pomišljali da se organizujemo kao posebna partija, naša ideja je bila samo korigovanje jugoslovenske revolucije.

Kako je došlo do "regrutovanja" koje si pomenuo?

Filozofski fakultet je imao divno zatvoreno dvorište gde smo provodili mnogo vremena. Jednog dana mi je prišao Miloš Vasić (koji je kasnije postao poznat i hrabar novinar u nedeljniku *Vreme*), sa kojim sam od prvih studentskih dana često razgovarao, iako je bio generacija pre mene. Miloš mi se obratio tihim glasom, gledajući naokolo, da nas neko ne čuje. "Ti, Zeni, imaš konspirativnu njušku. Želimo da napravimo grupu protiv ovog režima koji je počeo da se kvari i mislim da ti je mesto u ovoj grupi". Nisam se usprotivio, prihvatio sam sa zadovoljstvom, a poseban utisak je na mene ostavio izraz "konspirativna njuška", zvučao mi je kao kvalifikacija za revolucionarni rad. I zaista, naša grupa je bila veoma aktivna tokom 1967. godine i u proleće 1968. godine, pošto je bila u toku sa studentskim protestima u svetu, ali i reagovala bez kašnjenja na aktuelne događaje u zemlji. Tako da smo prilikom izbijanja protesta 1968. godine u Studentskom gradu na Novom Beogradu, koje nismo mi organizovali, niti smo očekivali da se tada dogode, imali spremnu organizaciju koja će iskoristiti događaj da se nametne kao lider protesta ili barem kao najradikalniji faktor "osvešćivanja". U stvari, nekoliko nedelja ranije, sa nekoliko profesora disidenata, antititoista sa Filozofskog fakulteta, naša grupa je imala konsultacije tokom piknika na Avali oko strategije pokreta i načina kako da pritisak na vlast postane efikasniji. Nisam bio na tom pikniku, ali mi je o tome pričao Mijanović, da će jesen biti "krcata događajima". Okvirni zaključak je bio da ćemo početkom nove školske godine, jer je tada bio maj mesec i ispiti su bili veoma blizu, pokušati da organizujemo proteste ili masovniji studentski štrajk, nalik na one u Francuskoj ili Poljskoj, kako bi se promenio smer događaja u Jugoslaviji. Nama se činilo da je sve išlo ka velikim socijalnim

razlikama, tržišnoj ekonomiji i kapitalizmu. Smatrali smo da je Jugoslavija ekonomskom reformom kojom je započela da uvodi elemente tržišne ekonomije i konkurencije, klizila ka restauraciji kapitalizma. Pomenuo sam i ranije da smo mi titoiste nazivali "crvenom buržoazijom".

Zaista ste bili dosta dogmatični. Zvuči mi kao neki enverizam, ali iz Beograda...

Što se dogmatičnosti tiče, da bili smo, ali nismo bili enveristi, jer nam se nije sviđao ni staljinizam...

Demonstracije 1968. godine

Interesuje me tok samih demonstracija. Kako su se odvijale demonstracije 1968. u Beogradu i koliko su trajale?

Trajale su nedelju dana. Bio je to fantastičan događaj, skoro deliričan, vremenski prenapregnut. Kasnije sam gledao američki film *Jagode i krv* (*The Strawberry Statement*, iz 1970. godine) koji se bavi studenstkim protestima u SAD protiv rata u Vijetnamu, i približno ilustruje i atmosferu na beogradskom Univerzitetu koji smo mi studenti tada preimenovali u Slobodni Univerzitet "Karl Marks". Centar protesta bio je naš fakultet. Naša grupa se 3. juna odmah uključila kao najorganizovanija i najradikalnija snaga u formulisanje zahteva protesta. Bilo je nekoliko odbora, jedan na fakultetu koji je bio veoma aktivan pretvorio je dvorište našeg fakulteta, možda zato što je tu bio Rektorat, u centralnu binu protesta gde su se održavali glavni skupovi. A postojao je i Glavni štrajkački odbor koji je osnovalo Predsedništvo studentske organizacije Univerziteta u Beogradu koji je sarađivao sa organima Univerziteta. Bio sam mlad, nisam se uključio u ove odbore, ali naša grupa je imala posebnu organizaciju, održavali smo veze sa našim profesorima i pažljivo pratili u kakvom smeru su se odvijali pregovori sa vlastima, držeći najradikalniju liniju zahteva. Prvog dana, angažovali su

me na poslovima logistike i organizacije skupova tokom dana i centralnog skupa uveče, koji je obično počinjao nakon drugog dnevnika na TV Beograd. Dnevnik se emitovao u 7 i 30 uveče i pošto bismo čuli šta je rečeno o demonstracijama i studentskim zahtevima počeo bi skup koji je obično moderirao Dragoljub Mićunović. On je u to vreme bio asistent na filozofiji, snalažljiv i elokventan u komentarisanju i ismevanju novinskih napisa i televizijskih izveštaja. Kada bi se završili govori i komentari, usvojili bismo i neke od zahteva ili specijalnu odluku o štrajku, počeo bi program podrške profesora i poznatih ličnosti, pisaca, umetnika, režisera, pevača, muzičara, koji su izvodili razne programe, glumili, pevali ili čitali poeziju i prozu.

Bile su to improvizacije ili otvorena podrška sa opozicionom platformom?

Sigurno da je događaj bio politički, ali ne i opozicioni u današnjem smislu te reči. Tu se nije govorilo protiv komunizma. Pominjale su se greške i devijacije, ali se sistem nije napadao. Od svih tih javnih ličnosti imali smo više moralnu podršku. Dobro pamtim nastup slovenačkog glumca Steve Žigona koji je igrao na beogradskim scenama. On je pred studentima izgovorio Robespjerov monolog iz Bihnerove *Dantonove smrti*. A dolazili su i drugi glumci, zvezde jugoslovenskog filma, slavni pisci, pevači ili su slali pisma i telegrame podrške i solidarnosti, tako da su te večeri trajale dugo i pretvarale se u veoma kvalitetne umetničke programe. A kasnije, kada bismo ispratili cenjene goste, deo studenata je ostajao na fakultetu tokom cele noći, zatvarali bismo sva vrata na zgradi, koja su bila klasična, dosta velika, i u lepom dvorištu Rektorata pravili smo duge žurke. Hrane smo imali u izobilju jer su nam je građana donosili u džakovima: sendviči, mleko, jogurt, paštete, slatkiši, a imali smo čak i piva, vina ili poneko žestoko piće. Kupio sam albanski konjak koji se u to vreme prodavao u Beogradu, bio je jeftin i mnogo im se sviđao. Bio je mnogo kvalitetniji od konjaka koji su se tada proizvodili u Jugoslaviji. U atrijumu zgrade Rektorata stajao je klavir i mi studenti smo se okupljali oko njega. Obično bi na klaviru svirao Dragan Minderović, odličan pijani-

sta i veoma dobar čovek, bili smo bliski prijatelji. Program smo obično započinjali pevanjem himne koja je bila komponovana u čast protesta, sećam se samo refrena “Leva, leva, leva...”, onda smo nastavljali sa pesmom *Bandiera rossa*, koju smo pevali u anarhističkoj varijanti, *Bandiera nera*, i završavali stihom “Viva l’anarchismo et la liberta”. Pevali smo i italijansku partizansku pesmu *O, bella ciao*, a zatim bismo smo prelazili na Bitlse, *Yellow submarin*, i tako smo ostajali budni do jutra. Te nedelje sam bio kao u transu. Spavao sam u tih sedam dana svega nekih 10-12 sati. Jedne noći, kod stepeništa Rektorata, spavao sam možda nekih dva-tri sata, ležao sam na prostirci na odmorištu, a prvi stepenik sam koristio kao uzglavlje. Jedna drugarica mi je zatim pričala da sam spavao dubokim snom kao jagnje, Srbi kažu “kao zaklan” (užasan izraz), i da me je poljubila. Druge noći otišao sam u Studentski dom “Rifat Burdžević”, negde iza ponoći, kod Gafura Kiserija, ali sam se probudio u pet ujutru i odmah se vratio na fakultet gde su me čekali zadaci. Kada se ujutru probudio, Gafur se začudio što sam otišao tako rano. Takođe, jednog poslepodneva pozvao me je kolega iz razreda, pesnik Milan Lalić, u naselje Bežanija, da jedemo pasulj u njegovoj kući i tamo sam takođe posle ručka nekih dva sata spavao dubokim snom, a kada sam se probudio ostavio sam pesnika da se odmara i odmah se vratio na fakultet, ne samo zbog narednog skupa već i zbog toga što je te noći bilo finale evropskog šampionata u fudbalu, igrali su Italija i Jugoslavija u Rimu, a ja sam bio ljubitelj fudbala. Dogovorio sam se da gledam utakmicu kod jednog šofera koji je stanovao u podrumu fakulteta gde su svake noći dva dežurna studenta gledali dnevne i večernje vesti i izveštavali Protestni odbor o tome šta je rečeno na TV-u o protestu. Za taj dan bili smo izveštači Petar Živadonović i ja, isti onaj koji će 1982. godine polemisati sa Idrizom Ajetijem o ilirskom ili tračkom poreklu Albanaca. S njim sam se bio dogovorio da nakon vesti malo “izdamo” revoluciju i da odgledamo finale. Danas se ne sećam da li je to bila prva finalna utakmica koja je završena nerešeno ili druga utakmica koju je dobila Italija, jer je tada bilo pravilo da ako se prva utakmica završi nerešeno onda nema izvođenja penala, već se igra još jedna utakmica, nakon dva dana.

Šta su zahtevali studenti

Koji su bili zahtevi studenata?

Istinu govoreći, ne sećam ih se tačno. Kao da imam neku amneziju, ne bih mogao da odgovorim baš precizno. Na primer, kad su u pitanju demonstracije koje su se dogodile na Kosovu, novembra iste godine, koje su izbile spontano, mogu da se setim njihovih zahteva i o čemu se tu radilo. Kosovari, deo njih, tražili su više autonomije, da Kosovo postane ravnopravno u Jugoslaviji, a za druge cilj je bio ujedinjenje sa Albanijom. S druge strane, dok ne pogledam dokumente iz tog vremena, ne mogu da kažem šta je bio glavni cilj demonstracija u Beogradu, osim što smo zahtevali promene i korigovanje kursa revolucije. Međutim, ono što sam malopre pomenuo, da smo se tamo dobro provodili kao na nekom veselom *happeningu*, bio je to snažan doživljaj. Vremenom, u poređenju s tim, izbledeo je i sam cilj čitavog događaja, možda i zbog toga što sam u međuvremenu počeo da sumnjam i menjam stavove. Ali, o tome mogu da pričam malo kasnije, a sada bih se vratio na deo aktivnosti jer smo u protestu imali razne uloge i zadatke, kao ovaj koji sam pomenuo, da je neko morao da sluša vesti. Na primer, bio sam neka dva dana, negde pri kraju demonstarcija, čovek za kontakte na Filozofskom fakultetu, a veliki deo vremena sam provodio na Fakultetu dramskih umetnosti koji je u to vreme bio u obližnjoj zgradi u Ulici Kneza Mihaila. Tu sam stajao pored telefona i prenosio ili preuzimao informacije protestnog odbora, kako onog centralnog tako i sa raznih fakulteta jer je na Filozofskom fakultetu policija prekinula telefonske veze, dok su na FDU radili. Dakle, stajao sam pored telefona, a sa mnom je bio dežurni kurir ili kurirka, koji su išli tamo-amo noseći cedulje sa vestima, zahtevima i raznim porukama. S druge strane, prvih dana radio sam u logistici na šapirografu gde smo umnožavali letke i dokumente. Šapirograf je pripadao fakultetu, a na njemu je radio jedan veseljak koji se zvao Steva i bio je poznat po tome što je imitirao i savršeno improvizovao Titove govore. Nije to radio besplatno već je tražio nadoknadu, 5 dinara ili već kako mu se ćefne. Toliko je dobro imitirao

Tita da su na fakultetu Tita počeli da zovu Stevinim imenom, a njegovu ženu su zvali Anđa. Kada smo, na primer, ugledali u sali Titovo poprsje u bronzi ili gipsu, vikali bismo: “Evo Steve u gipsu”, odnosno “Evo Steve u bronzi”. Bilo je mnogo pesama i viceva o Stevi i Anđi, ali taj Steva je pripremao tekstove za studente iz raznih predmeta i bavio se preprodajom antikvarnih knjiga. Mene je mnogo voleo i nudio mi je knjige jeftinije, a ponekada i besplatno. Po obrazovanju je bio istoričar i često bi mi govorio u polušali, imitirajući Titov glas: “Vi, Albanci ste fukare i budale što ne kažete da je najveći osvajač u istoriji Aleksandar bio Ilir, odnosno Albanac. A možda je Albanac bio i njegov učitelj, najveći filozof svih vremena Aristotel”. Steva je tragično izgubio život nakon nekoliko godina, pregazila su ga kola dok je prelazio autoput, koji prolazi kroz Novi Beograd.

Pritvor

Bilo kako bilo, tokom demonstracija smo u toj skriptarnici umnožavali materijale i proklamacije, a zatim smo ih rasturali po beogradskim ulicama. To ti pričam, jer sam tu doživeo nešto zanimljivo i opasno, što se na kraju ipak završilo bez posledica. Ujutru, 4. juna, bilo je negde oko 6 sati, milicija me je uhapsila dok sam rasturao letke na tom istom Studentskom trgu gde sam pre dve godine imao prvi sukob sa organima reda kada sam dobio i čvorugu na glavi. U stvari, napravio sam veliki krug oko fakulteta, rasturajući na stotine letaka kojima smo građane informisali o cilju protesta, o našim zahtevima, apelu na građane da nam se pridruže ili da nam daju političku, moralnu podršku ili da nam pomognu na drugi način (hrana, ćebad, odeća i obuća...). Bilo je jutro, velika gužva, jer su ljudi žurili na posao, u to vreme se radilo od 7 sati ujutru, a tu su bili i oni koji su izašli na ulicu i stajali u blizini policijskog kordona koji je opkolio fakultet i gledali šta se događa; radoznalci koje je protest brinuo ili su mu se divili. Kada sam se spremao da se vratim na fakultet, pošto sam rasturio na stotine letaka, prišao mi je jedan zdepasti policajac i uhvatio me za ruke: “Stani, šta to radiš”. Odgovorio sam mu: “Student sam i

poslao me je Protestni odbor. Delim informacije građanima." "Ne radite ništa dobro. Nemate pravo da uzmeniravate građane!", rekao mi je policajac i pozvao još jednog koji je bio u blizini: "Idi, uzmi kola. Hapsimo ovog dečka zbog prekršaja! Dečko, uhapšen si." Stegao me je još jače, tako da su mi iz ruku na trotoar ispali preostali leci. Policajac je povikao: "Šta to radiš! Pokupi to smeće koje si bacio, trebaće nam kao dokaz." Sagnuo sam se da pokupim letke, ali sam se istog trenutka pokajao. Zašto da se pokorim naredbama jednog nasilnika? On je pocrveneo od besa što ga nisam poslušao, počeo je da viče na mene i da me udara pesnicama. Ponovo je pozvao kolegu da požuri sa vozilom. Jednom rukom sam se branio od njegovih udaraca, dok sam gledao zid koji je delio Studentski trg od Studentskog parka, tu u blizini, dva ili tri koraka od mesta gde me je zaustavio milicajac. U trenutku mi je sinula ideja da bih mogao da pokušam da se otrgnem i preskočim taj zid, kako bih izbegao hapšenje i eventualno prebijanje u policijskoj stanici. U jednom trenutku sam se zaista otrgao od njega i u dva-tri koraka sam dospeo do zida i skočio na njega...

Ovde ću da stanem sa pričom, da malo dođem do vazduha i da zatražim od tebe da zamisliš ono što mi se dogodilo u tom trenutku, iznenađenje kakvo nisam doživeo u životu. Kada sam se poput atlete popeo na zid i polovinom tela već bio s one strane, bilo mi je potrebno još samo malo da preskočim zid i bacim se u park, pred oči mi je iskočila neverovatna plava slika. Park je bio krcat stotinama policajaca, neki su sedeli na klupama, neki su stajali, neki su ležali na travi... Kao košnica plavih pčela. Stotine policajaca me je "čekalo" tamo gde sam tražio spas. Skoro da sam prsnuo u smeh! Ali ne, zaustavio sam se, osećajući čudnu mešavinu uzbuđenja i mira. Sišao sam polako dole i sasvim mirno sam se predao debeljuškastom policajcu koji je besneo zbog mog ponašanja. Sada kada me je ponovo uhvatio, još me je jače udarao pesnicama. Sa kolegom je pokupio letke, ubacili su me u kola *Fiat 1300*. Debeljuca je insistirao da bude moj pratilac do pritvora koji se nalazio na putu prema Dunav stanici, nedaleko od centra. Policajac me je psovao sve vreme i neprestano me je udarao, nekim čudnim, izvežbanim udarcima. Naime, prilikom zadavanja udaraca nekako je trzao pesnicom. Pretpostavljao sam da je "taktika" bila u tome da mi nanese bol, ali da ostavi

što manje masnica na telu. Tokom vožnje, koja nije trajala dugo, nekih desetakak minuta, udarci mi nisu predstavljali problem, štitio sam glavu koliko je to bilo moguće, što nije bilo teško, jer na zadnjem sedištu nije imao prostora da snažnije zamahne pesnicom. Problem je bio što je na sedištu sa moje leve strane bio pištolj marke “bereta”; prepoznao sam ga jer smo takav imali u kući. Za “beretu” nisam siguran kako se tu našla. Da li se jednostavno radilo o nesmotrenosti, ili je pištolj bio zaboravljen, ili je možda bila u pitanju provokacija i pokvarena nameštaljka, kako bi inscenirali šta ja znam, nekakav marifetluk, optužbu za pokušaj oružanog napada na policiju, ili čak i moju likvidaciju! Ne mogu da kažem da se nisam uplašio, pomišljao sam na razne scenarije koje sprovodi totalitarna policija o kojima sam čitao, zato sam bio srećan što me samo udara i ne primećuje pištolj. Odahnuo sam kada smo stigli u stanicu, kada je prestao da me udara i sproveo me je u jednu sobu koja je izgledala kao kavez, ne tako veliki, tri metra sa četiri, gde su pre mene uveli još desetak drugih ljudi, uglavnom studenata sa protesta, među njima i nekoliko kolega koje sam poznavao, kao i dve-tri prostitutke.

Koliko je trajao pritvor?

Do večeri, negde oko 7 sati kada me je ispitivao sudija za prekršaje. Moje kolege su pustili ranije, samo su im pregledali dokumenta i napravili neke beleške, a mene su zadržali jer nisam imao kod sebe ličnu kartu, a kasnije sam kod sudije saznao da je policajac koji me je udarao podneo prijavu da sam ga navodno zverski udario nogom tokom pokušaja bekstva, pošto me je uhapsio zbog uzmeniravanja građana. Zato sam čekao do večeri zajedno sa prostitutkama, u jednom širokom hodniku. Mene su osudili na deset dana zatvora, ali su me uveče pustili pošto sam imao pravo na žalbu.

Da li si se žalio?

Ne.

Izdržao si deset dana zatvora?

Ne.

Nisu te više tražili?

Nakon dva meseca pojavila su se dva policajca na vratima naše kuće u Prištini za vreme letnjeg raspusta, sa zahtevom beogradske policije da provere da li stanujem na adresi koju sam dao tokom ispitivanja. Kasnije me nisu uznemiravali.

Informativni razgovori u policiji

Jesi li bio i u drugim prilikama hapšen i osuđivan?

Ne. Bio sam samo na informativnim razgovorima. Pozvali su me u dva navrata, u istražnu jedinicu Centralnog zatvora u Beogradu kod nekog inspektora Pantelića koji je bio "zadužen" za našu grupu. On je ispitivao sve moje drugove. Sećam se zbog čega me je jednom prilikom pozvao. Moj prijatelj Božidar Borjan je jednog dana napravio neslanu šalu sa kolegom studentom kojeg smo smatrali kukavicom. Telefonirao je tom kolegi, predstavljajući se kao inspektor Pantelić i naredio mu je da se obavezno pojavi kod njega sutradan u četiri sata poslepodne, kako se to obično radilo. Bila je to šala za koju smo verovali da će je tako i shvatiti, ali on, jadnik, zbog velikog straha je zanemario pravilo koje smo imali oko neprijavljivanja u policiju, ako nema pisanog poziva. On se, dakle, pojavio kod Pantelića, koji ga je, iako iznenađen, ispitivao i tokom istrage otkrio pozadinu šale. Bio sam umešan jer je telefonski poziv upućen iz kancelarije Saveza studenata fakulteta u kojem sam bio član Predsedništva i dežurni tog dana. Borjan i ja smo nekoliko godina bili nerazdvojni i smatrali smo sebe spadalima. Pravili smo i druge šale. Jedna od njegovih šala bila je i ta što mi je tražio 50 para, kao današnjih 50 centi, kako bi me predložio za člana predsedništva Saveza studenata i 50 dinara ako budem izabran. Ali, to je bilo u jesen 1968, nakon demonstracija. Borjan je bio jedan od ideologa studenstkog pokreta, tvorac platforme i revolucionarnog

programa Saveza studenata nakon demonstracija 1968. Kasnije su ga osudili na zatvorsku kaznu, a kad je izašao iz zatvora, čim su mu vratili pasoš, pobegao je u Nemačku, gde i danas živi. Osudili su ga bez razloga, za izdavanje šapirografisanog filozofskog časopisa *Krug*. Iako je časopis služio za studentske potrebe, objavljivan u malom tiražu, i sadržao samo filozofske tekstove, istražna policija je to smatrala prekršajem, jer nije postojala dozvola za štampanje.

Titovo lukavstvo zaustavlja protest

A ti, pošto si bio uključen u aktivnosti grupe, zar nisi bio u opasnosti da završiš u zatvoru?

Ja sam se povukao iz ove radikalne studentske organizacije krajem 1969. ili 1970, a suđenja i hapšenja su počela nakon 1970. godine.

Šta je bio razlog povlačenja?

To je duga priča, ali ja sam se već po završetku demonstracija 1968. sudario sa moralnim problemom. Ispričaću redom, prvo sam tok demonstracija, jer sam stao kod povratka iz pritvora. Kad sam se vratio na fakultet, tamo je sve bilo promenjeno. Bio je uspostavljen red u svakom segmentu, vodili su se pregovori na svim nivoima, kako bi se strukturisali i ispunili adekvatnim sadržajem osnovni zahtevi upućeni vlastima, kao i koraci koje treba preduzeti u zavisnosti od toga kako režim bude reagovao. Čudna je bila okolnost što se Tito nalazio u višednevnoj poseti Rumuniji. Dok se protest nastavljao on je odlučio da tamo ostane u skladu sa planom, uopšte se ne izjašnjavajući o demonstracijama. U jugoslovenskom rukovodstvu ionako se javila pukotina između onih koji su imali razumevanja za studentski revolt, neki od njih su pokušali da zaustave nasilje još prve noći, govorim o Veljku Vlahoviću i Milošu Miniću, ali je i njih napala policija. Oni su i nakon proglašenja štrajka pregovarali o mekim varijantama

izlaska iz krize, dok su rigidnije snage bile za to da se ne popušta i da se preduzmu drastičnije mere prema vođama protesta.

Kako su završeni protesti?

Kao čarobnim štapićem. Tito se vratio iz Bukurešta šestog dana protesta i održao govor kojim je podržao studente. On je rekao da su svi zahtevi razumni i obećao mere za promenu stanja. Ali, to je rekao sa zadrškom, približno ovako: 90 odsto zahteva su na mestu, 90 odsto studenata je iskreno i ima pravo, ali je i nekih 10 odsto onih koji su zlonamerni i deluju sa pozicija ekstremizma. Tih 10 odsto smo bili mi, studenti sa Filozofskog fakulteta i naši profesori. Tim govorom Tito je veći deo Univerziteta stavio na svoju stranu. Te noći, nakon njegovog govora, započela je folklorna proslava na velikim fakultetima, na Tehničkom, Medicinskom, Pravnom, svi su izašli na ulice srećni i igrali kolo, pevali pesme maršalu: " Druže Tito, mi ti se kunemo da sa tvoga puta ne skrenemo" itd. Čak i na našem fakultetu većina studenata, onih sa odseka pedagogije i istorije, shvatili su Titovu intervenciju kao svoju pobedu, tako da su i oni slavili. Tako se protest preko noći pretvorio u Titovu ličnu pobedu. On je znao kako da reaguje.

A ti, slavio si pobedu ili poraz?

Te noći uopšte nisam bio u Beogradu, krenuo sam za Prištinu i vodio prvu veliku bitku sa savešću. Javili su mi da mi je majka bolesna, iako sam sumnjao da se radi o triku, da su samo hteli da me odvuku od tih događaja, ipak nisam mogao da prenebregnem tu situaciju, jer sam znao da majka uistinu pati, da je bila zaplašena i najmanje što sam za nju mogao da uradim u toj situaciji bilo je da odem kući i nekako je umirim. Tako sam otišao na voz, došao u Prištinu i Ijina nervna kriza je popustila. U međuvremenu je Tito održao govor, televizija je naširoko javljala o pobedi Tita i studenata, o proslavi i o tome da su svi srećni, osim tih 10 procenata studenata koji su okvalifikovani kao deo sa ekstremističkim ciljevima. Ova optužba koja je u početku izgledala kao trenutna demagogija, kasnije će se pokazati kao veliki udarac na našu grupu.

Nakon što je situacija normalizovana, bio je ispitni rok, hteo sam odmah da se vratim, ali su roditelji bili protiv, rekli su mi da ostanem još neko vreme dok se stanje u potpunosti ne smiri. Ali, nisam ih poslušao. Ostao sam u Prištini samo jednu noć i sledeće večeri sam otputovao u Beograd, da vidim šta se događa sa gubitnicima.

Nisi verovao Titu?

Bio sam sumnjičav, ali Titova obećanja su bila jaka. Ipak, na Filozofskom fakultetu se još uvek nismo predavali i nastavljali smo, ne protest, on je bio prekinut, ali smo krenuli u neku vrstu političke mobilizacije. Svakoga dana smo vodili političke debate. Uveče su se i dalje održavali politički skupovi koje smo zvali "konvent", ali ne u slavnom dvorištu, gde se moglo okupiti oko 800, možda i više osoba, već u sali na drugom spratu, koju je koristila Katedra za istoriju umetnosti, gde je moglo da stane oko 150 do 200 osoba. Ove debate su uglavnom bile usredsređene na to kako da se izvrši pritisak kako bi se ispunila obećanja koja je dao Tito, o borbi protiv zloupotreba i korupcije. U stvari, bilo je uzaludno nastojati na nastavku "revolucije" jer je Tito uspeo da stvori razdor u studentskom pokretu i ubrzo, krajem juna, onemogućio nam je institucionalni put delovanja pošto je SK Beograda doneo odluku o raspuštanju osnovne organizacije Saveza komunista na fakultetu. To se dogodilo dve nedelje nakon što su me predložili i primili za člana SKJ. Učestvovao sam na sastancima partije u to vreme, kao pripadnik naše grupe, obično sa specijalnim zadatkom da sedim do studenta iz Like u Hrvatskoj, koji se prezivao Džapić, čijeg se imena ne sećam; mi smo ga zvali General Džap, prema slavnom vijetnamskom generalu koji je pobedio kolonijalnu francusku vojsku. Džap iz Hrvatske bio je aktivista u našoj grupi, ali veoma bučan i svadljiv, skakao bi na svaku reč koja mu se ne bi svidela i Vlada Mijanović mi je dao zadatak da ga "zarad discipline" kontrolišem i obuzdam jer se ja skoro nikada nisam nervirao. To je, dakle, bio trenutak kada sam se približio Savezu komunista jer sam verovao da se može delovati izunutra sa pozicije koja je objektivno bila frakcionaška. Međutim, izbacili su me a da nisam imao ni dana zvaničnog staža.

Nisi bio član SKJ?

Ne, uopšte. Kasnije, tokom služenja vojske u Zagrebu 1975. godine, ponovo su me predložili za člana SKJ. Bio je tamo neki pukovnik Rosić, odgovoran za partiju koji je služio na Kosovu i poznavao Mehmeta. Njega je spopalo da me učlani u partiju. U početku sam blago odbijao, govorio sam da nisam za politiku, da me interesuju druge stvari, ali kasnije kada me je otvoreno pitao, otvoreno sam mu odgovorio da nisam na liniji SKJ, rekao sam mu da ne mogu da postanem deo partije koja je upravo izbacila deset mojih profesora sa fakulteta. To je uzbunilo Komandu garnizona i zbog tog odbijanja su me "kaznili" ukidanjem svih nagradnih dana koje sam dobio da bih ranije okončao vojni rok. Tako sam ostao u vojci tri nedelje duže od ostalih iz moje generacije...

Odlazak iz anarho-liberalne grupe

Da se vratim na 1968. Na ono moje putovanje u Prištinu, tokom demonstracija, na dve noći provedene u vozu. Putovanje je trajalo sedam ili osam sati u jednom pravcu. U meni je tada proradila nečista savest. Nisam mogao postati "revolucionar", jer sam bio emotivan i slab prema porodičnim vezama. Voz je bio dobro mesto za ovakvu vrstu razmišljanja. Takođe, imao sam u vidu i primedbu koju mi je uputio Boža Borjan jedne noći kada mi je naširoko pričao o čitanju Lenjina i nastojao da sadržaj njegove knjige *Šta da se radi* prenese u jugoslovensku realnost. Nisam bio toliko aktivan u tom razgovoru, zbog čega mi je on u jednom trenutku spočitao da sam "bez kolektivne savesti".

Pošto si pomenuo putovanja vozom, kako je izgledalo putovanje Beograd–Priština? Kako se promena, koju si u međuvremenu doživeo, odražavala na Škeljzena Malićija?

Krajem 1969. i početkom 1970. godine počelo je razočaranje studentskim pokretom, posebno zloupotrebom mog imena u izveštajima tajne policije i novinama koje su nas svakodnevno

napadale kao anarho–liberalnu grupu. Zbog toga je Mehmet ponudio ostavku na članstvo u Savetu federacije. Pošto je to direktno pogađalo egzistenciju moje porodice, bio sam vrlo uznemiren. Taj teret nisam mogao da nosim na savesti. Zato sam se tada povukao iz *ekstremističke grupe*, kako su nas nazivali. Nakon toga, negde 1971. sklopio sam nekakav pakt sa Mehmetom i porodicom, naši međusobni odnosi su još uvek bili hladni, ali smo ipak govorili, ne o politici jer se tu nismo slagali, već o svakodnevnim stvarima i porodičnim problemima. Od te godine bio sam i finansijski nezavistan, osim u nekim hitnim slučajevima, kada sam imao neke dodatne troškove, tada mi je porodica pomagala.

Krajem 1969. i početkom 1970, naša radikalna grupa na fakultetu ionako je počela da se raspada, a ja sam tada pronašao i druge motive da odem iz grupe. I dalje sam se družio sa Božom Borjanom, sve dok nije otišao u Nemačku, i sa Natašom Kandić, braćom Lazarom i Vojom Stojanovićem, Velimirom Ćurguzom – Kazimirom ili Kazom, braćom Draganom i Zoranom Minderovićem, Milanom Ćirkovićem – Ćirom, Svetlanom Kojić Slapšak, koji su bili veoma bliski pokretu iz 1968, ali više sa intelektualnim sklonostima za kritiku i sprdanje sa svim i svačim. Ćira, Kaza, Zoran i Svetlana su objavili jedan broj časopisa pod imenom *Frontisterion,* u antičkim formama ali sa vestima i komentarima koji su se odnosili na aktuelnosti, na primer na Titove posete zemljama Afrike i Azije. Oni su napravili i audio verziju *Frontisteriona* na kojoj su snimili poeziju i pesme o Titu i Jovanki, protiv ostalih figura iz tog vremena, kao i "buket bratoubilačkih pesama" kojima se kritikovala laž ideologije bratstva i jedinstva, kao reakcija na hrvatski Maspok i velikosrpsku antipropagandu, zašta danas mislim da je bila tačna dijagnoza onoga što će se dogoditi 20 godina kasnije, kada su nacionalizmi pokidali lance koji su ih stezali i u temelju uništili titoizam i Jugoslaviju.

glava
05

SEDAMDESETE GODINE

Albanac sa kečetom u Beogradu

O Ustavu iz 1974. smo razgovarali u prvom delu, ali sada želim da govorimo o tome iz tadašnje perspektive. Međutim, čini mi se da smo napravili mnogo digresija i da mi duguješ odgovor na jedno pitanje, tj. da malo razgovaramo i o Beogradu, o tome kako se u tom gradu osećao jedan mladi Albanac koji je došao iz provincije krajem šezdesetih i tokom sedamdesetih godina? I kako su se osećali drugi Albanci koji su tamo studirali?

Ustav iz 1974. je donet osam godina nakon mog dolaska u Beograd. Virus je u to vreme već bio instaliran, ali nije bio u stanju da deluje i napravi veću štetu. Ustav je ponovo uspostavio osnovne odnose, u tom trenutku javili su se, da tako kažem, više problemi pozicioniranja i uspostavljanja hijerarhije, dok istinski problemi nisu mogli odmah da izbiju. To će se dogoditi nakon Titove smrti 1980. godine.

Što se tiče pitanja koje te interesuje, kako sam se osećao kao Albanac 1966. i narednih godina na Filozofskom fakultetu, u Studentskom domu i u tom gradu, mogu da kažem da sam Beograd zatekao u atmosferi koja uopšte nije bila srpska, već kosmopolitska, razume se, u jugoslovenskim razmerama, ali su nju donekle obogaćivali i studenti iz Afrike i nesvrstanih zemalja kojima je Jugoslavija u to vreme davala stipendije. Mi, studenti smo u to vreme imali druge probleme sa režimom i delili smo opšte nezadovoljstvo omladine, od SAD do Poljske, to je bio istinski virus našeg vremena, a ne lokalni nacionalizmi i revanšizmi. Ranković

je bio glavni policajac koji nije bio popularan ni u Srbiji. A ostali, mi koji nismo bili Srbi, odlazak Rankovića i kažnjavanje aspiracija srpskog nacionalizma smatrali smo pozitivnim, dokazom da Tito raščišćava račune sa dogmatama i čvrstom rukom i da ima otpor prema srpskom nacionalizmu.

Što se tiče Albanaca u Beogradu, bilo ih je puno koji su tamo studirali. Ali ja sam poznavao i družio se samo sa nekolicinom njih. Za razliku od drugih Kosovara, kako je to prorokovao moj učitelj Đon Oroši, ja sam bio zaista spreman i prilagođen za normalnu integraciju u omladinski život u glavnom gradu Jugoslavije. U mnogim aspektima nisam se osećao kao provincijalac. Bio sam veoma načitan i imao sam dovoljno informacija o filozofiji, književnosti, filmu i drami. Sigurno da sam imao i komplekse, ranije sam govorio o nekima od njih, ali to nisu bili kompleksi provincijalca, u smislu da dolazim kao čovek sklepan po provincijalnom kalupu. Jedna stvar me je ipak činila čudnim i činila da se osećam izdvojeno: Moje ime Škeljzen, kojim su Beograđani i Jugosloveni lomili jezik. Nekima izgledalo čudno što sam Albanac, a neki nisu ni verovali jer, kako su govorili, niti sam izgledao, niti sam se ponašao u skladu sa onim kako su oni zamišljali Albanca...

Upravo me to interesuje, kako su Beograđani percipirali Albance i Kosovo? Kakve su dileme preovlađivale u njihovim mišljenjima o Kosovu i Albancima? Kako su gledali na jednog atipičnog Albanca kakav je bio Škeljzen Malići?

O Kosovu većina nije znala ništa, niti su ikada bili tamo. Znali su da tamo žive neki Albanci, čuli su za Bekima Fehmiua, Faruka Begolija i Nedžmiju Pagarušu, od političara za Fadilja Hodžu kao najvišeg državnog funkcionera i Mahmuta Bakalija, kao mladog političkog rukovodioca koji je stvarao brzu karijeru. Osim ovih zvezda, Albanci koje su videli bili su amali i fizički radnici i razume se, poznavali su tu i tamo ponekog studenta. Ali za mene, koji sam imao drugačiji imidž, ponašanje i jezik, većina jednostavno nije mogla da veruje da sam Albanac. Tada možda i nisam bio, hahaha... U većini slučajeva ljude nije interesovalo šta sam, ali kada se razgovaralo o tome odakle sam i ko sam, onda su se čudili. To me nije puno brinulo, ali me je podstaklo da

neko vreme pravim eksperimente. Na prvoj godini studija ili je to možda bila druga godina, čitave jedne zime sam imao izgled albanskog poluseljaka, nosio sam farmerke, ali i gumene čizme, one najjeftinije iz *Borova,* koje su nosili siromasi i noćni čistači, odnosno perači beogradskih ulica, među kojima je bilo najviše Roma i Albanaca. I što je bilo najvažnije, nosio sam keče na glavi nekoliko meseci. Jedna prijateljica mi je naručila da joj sa Kosova donesem deset kečeta. Sviđao joj se savršen oblik kečeta, ali ako se ne varam, ona je želela da izveze nešto na njima i da ih pretvori u modne kape, za koje je računala da će biti šik. Ja sam joj doneo te keče, ali sam jedno ostavio za sebe i počeo da ga nosim javno, jednostavno da vidim kako će reagovati ljudi na ulici, na fakultetu...

Ne mogu da te zamislim... Kao da ne ide uz tvoj karakter. I kako su reagovali ljudi?

Uopšte nije bilo reakcija! Možda će ti izgledati neverovatno, ali tako je bilo! Jedino iznenađenje je bilo to što niko nije verovao da sam Albanac. Više su me percipirali kao nekog turistu čudaka ili nekog veseljaka, mladi intelektualac sa naočarima sa velikom dioptrijom koji je nosio keče kao štos. Majka jedne moje prijateljice, koleginice sa studija, unuka iz čuvene porodice oca ili strica Ive Lole Ribara, koja je znala da sam Albanac, bila je veoma uvređena kada je saznala da sam sin visokog funkcionera režima na Kosovu jer je mislila da sam jednostavno siromašan student sa Kosova i stalno me je pozivala na ručak ili večeru u želji da pomogne jednom siromahu, koji je izgledao kao da pati od neuhranjenosti, jer sam tada uistinu bio slabašne konstitucije! Kada je shvatila da tako izgledam iz “obesti”, nije me više pozivala na ručak, zlurado me je gledala i kada više nisam nosio keče i oblačio se u skladu sa tadašnjom modom, kao sva beogradska omladina. Što se kečeta tiče, i danas se čudim zbog čega sam to uradio. Čak, jednom prilikom, na predavanjima iz estetike kod Dragana Jeremića, kod kojeg sam kasnije i diplomirao, on me je izbacio sa predavanja jer sam sedeći kao i uvek u poslednjoj klupi bacao u vazduh keče i hvatao ga, onako bez veze, sprdajući se sa jednom drugaricom iz klupe. Ne znam,

nisam bio skoro nikada egzibicionista po pitanju imidža i ponašanja, ali sam tada možda imao potrebu da ubedim sebe da sam Albanac.

Tako sam nosio keče i prilikom posete Prizrenu, negde u vreme dočeka Nove 1967. godine. Jednoga dana sam otišao da posetim jednog druga Srbina, sa kojim sam igrao fudbal u istoj ekipi, Ivicu Blagojevića, bio nam je prvi sused dok smo živeli u Prizrenu. Ulazeći tako, nehajno, u dnevnu sobu kod njega, nisam zatekao Ivicu, već njegovog oca u društvu nekih sedam ili osam osoba, većinu od njih nisam poznavao, izgledali su kao da vode specijalne "konsultacije" ili kao grupa koja je pripremala neku zaveru. Oni su zinuli od iznenađenja kada su me ugledali tako sa kečetom, jer su me poznavali kao mirnog dečka iz grada. Najlepše u toj sceni, njihovog ali i mog čuđenja, bila je činjenica što je Milosav, Ivicin otac, ranije bio jedan od šefova UDB-e u Prizrenu i u to vreme, nakon završene istrage, bio je degradiran, a ja to nisam znao. On će ubrzo napustiti Kosovo. Verujem da sam mu, zbog ovog gesta, izgledao kao neko ko je namerno došao sa kečetom na glavi da bi isprovocirao tu grupu, jer sam umislio da su svi oni bili Srbi, čak sam pomišljao da su svi iz UDB-e, a u stvari nisam imao nikakvu nameru, samo sam hteo da iznenadim Ivicu kojeg dugo nisam video i to samo sprdnje radi.

Poređenje života u Beogradu i Prištini

Šta nije išlo u životu Škeljzena Malićija u Prištini u poređenju sa onim što je zatekao u Beogradu? Kakve su bile razlike između dva mentaliteta i dve nacije?

Ja sam bio individualista pod uticajem globalne kulture, i to sa ukrštenim vrednostima. Pod uticajem gimnazijskog čitanja u Prištini, verovao sam u ideju da čovek sam kuje svoju sudbinu i to u duhu prepletanja zen budizma i egzistencijalističkih ideja, Sartrovih na primer. Da je život otvoreni projekat. Verovao sam da se pojedinac mora starati o sebi, da gradi sebe na što kreativniji način. Mislio sam da treba i da mogu da modelujem sopstveni

život kao umetničko delo. Ali, to nisam shvatao kao hitan posao, već kao nešto što nastaje polako, iz iskustva, iz iskušenja, čak iz poraza. Kasnije sam shvatio da je to bila greška koja je uticala na to da budem neuspešan i u stvarima za koje sam imao sklonosti i sposobnosti. U stvari, ideja da odlažem odluke za kasnije, mislim da je izvirala iz nedostatka sigurnosti u sebe ili je to bio jedan od načina na koji sam izražavao tu nesigurnost. To se kasnije pretvorilo u manu jer mi je postao običaj da stvari ostavljam za sutra, nisam ih obavljao odmah. U uslovima kada nisam imao ni podsticaj ni pomoć, dugo vremena me to činilo na neki način osakaćenim... Tek su me potresi iz osamdesetih godina probudili iz te intelektualne letargije...

Dugo si studirao i živeo u Beogradu, 16 godina. Šta je bio razlog tome? Nisi pomišljao da se vratiš na Kosovo?

Prvi razlog je bio taj što nisam bio marljiv student i moje studije su se odužile. Nisam polagao ispite u roku, mrzelo me je, posebno predmete koji su bili veoma dosadni, kao što su na primer pedagogija i marksizam. Desilo se da marksizam drži jedan od dogmata marksizma–lenjinizma u Srbiji, neki Andrija Stojković, a ja nisam mogao čak ni da čitam njegove dogmatske, bajate knjige. Tako da, pošto sam bio loš student, samo sam u prvoj godini mogao da se hranim u menzi i da dobijem studentski dom po niskoj ceni, sa beneficijama, a četiri preostale godine, iako sam dobijao svakog meseca novac od porodice, morao sam da stanujem privatno i da se sam hranim, ali ne u menzi. Grizla me je savest zbog toga što nisam bio redovan student i što sam bio teret za porodični budžet. Radio sam povremeno preko studentske zadruge i neke druge poslove.

Drugi razlog, i značajniji, da tako kažem, bio je politički. Sada moram da ponovim neke stvari koje sam napisao u jednom tekstu o mom životu u Beogradu, koji je objavljen kao predgovor albanskom prevodu knjige, odnosno dnevnika *Mexico* Vladimira Arsenijevića, a kasnije i kao ispovest pod naslovom “Moj život u Beogradu” u listu *Java* Miđena Keljmendija.

Bilo kako bilo, ispričaću taj deo malo drugačije, uvek ima novih stvari koje mogu da se kažu o prošlosti.

Od 1968. godine, moji odnosi sa porodicom su se zakomplikovali. Sa Mehmetom se nisam slagao politički, čak nismo ni govorili zbog mog učešća u beogradskim demonstracijama 1968. i mog angažmana u grupi koja je delovala u okviru studentskog pokreta Univerziteta u Beogradu i koja se smatrala ekstremnom. Imali smo sasvim suprotna gledišta na situaciju u jugoslovenskom društvu i na Tita. Za Mehmeta su događaji bili veoma pozitivni, jer je imao u vidu novi kurs koji je zauzela Jugoslavija nakon pada Rankovića i unapređenja autonomije Kosova. A ja sam na situaciju gledao drugačije, upoređujući ideal o kojem smo učili u školi sa realnošću. Činilo mi se, kao i većini mojih vršnjaka, da Jugoslavija ulazi u duboku krizu, da počinje degeneracija komunističkog režima, jer je tada instaliran sistem vrednosti tržišta, što je uticalo na dramatični porast društvene nejednakosti...

Verujem da ćemo o ovome razgovarati kasnije. Ovde želim da u vezi sa mojim studiranjem istaknem da je Mehmet, iako je bio veoma ljut i povređen mojim političkim “radikalizmom”, zadržao plemeniti roditeljski stav. Nije mi ničim pretio i nije mi obustavio finansijsku podršku za nastavak studija. Tokom jednog razgovora u kojem smo razjasnili stavove, on je tražio da razmislim još jednom i proverim da nisam na pogrešnom putu, ali bilo kako bilo, čak i ako se ne pokajem, on je obećao da ću do kraja studija moći računati na novac za studiranje, sada se ne sećam tačno koja je to bila suma, mogla je biti oko 150 ili 200 dolara, razume se u dinarskoj protivvrednosti. Drugi je zahtev bio da budem pažljiv prema majci, ona je mnogo patila, tako da sam preuzeo obavezu da joj redovno telefoniram i u skladu s mogućnostima, povremeno je posećujem u Prištini. To je bilo veoma pošteno s njegove strane. Iako sam se tvrdoglavo držao svog političkog uverenja, bio sam zahvalan njegovom roditeljskom stavu, mada mi i nije bio cilj da pokvarim odnose sa porodicom. I tako smo postigli kompromis, ja sam živeo svoj život u Beogradu, ali sam uspevao da često dolazim u Prištinu i nakon nekoliko godina stvari su se normalizovale, posebno kada sam postao ekonomski nezavistan nakon 1981, a tada i politički konflikt više nije bio aktuelan.

Predrasude prema Albancima

Šta su govorili u Beogradu krajem šezdesetih godina o albanskom svetu i kako su tretirali "provincijalca" iz jednog mesta gde je surovost življenja bila deo iskustva svake porodice?

Ne znam kako da počnem... U to vreme nisu bila aktuelna pitanja koja nas danas zaokupljaju. Ako govorimo o predrasudama u svakodnevnom životu, one su postojale, ali su bile uspavane ili potisnute u drugi ili treći plan. U zvaničnom diskursu postojalo je nešto drugo. Postojalo je nešto o čemu se nije raspravljalo kao danas, otvoreno, sa suprotstavljenih pozicija. O odnosima između Albanaca i Srba nije se razgovaralo otvoreno, već posredno ili u užim krugovima ljudi na vlasti i u krugovima relativno privilegovanih nacionalnih intelektualaca. Nacionalno pitanje se smatralo rešenim i u zvaničnom i naučnom diskursu uvek je tretirano u okvirima dominantne ideologije. S druge strane, u odnosima između republika i u artikulisanju nacionalnih interesa bilo je tektonskih pomeranja, posebno na relacijama osnivača te kompleksne države, dakle kod Srba, Hrvata i Slovenaca. Početkom šezdesetih godina intelektualci iz Beograda, Zagreba i Ljubljane vodili su rasprave o pravcima razvoja Jugoslavije i tada je bilo tendencija za preuređenje odnosa na relaciji centar-periferija, gde su se Srbi uglavnom priklanjali centralizmu i što unitarnijoj državi, a Slovenci i Hrvati su preferirali decentralizaciju. Nacrti Ustava Jugoslavije su se često menjali i uvek su se u koncipiranju i rešenjima konfrontirali unitaristi sa federalistima. Padom Aleksandra Rankovića, jula 1966. godine, ovu bitku su dobile snage koje su se angažovale za ekonomske reforme i prenošenje vlasti na republike i, praktično, za razvoj države u pravcu krhke federacije, skoro konfederacije, što će se i ostvariti ustavnim amandmanima iz 1968. godine i Ustavom iz 1974. godine.

Krajem šezdesetih godina raspravljalo se, isprva u zatvorenim krugovima, i o delikatnim pitanjima kao na primer o određivanju identiteta Muslimana u Bosni i Hercegovini i o albanskom pitanju u Jugoslaviji, posebno na Kosovu, koji se nisu više mogli držati u krnjoj i kontrolisanoj autonomiji. Jednostavno, razvoj Kosova i svest Albanaca nisu se mogli zaustaviti. Kosovska publicistika danas če-

sto simplifikuje tadašnje procese, posmatrajući ih samo u crno beloj optici ili pre samo u crnoj. Za vreme Rankovića represija je zasigurno bila velika, ali gledano u celini, kao istorijski proces, represija je bila samo jedna strana medalje, ona tamna. Ali, s druge strane, proces je bio ambivalentan jer Savez komunista Jugoslavije i Kosova, uprkos ideološkim ograničenjima, bili su vođeni generalnim konceptom razvoja i emancipacije Kosova, koji se zasnivao na širenju opšteg obrazovanja i eliminaciji nepismenosti, na ekonomskom i socijalnom razvoju, industrijalizaciji, poboljšanju uslova života, borbi protiv zaostalosti, eliminisanju fenomena krvne osvete, emancipaciji žene itd, što nije moglo da ne dâ pozitivne rezultate. Danas se često govori da je to vreme bilo sveopšta tamnica, ali nije tako. Nakon 1945. godine komunisti su omogućili transformaciju kosovskog društva i pripremili su generacije koje će se pobuniti, prvo 1968. godine, zatim 1981. i definitivno alternativu iz devedesetih i OVK.

Nacionalistička Srbija je sigurno noću rušila ono što je prosvetiteljski i napredni jugoslovenski socijalizam gradio danju na Kosovu. Kad se sve sabere, mislim da su više dobijali Kosovo i Albanci. UDB-a jednostavno nije mogla da zatvori i montira procese protiv svih intelektualaca, stručnjaka i osvešćenih patriota. Generacija Fadilja Hodže i mog oca, od 1945. do 1981. godine, kompromisima i zaokretima, postigla je cilj i pripremila je teren da Kosovo postane faktor unutar jugoslovenske federacije, a ostvarenje nezavisnosti ostalo je na generacijama koje su rođene i odrasle u vreme socijalizma.

Pedesetih godina, komunisti su mogli pravdati to što Srbi na Kosovu kontrolišu vlast, najvažnije položaje u administraciji, ekonomiji i obrazovanju, činjenicom da nije bilo obrazovanih Albanaca i stručnjaka. Od šezdesetih godina to se menja. Pošto je svake godine diplomiralo na stotine Albanaca i počeli su da magistriraju i doktoriraju u mnogim naukama, na Kosovu se povećao i pritisak za veću autonomiju u odlučivanju, za ubrzani razvoj, za kapitalne investicije u industriji i infrastrukturi i ljudske resurse, a dogodila se i velika emancipacija nacionalne svesti. Školovanje je postalo sve masovnije i svake godine su se programi proširivali "nacionalnim" sadržajima, koji su ranije bili zabranjeni, na primer, tradicionalnim piscima, kao i savremenim piscima iz Albanije. Ovaj proces će se ovenčati osnivanjem Univerziteta u Prištini i Akademije nauka i

umetnosti početkom sedamdesetih godina. Ovaj emancipatorski i razvojni proces je imao neke druge nedostatke, koji nisu primećivani ili zbog toga što su išli u prilog niskom nivou promišljanja nacionalne tradicije, kao izolovanog fenomena. To je stvorilo svetonazor koji ja nazivam *albanološki*, svetonazor rezervata, koji bi Edvard Said u teoriji možda označio kao varijantu orijentalizma, kada kolonizovani misli da se bori protiv vladajućeg kolonijalnog mentaliteta, ali u stvari postaje njegova žrtva. Brani one vrednosti koje misli da ih kolonizator napada, kao što su vrednosti tribalizma, folklora, nemoderne tradicije, koje kolonizovani doživljava kao svoj identitet. Braneći taj "identitet", on zagriza udicu, postaje takvim kakvim ga zamišlja dominirajuća kolonijalna sila koja ga ograđuje i drži u toru, zatvara u rezervat, stvara granice zatvorene kulture, neproduktivne, folklorističke, plemenske... Ovaj kulturni tribalizam onemogućava izgradnju modernih društvenih odnosa.

Ovo izgleda kao paradoks, jer kosovske patriote su uglavnom proizilazile iz krugova albanologa, proučavalaca jezika i kulture, ima ih među istoričarima, oni su i napravili svojevrsni program nacionalne emancipacije Kosova. Očigledan je primer u naizgled monumentalnim delima Redžepa Ćosje, koja su uhvaćena u zamku "orijentalizma", kako je to tačno analizirao Enis Suljstarova u delu *Beg sa Istoka*. Posledica ovoga o čemu pričam je da imamo Institut albanologije, nekoliko Instituta istorije, imamo na stotine i hiljade folklornih studija iz nacionalne tradicije, ali nemamo nijedan istinski moderan Institut koji bi albansku kulturu i tradiciju, kao i svetsku kulturu, razmatrao i istraživao najsavremenijim metodama i sredstvima, bez provincijalnih kompleksa, bez plemenskog i nacionalnog takmičenja u "afirmaciji" nacionalnih vrednosti koje se smatraju večnim u konzerviranim oblicima jedne statičke tradicije, nepokretne, sa kultom predaka koji postaje sredstvo za uništavanje živih ideja.

Zatvaranje Kosova u tribalizam i folklor

Sigurno, zatvaranje u tribalizam u kombinaciji sa velikim prosvetiteljskim poduhvatima, to je cena koja se plaća vreme-

nu. Taj proces se hranio potrebom da se kosovska inteligencija i politika suprotstave pritiscima srpske strane, koja je isto tako bila zatočena u drugi tip nacionalizma i tribalizma, u mini-imperijalistički i rasistički koncept, da su Srbi najnaprednije i najsposobnije državotvorno pleme na Balkanu, te da njima pripada "pravo" da vladaju Južnim Slovenima i Albancima. Ovu iluziju su gajili još od 19. veka, iz vremena Ilije Garašanina koji je mislio da Srbi treba da budu pijemontska nacija Balkana, ujedinitelji Južnih Slovena, a maksimu tog pokreta je formulisao reformator jezika i azbuke Vuk Karadžić: "Srbi svi i svuda". Dakle, da su svi Južni Sloveni Srbi i da se prostiru svuda na Balkanu. Možda su se iz te ideje rodile i one rasističke teorije skraja 19. i početka 20. veka o "Srbima koji govore albanski" koja je pretendovala da su Albanci, posebno oni na Kosovu, u stvari etnički Srbi koje su asimilovali Albanci uz pomoć Osmanske Imperije, a koje moderna Srbija, nakon što je okupirala Kosovo (oni bi kazali drugačije, tj. da su "oslobodili staru Srbiju"), može i treba da vrati njihovoj izvornoj rasi i etničkoj pripadnosti!

Daću sada jedan konkretan primer kako je funkcionisao ovaj mehanizam mišljenja, a onda ćemo se vratiti na temu. Kad sam se zaposlio na Katedri za albanologiju u Beogradu 1978. godine, pronašao sam u najstarijoj kartoteci biblioteke na ovoj katedri da je albanska književnost u Jugoslaviji klasifikovana kao "Jugoslovenska književnost na šiptarskom jeziku", što je bio nonsens tog vremena, jer su po toj logici Albanci tretirani kao Jugosloveni koji govore albanski. Godine 1978. ova kartoteka više nije bila u upotrebi, već se nalazila u dve posebne kutije, zajedno sa registrom zabranjenih knjiga koje nisu bile na raspolaganju studentima. Bila je potrebna specijalna dozvola za njihovo čitanje. Na primer, Fištine knjige iz vremena Velike Albanije, ili knjiga Besima Ćorija o etničkoj Albaniji ili knjige albanske emigracije, ali tu su takođe bile i zabranjene knjige srpskih autora s početka 20. veka, Vladana Đorđevića Balkanikusa i drugih. Mislim da je to bila zamka jer je srpski plemenski mentalitet primoravao albanski mentalitet da se bori za priznavanje prava da se dela pisana na albanskom vode ne kao jugoslovenska već kao albanska književnost, i da traži afirmaciju kao nacionalna književnost ne

samo Albanaca koji su živeli u Jugoslaviji (srpska nacionalistička nauka ih je nazivala Šiptarima), već kao deo književnosti cele albanske nacije (za Srbe, Albanci van granica Jugoslavije su bili Albanci, a ne Šiptari).

Albansko pitanje

Ovo pokazuje da je borba za nacionalnu emancipaciju bila oštra i da se odvijala na više nivoa. Kako si ti u to vreme doživljavao nacionalno pitanje?

Nisam bio preokupiran nacionalnim pitanjem, ni teorijski, ni politički. Čitao sam literaturu za ispite i autore koji su me interesovali, na primer Lenjina i austrijske marksiste, koji su bili nezaobilazni autoriteti, ali ne šezdesetih godina, već kasnije. Registrovao sam stvari iz aspekta lične osećajnosti, samo ono što se ticalo mog sopstvenog identiteta, a to sam rešavao ignorišući obe plemenske kulture, baveći se uglavnom "vrednostima" koje su dolazile iz sveta, čitajući Džemsa Džojsa, šampiona modernizma, čiji sam obožavalac postao. Šezdesetih godina nacionalno pitanje u Jugoslaviji kao da je dobilo oblik ledenog brega. Ono što se zvanično govorilo i što je bilo dozvoljeno da se javno govori o nacionalnim pitanjima izgledalo je kao zatupljeni vrh ulepšan frazama o ravnopravnosti, bratstvu i jedinstvu, a obim i težina realnih odnosa koji su bili zastrašujući i kasnije će eksplodirati, bili su ispod površine. Tito je u svakom svom govoru podsećao na opasnost od zamrznutih odnosa u nevidljivom delu ledenog brega, govoreći: "Čuvajte bratstvo i jedinstvo kao zenicu oka svog". Međutim, on sam bio je čuvar jedne "idilične bašte" i posle njegove smrti od bratstva i jedinstva nije ostalo ništa, sve se veoma brzo pretvorilo u svađe i bratoubistva. U krugu u kojem sam se kretao imali smo mešovite anarho–liberalne i marksističke svetonazore, nismo u to vreme dobro shvatali ni Tita, ni tektonsku snagu nacionalizama. Lično sam mislio da su to anahronizmi, takvima sam smatrao i albansko i kosovsko pitanje.

Nije li ti teško i kompromitujuće da danas priznaš ovaj nedostatak patriotizma i smisla za nacionalno pitanje i realnu poziciju Kosova?

Nimalo, jer tada, to sam rekao i ranije, pitanje Kosova se nije postavljalo sa današnjom žestinom. U javnom diskursu svakako ne, niti je postojao neki snažan pokret za koji bismo znali... Kao mlad, možda i do doba od 25–26 godina, uopšte nisam raspravljao o pitanju Kosova, za mene je ono bilo nepostojeće, možda i zbog toga što sam u gimnaziji kada se stvaraju prvi politički svetonazori, veći deo vremena provodio sa Srbima, pošto sam i nastavu pohađao u srpskom razredu. Ali, kada kažem da nisam imao u vidu nacionalno i kosovsko pitanje, ne treba to shvatiti kao da sam bio protiv, već da toga nisam bio svestan i da nisam imao stav o tome. Jednostavno mi se to nije postavljalo kao pitanje, niti sam nailazio na to pitanje u krugovima u kojima sam se kretao.

Ali, zar nisi tada čuo za hapšenje Adema Demaćija i represiju prema drugim albanskim piscima i patriotama?

Novine u to vreme nisu pisale o tome, možda je postojala neka kratka beleška. Kada je po drugi put uhapšen, znam da sam tada čuo da je uhapšena jedna grupa, ali nisam imao nikakvu predstavu o formatu i važnosti tog događaja, odnosno ko je i šta predstavlja Demaći. O njemu sam prvi put čuo upravo u Beogradu, o njemu su govorili sa poštovanjem u advokatskim i krugovima onih koji su se smatrali disidentima ili protivnicima komunističkog režima. Konkretnije, o Demaćiju sam čuo od drugova koji su bili u zatvoru zbog političkih "delikata" početkom sedamdesetih godina, nakon što su izašli iz zatvora i prepričavali mi razgovore koje su s njim tamo vodili. I sam Adem, mnogo godina kasnije, pričao mi je da je o meni čuo od tih mojih drugova, tj. da sam i ja politički angažovan zajedno sa njima, ali mi je rekao i nešto veoma značajno: "Nisam to širio među drugim albanskim zatvorenicima".

Moji prijatelji sreću Demaćija u zatvoru

Zašto je to držao za sebe?

Ne sećam se tačno zbog čega. Stekao sam utisak da je to uradio da bi me zaštitio ili zato što je postojala neka vrsta distance između beogradske levičarske grupe i zatvorenika Albanaca, ili možda zato što sam bio sin Mehmeta Malićija, pa bi to njima izgledalo neverovatno, možda čak i sumnjivo. Bilo kako bilo, moji drugovi su tada dosta saznali o albanskom pitanju od Demaćija. Po izlasku iz zatvora, neki od njih su mi govorili da je Kosovo trebalo da bude ujedinjeno sa Albanijom.

Koji drugovi?

Vladimir Mijanović, Pavluško Imširović i Lazar Stojanović...

Za šta su oni bili osuđeni?

Vladan Mijanović je formalno bio optužen za verbalni delikt. Tokom služenja obaveznog vojnog roka optužili su ga da je navodno javno pričao uvredljive viceve o Titu. U stvari, a to smo svi znali, osuđen je zbog liderske uloge u studentskim demonstracijama 1968. godine i kasnijih aktivnosti protiv režima. Pavluško, njegova žena Jelena Imširović i Milan Nikolić osuđeni su kao trockistička trojka.

A Lazar Stojanović je osuđen zbog scenarija i režije filma *Plastični Isus*, koji je bio njegov diplomski rad na Fakultetu dramskih umetnosti, kod profesora Aleksandra Petrovića, istog onog reditelja koji je nekoliko godina ranije doprineo svetskoj slavi Bekima Fehmiua, dodeljujući mu glavnu ulogu Belog Bore u filmu *Skupljači perja*. Ždanovistički deo zaštitnika režima i ideoloških čuvara shvatio je film *Plastični Isus* kao izrugivanje jugoslovenskoj realnosti i Titovom režimu. Odnosno, Laza je osuđen kao protivnik režima i zbog serije kritičkih napisa u listu *Student* 1968. i 1969. godine. Sećam se naslova jednog njegovog teksta "Pošumljavajmo Gole otoke" (što je otvoreno aludiralo na

zloglasni zatvor na Golom otoku iz perioda nakon 1948. godine, kada je Tito raščistio račune sa jugoslovenskim staljinistima, staljinističkim metodama, poslavši hiljade njih u ovaj zatvor na stenovitom ostrvu u severnom delu Jadranskog mora).

Osuđen je još jedan moj drug, filozof Božirad Borjan, ali manje, zbog prekršaja za nepostojeće delo, jer je bez dozvole objavio filozofski studentski časopis u šapirografisanoj formi u nekih 100 primeraka, ne više. Njega su kaznili zbog toga što je smatran za jednog od ideologa studentske pobune u Beogradu 1968. godine.

Da li su ti zaista bili prijatelji ovi politički zatvorenici koje si pomenuo?

Sa Mijanovićem sam bio blizak, bili smo cimeri, stanovali smo dve godine u istoj sobi u Studentskom domu i bili smo pripadnici iste političke grupe koju je vlast nazivala ekstremističkom anarho–liberalnom grupom. Nismo imali neku formalnu strukturu niti naziv, ni striktno članstvo, ali smo organizovali proteste i razne akcije. Vladimir je bio lider i zamajac grupe, a jedno vreme do 1969. godine u mnogim stvarima bio sam mu nešto poput desne ruke. I sa Pavluškom i Lazarom sam se često i mnogo družio, kako pre hapšenja tako i nakon što su izašli iz zatvora. Sa Lazarom sam se i nedavno često sretao, pošto je sedam, osam godina radio za UNMIK u Prištini. Ranije je bio sa mojom prijateljicom Natašom Kandić.

S druge strane, Boža Borjan je bio Sokrat dvorišta Filozofskog fakulteta u Beogradu, dok se fakultet nalazio u staroj zgradi. U tom dvorištu nas je zaticala zora, provodili smo mnogo vremena u raspravama. Bili smo nerazdvojni drugovi nekoliko godina, sve dok se nije odselio u Nemačku.

Prijatelji koje si pomenuo bili su levičari i antititoisti. Ali, zapazio sam da ti čas hvališ Tita, a čas nastupaš sa antititoističkih pozicija... Kakva je bila tadašnja platforma disidentske grupe koju pominješ? Zar stav prema Titu nije kontradiktoran?

To je valjda zato što čas govorim o mom tadašnjem stavu koji je bio antititoistički, ali ne ekstremno, a čas ocenjujem va-

žnost i ulogu Tita sa današnje pozicije, pa nastojim da budem objektivan, a ne emotivan. U to vreme sebe nisam smatrao disidentom. Više sam imao reaktivne ideje, nezadovoljstvo zbog velikih socijalnih razlika, bogaćanje vladajućeg sloja koji smo mi mladi zvali "crvenom buržoazijom", zbog uvođenja tržišne ekonomije koja nam je išla na živce. Mislili smo da zapažamo ozbiljne devijacije režima, bilo je brojnih slučajeva korupcije i zloupotreba dužnosti od strane direktora raznih firmi i onih koje smo u to vreme nazivali tehnokratama. Mi nismo bili ni dogmatski marksisti, a još manje staljinisti, jer smo verovali u marksizam i socijalizam sa ljudskim likom, gajili smo veliko poštovanje za ranog Marksa, filozofa Marksa koji je u mladosti napisao nekoliko zaista genijalnih dela. Međutim, razume se, sve je to bilo nekako kontradiktorno po sebi, biti antistaljinista i antidogmata u tretiranju marksističke teorije, ali i na liniji kritike kapitalizma i tržišne ekonomije, koja uvek generiše nejednakost i eksploataciju čoveka nad čovekom. U slučaju Jugoslavije, mi smo objektivno bili kontradiktorni, kritikujući istovremeno i elemente programirane, dirigovane državne centralističke ekonomije, s jedne strane, i elemente tržišne ekonomije s druge. Jugoslavija je u to vreme kombinovala i eksperimentisala sa ova dva modela preko sistema koji se zvao radničko samoupravljanje.

Naš tadašnji stav je možda bio sličan stavu koji danas ima Pokret *Samoopredeljenje* Aljbina Kurtija. Ne u konkretnom programu, jer se razlikujemo kao noć i dan. Kurti je u prvom redu nacionalista, a mi smo bili protiv nacionalizma. Sličnost je u tome što smo mnogo šta kritikovali, ali nismo imali program i artikulisanu pozitivnu poziciju, niti subjekta koji bi postao nosilac društvenih promena. Tada smo, u neku ruku, gubili poverenje u radničku klasu jer je bio jasan oportunizam te klase, nije se mogla probuditi iz letargije. Danas me to podseća na Kurtija koji traži samoopredeljenje u ime naroda, ali uvek biva razočaran narodom jer ga narod koji treba da bude suveren ne podržava masovno na putu za samoopredeljenje. Narod je postao realista i zna da je Kosovu potrebno međunarodno priznanje, a što se tiče nezavisnosti zna da se to može završiti za dan, ali šta vredi ako tu nezavisnost niko ne priznaje? Tako nekako je bilo i sa našim stavom prema Titu i njegovom režimu, što nije imalo nikakvu težinu, jer je u to vreme većina bila

uz Tita, čak i u Srbiji. A tako je bilo i na Kosovu. Kada je Tito posećivao Kosovo, mase su ga dočekivale sa oduševljenjem, a to nije bila samo režija i manipulacija. Ali eto, u to vreme sam bio protiv "kulta ličnosti", i u njegovoj blažoj verziji, kako su neki gledali na Tita, kao umerenog diktatora. Međutim, danas kada su na Kosovu i nekadašnji Titovi obožavaoci postali antititoisti, nastojim da budem objektivan. Zbog toga i nekih drugih predrasuda neretko sam optuživan, posebno u štampi DSK, kao "titoista" i "projugosloven".

Parola bratstva i jedinstva

Vratimo se u šezdesete godine. I 1966. Tito je bio nesporan. Pomenuo si njegovu parolu o bratstvu i jedinstvu, nazvao si je frazom. Da li se moglo u to vreme shvatiti da su to samo fraze i da se približava katastrofa? Da li si pomišljao na raspad Jugoslavije 1966. godine?

Da, mi smo mislili da su to fraze i način da se sačuva vlast tako što se manipuliše masama. Što se tiče raspada Jugoslavije o tome nisam razmišljao. I da sam pomislio na to, ne bih to uzeo za ozbiljno. Ponekada bi to apostrofirao i sam Tito u svojim govorima, kada bi reagovao na spekulacije u novinama iz sveta koje su pisale o mogućnosti raspada Jugoslavije nakon Titove smrti. Ne sećam se šta sam mislio o tome u to vreme. Tada još nisam bio politički analitičar, kao što sam to danas, pa nisam objavljivao svoja razmišljanja. Nisam sačuvao ni beleške sa političkim sadržajem iz tog vremena, ionako nisu imale neku težinu. Imao sam samo jednu ideju, koje se i danas sećam, da je za promenu smera revolucije u Jugoslaviji trebalo koristiti snagu sindikata, ali ne onih kojima su upravljale komunističke vlasti, već nezavisnih sindikata. Pokušali smo da kontaktiramo radnike "Rakovice" i nekoliko drugih velikih fabrika u Beogradu, čini mi se da je izaslanik bio Pavluško Imširović i još jedan koji se preziva Pavlović, ali su ih radnici oterali kao provokatore, jedva su izbegli batine. Zatim smo zaboravili na to. Kada je u poljskoj stupila na scenu *Solidarnost* 1981. godine kao snažan narodni sindikat, ne-

kako sam dobio potvrdu teze o sindikatima. Ali sam se ubedio i u drugu činjenicu, da dobre i plodne ideje treba da imaju i pravo mesto i vreme, kada mogu da se poseju i daju plodove. Zatim je sindikat Leh Valense i Mihnjika iskorišćen za oslobađanje Poljske od sovjetskog jarma i kao motor poljskog nacionalizma, a mi smo zamišljali nezavisni sindikat kao instrument za oživljavanje zaustavljene jugoslovenske revolucije, što je bila iluzija tog vremena. Nismo dobro shvatali tokove događaja u to vreme. Danas, kad pogledam unazad, znam da su se i tada događale stvari koje je trebalo da shvatimo kao signale.

Beogradski Albanci

Pomenuo si usput Albance u Beogradu. Zar nisi imao njihovu podršku? Koliko si se družio sa njima? Kako je izgledao njihov život?

Na mom fakultetu nije bilo mnogo Albanaca. Bio je, na primer, Ramuš Mavrići sa kojim se uopšte nisam družio, samo sam ga znao po imenu jer su nam ponekad mešali prezimena, a sa Arbenom Džaferijem, koji je takođe upisao filozofiju, imao sam kontakte i kasnije smo postali prijatelji. Od Albanaca koje sam poznavao od ranije, studirali su u to vreme Nait Vrenezi, Gafur Kiseri i Baškim Hisari.

Sa Albancima u Beogradu sam održavao odnose, ali oni nisu bili, da tako kažem getoizirajuće prirode, da se družim samo sa njima, u Udruženju *Perpjekja* na primer, kao što je radila većina drugih studenata. Ja nisam tražio Albance, već su obično oni mene tražili. U početku sam imao i nekoliko drugova iz Prizrena i Prištine koji su tamo studirali i sa njima sam se često viđao; recimo sa Gafurom Kiserijem koji je kasnije bio poslanik u skupštini Kosova, koja je 2. jula 1991. godine donela čuvenu Deklaraciju o nezavisnosti... Na snimku čitanja Deklaracije, Gafur stoji pored Muharema Šabanija i Bujara Đurđealjoa sa cigaretom u ustima, a kasnije smo ga zadirkivali zbog toga što im je, navodno, govorio na prizrenskom turskom: “Oko da çabuk!!” ili “Čitaj brže”.

Takođe sam se družio sa Baškimom Hisarijem, Petritom Imamijem, Ismetom Kočbašijem, Arbenom Džaferijem i nekolicinom drugih. Kasnije sam se družio i sa grupom koja je došla na studije na Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu i sa nekoliko novinara, na primer sa Suljejmanom Klokoćijem, Seljajdinom Džezairijem, Enverom Petrovcijem, Seljami Tarakuom, Behljuljom Bećajem i još nekima. Bio sam blizak prijatelj sa Fatmirom Canom, zlatnim dečkom iz Đakovice. Iako je bio mnogo mlađi od mene, jako lepo smo se družili. On je kasnije otišao u Pariz. Nakon povratka u Prištinu, upoznao sam se sa njegovom sestrom od strica Alisom, koja je postala moja žena. Mogu reći da je deo moje ljubavi i poštovanja prema ženi bio vezan za Fatmira. Nažalost, Fatmir nije bio tako dobre sreće, kao što bi se reklo na osnovu značenja njegovog imena i njegovog karaktera. Nakon povratka iz Pariza i pokušaja da iznova započne život u Đakovici, zverski su ga ubile kriminalne srpske snage tokom noći užasa i masakra u Đakovici 2. aprila 1999, zajedno sa njegovim roditeljima i sestrom.

Družio sam se i sa Marijom Lalevskom (ćerkom jednog zlatara koji se prezivao Ljaljaj kojem su Makedonci pridodali sufiks na prezime – evski, jer je to bila porodica poreklom iz Skoplja, inače unuka Antona Čete. Marija sada živi u Španiji). Još neki sa kojima sam se družio i koje pamtim bili su Jugoslava Široka, Marina Široka, Šćipe Maljoku, divna devojka po imenu Hasnije, čijeg se prezimena ne sećam itd.

Vrlo lepo i veselo bilo je druženje sa dvojicom sada već pokojnih novinara, Veljijem Vranićijem i Mitaljipom Čočom. U vreme kada se program TV Priština emitovao iz studija u Beogradu oni su dolazili u Beograd i zvali me na kafu u Skadarliji ili po najboljim beogradskim restoranima i lokalima. Dobijali su debele honorare, posebno je Velji bio meraklija za rakiju i meze, a voleo je druženje sa studentima. Ipak, moje najintenzivnije istinsko prijateljstvo bilo je sa trojicom likovnih umetnika Isakom Aslanijem, Tafiljom Musovičem i Gazanferom Bajramijem. Isak i Tafilj su Albanci, a Gazanfer je Turčin iz Skoplja, ali je rođen u Prištini. Isak i Tafilj nisu poznati na Kosovu, ni u umetničkim krugovima, iako su veoma kvalitetni umetnici. Isak je poreklom iz Dunava u Karadaku, ali živi u Beogradu još od sedamdesetih godina. On je umetnik *par excellence*, veoma dobar u svemu što

radi, slikarstvu, vajarstvu, fotografiji ili instalacijama. Samo što je Isak bio veoma povučen i čudan u građenju svoje karijere, a ostao je takav i do dana današnjeg. Osamdesetih godina sam pokušao da ga dovedem u Prištinu, na mesto asistenta na Umetničkoj akademiji, ali nisam uspeo. Bio je konkurs, obezbedio sam i neku vrstu garancije za zapošljavanje njegove divne žene koja je bila defektolog, ali na Akademiji su zatvorili konkurs, otvorili su ga za nekog drugog koji je bio mnogo slabiji od Isaka i zato su izabrali da mu uopšte ne odgovore, niti su odbili niti su primili Isaka. Tako su se na tadašnjem Univerzitetu u Prištini poništavali konkursi koji nisu bili po volji šefova. To je pravi greh, jer je Isak veoma ozbiljan umetnik, trebalo bi da ga cene i na Kosovu, jer njegove teme potiču odavde.

S druge strane, Tafilj Musoviči je rođen u Mlječanu kod Kijeva, ali je porastao i školovao se u Zemunu, a sada živi u Amstermdamu. I Tafilj je bio veoma talentovan i cenjen slikar u Beogradu. Upoznali smo se 1981. ili 1982. godine, a zatim smo se često sretali, jedno vreme smo i stanovali zajedno, prvo on kod mene kada se posvađao sa svojim patrijarhalnim i autokratskim ocem, tipičnim albanskim roditeljem. Jedne noći, kasno, pokucao je na vrata mog stana na Voždovcu i rekao: “Posvađao sam se sa ocem, udario sam ga pesnicom. Mogu li da ostanem kod tebe? Nemam gde da odem dok se ne završi renoviranje garsonjere u potkrovlju jedne zgrade u Zemunu”. Primio sam ga. Moj stan je bio veoma mali. Nije imao više od 12 kvadratnih metara. Samo jedna soba i minijaturna kuhinja, ali sam imao dva kreveta. Iznajmio sam ga od jednog Slovenca penzionera. Kasnije, kada je Tafilj prešao u svoju garsonjeru u Zemunu, stanovao sam kod njega, sve dok nisam odlučio da se vratim na Kosovo. Tafilj je bio veoma osetljiv na svoje albansko poreklo jer se školovao u radničkom i siromašnom naselju u Zemunu, gde je kao osnovac doživeo razne uvrede u školi i na ulici zbog svog albanskog porekla i imena. Za razliku od mene koji nisam mario mnogo zbog nekih aluzija ili ironičnih opaski sagovornika iz Beograda, on je odmah na licu mesta to registrovao i reagovao. “Vidiš li tu budalu tamo?”, pokazivao mi je u pravcu jednog čuvenog srpskog slikara. “Pitao me je šta ti dođe Torkvato Taso”. Tafiljov nadimak je bio Taso i taj srpski slikar se samo našalio s njim, ali je Taso insistirao: “Nije to rekao samo šale

radi! On je jebeni velikosrbin. Slika navodno u modernističkom stilu srpske srednjovekovne freske, prodaje im tamo u Parizu gola muda, a u stvari je najobičniji rasista i loš slikar”.

Međutim, često je svojim komentarima i reagovanjima umeo da pogodi suštinu. Kada je 1981. godine izgoreo konak Pećke Patrijaršije, u beogradskom listu *Politika* objavljen je članak o tome, a Tafilj je između redova uspeo da pročita početak antialbanske i antikosovarske kampanje. “Sami su to uradili”, govorio je. U to vreme Tafilj je bio seizmograf istinskog raspoloženja ljudi u Beogradu, imao je dodatno čulo kojim je osećao dvoličnost ljudi koji su se javno prikazivali kao pristojni, a on ih je kvalifikovao kao opterećene, lukave i opasne. Naravno, ponekad bi postajao paranoičan zbog toga, kao što sam ja često ispadao dobričina i naivan.

Treći, Gazanfer Bajram, rođen je u Prištini, od majke Bošnjakinje i oca Turčina iz Skoplja. Odrastao je u kući svog dede koji je bio poslanik u parlamentu stare Jugoslavije. Gazanfer je slikao u realističnom stilu autoportrete i mrtvu prirodu, ali se specijalizovao za mozaik i sada je jedan od najpoznatijih majstora mozaika u Makedoniji i regionu. Gazanfer je u to vreme bio bonvivan i znao je red, poznavao je pića, imao je dobar ukus i izgrađenu reputaciju u raznim beogradskim kafanama i restoranima. Kada bi dolazio u restoran on nije sklapao prijateljstva samo sa konobarima, već je tražio da se upozna i sa kuvarima, poručivao je specijalna jela i častio ih, tako da je svuda bio dočekivan sa poštovanjem. S njim sam mnogo vremena provodio u kafani *Kolarac* u Knez Mihailovoj ulici, ali i na privatnim sedeljkama. Gazanfer je u to vreme imao više smisla za politiku od mene, znao je da nanjuši geostrateške odnose i položaj Jugoslavije kao oblasti između Istoka i Zapada. U tome mu je pomoglo i otomansko gledište koje je imao, ne u smislu nostalgije za Otomanskom imperijom, znao je da je ona propala i da se ne može vratiti, već kontekstualnim pristupom koji mu je dozvoljavao da “provincijalne” događaje u regionu posmatra iz šire otomanske perspektive. Na primer, kada bi se Makedonci jadali što je Makedonija nepravedno podeljena na tri dela, on ih je pitao:“A zašto ste onda pokretali pobune i borili se za odvajanje od Otomanske imperije? Da ste ostali pod Istanbulom, Makedonija bi ostala cela.” Tako bi govorio i Albancima, kada bi mu se požalili da su rasparčane albanske etničke te-

ritorije. Razume se, to bi govorio u šali, ali meni se dopadala ova "imperijalna tačka gledišta", kada se teška pitanja posmatraju odozgo, što omogućava projekciju rešenja nacionalnih pitanja u okviru širih sintetičkih projekata, kakav je na primer već odavno projekat EU. Pre povratka iz Beograda intenzivno smo se družili, a on se vratio u Skoplje u približno isto vreme kad i ja u Prištinu. Oženio se ćerkom Krste Crvenkovskog, jednog od najpoznatijih komunista u Makedoniji, a kada sam počeo da pišem za jugoslovenske novine, Crvenkovski me je nekoliko puta pozivao na političke razgovore i hvalio moj pristup problemima. Iako su neki Albanci u Makedoniji bili rezervisani prema njemu, izgledao mi je neuporedivo pametnije, sa mnogo više osećaja za važnost albanskog pitanja, u poređenju sa prvim čovekom establišmenta Makedonije u periodu 1945–1981, Lazarom Koliševskim.

Albanofobija Lazara Koliševskog

Kad smo već kod Koliševskog, znam interesantnu anegdotu koju mi je osamdesetih godina ispričao američki novinar Miodrag Dodig, koji je radio za *National Geographic* i još nekoliko velikih američkih novina. Dodig je napisao knjigu o Gorbačovu. Poreklom je iz Crne Gore, čak mi je jednom rekao da su mu koreni iz Skadra, mislim od Doda, sada ne mogu tačno da se setim. Dodig mi je pričao da je sedamdesetih godina, kada se zbog intervjua sreo sa Lazarom Koliševskim, u njegovom kabinetu zapazio veliku kartu Makedonije i da je na njenim severoistočnom i zapadnim delovima bilo zabodeno mnogo malih crvenih zastavica. Dodig ga je upitao šta predstavljaju te zastavice, a on mu je odgovorio: "To su zone prodiranja i širenja Albanaca u makedonskim zemljama! Pobeđuju nas natalitetom, a ovde kod zone Kumanova se stvara koridor koji nas može odvojti od Srbije". Novinar ga je upitao šta nameravaju da urade. On mu je odgovorio da to moraju da spreče dok ne bude prekasno. Ali, kako ćete to uraditi, insistirao je Dodig. Tu je Koliševski shvatio da pred sobom ima američkog novinara, pa je zaćutao. Koliševski je inače bio prosrpski nastrojen, a nakon Titove smrti, kada je i

započela kriza jugoslovenske federacije, javno je izneo optužbu na strategiju Titovog vođstva koja je inače bila popularna u srpskim nacionalističkim krugovima. Rekao je da je Titova formula za upravljanje Jugoslavijom bila otelotvorenje parole: "Slaba Srbija, jaka Jugoslavija!"

Ne udaljavamo li se prečesto od teme? Pravim previše digresija...

Kontakti sa kosovskim vlastodršcima u Beogradu

Ne, odlično što se otvaraju mnoge dimenzije... Samo želim da te podsetim da završimo priču o Beogradu jer imam još pitanja. Pošto si pomenuo ljude sa vlasti iz Makedonije, interesuje me da li si imao kontakte sa Kosovarima koji su bili na vlasti, ministrima i drugima koji su bili na položajima u Beogradu?

Ostali Albanci koje sam sretao u raznim prilikama bili su obični radnici i službenici. Kada sam se zaposlio 1978. godine na Odseku za albanologiju Filološkog fakulteta u Beogradu, kontakti sa Albancima su učestali, ne samo sa studentima, već i sa nekima koji su radili u organima federacije i drugima. Ali sa njima se nisam družio, već samo sa studentima.

Jedna stvar je bila konstanta, uvek sam se trudio da budem što dalje od ljudi na vlasti. Niti sam pokušavao da imam kontakte na primer sa Azemom Vlasijem ili s nekim drugim, ni radi nekih povlastica, ni zbog druženja. Ne znam zašto, ali kada su kasnije moji drugovi i poznanici počeli da postaju ministri, proređivao sam ili prekidao kontakte sa njima...

S kojima, na primer?

U Sloveniji sa Jašom Zlobecom kada je postao ambasador u Briselu, takođe i sa Slavkom Guberom, ministrom za obrazovanje. U Albaniji sa Edi Ramom, u Srbiji sa Zoranom Đinđićem i Žarkom Koraćem, donekle se to dogodilo i sa Arbenom Džaferijem, ali ne u tolikoj meri jer je on uvek izbegavao protokol i insi-

stirao je da se vidimo. Nije razlog to što nisam poštovao njihovu odluku da zauzmu zvanične položaje, niti što sam gubio prijateljska osećanja ili poštovanje prema njima, ali kada bi prelazili na vlast kao da se postavljala rampa protokola koja je sprečavala iskrene odnose. Međutim, vidi, to nije racionalna odluka. To pre liči na predrasude koje grade karakter. Ne znam da li su to urođene "predrasude" ili sam ih stvarao tokom života kao iracionalna ubeđenja... Na primer, nikada nisam ustanovio racionalne razloge zbog čega nikada nisam imao kola ili vozačku dozvolu ili zbog čega nikada ne plešem... Ili zašto sam alergičan prema vlastima...

Pa, ti si imao vlast kod kuće, oca ministra. Da li si ga sretao u Beogradu?

Da, naravno, ali to je drugačiji odnos, nismo imali protokol, samo smo se mnogo svađali oko politike, a kasnije smo naučili da zaobilazimo delikatne teme i razgovaramo samo o porodičnim i svakodnevnim stvarima. Otvorenije smo počeli da pričamo tek nakon 1981. godine. U Beogradu, razume se, kada smo se pomirili, viđao sam Mehmeta kada je dolazio u zvanične posete, ali ne uvek. Obično sam ga posećivao u hotelu u kojem je odsedao ili smo se viđali u čuvenoj beogradskoj kafani *Moskva*. Ali nikada nisam ulazio u njihove prostorije niti sam tražio povlastice od kosovskih funkcionera, ni od onih koji su bili Mehmetovi drugovi. Jedino za zaposlenje na Filološkom fakultetu intervenisao je Mahmut Bakali, bez mog znanja. Ali ni on nije intervenisao da bi me primili na posao, već da bi utvrdio da li je istina da još uvek imam dosije u tajnoj policiji jer su mi tada rekli, kada sam konkurisao po drugi put, da sam praktično primljen što se tiče Komisije, ali da je navodno državna bezbednost sprečila moje zaposlenje na Katedri za albanologiju. Ta kleveta je potekla od čoveka o kojem sada želim da govorim, to je jedno od najgorih iskustava koje sam imao sa ljudima. Na Katedri za albanologiju radio sam četiri godine sa jednom od najomraženijih figura među Albancima koje sam do danas sreo. To je bio doktor Haljit Trnavci, odvratan čovek u svakom pogledu, spletkaroš i podlac. On je poništio prvi konkurs na koji sam se prijavio. Pretpostavljao sam da je saznao od nekog Albanca koji je radio u organima

federacije da sam ja taj “sumnjivi” sin Mehmeta Malićija, da sam učestvovao u demonstracijama 1968. kao antititoista. Kada sam zatražio objašnjenje zašto nisam primljen, on mi je rekao: “Još uvek imaš dosije u tajnoj službi”. Onda je jedan Mehmetov drug, Džabir Džabiri, koji je bio ministar ili tako nešto u Vladi Srbije, obavestio Mehmeta o tome, a ovaj Mahmuta da to proveri. Mahmut je poslao nekog iz tajnih službi Kosova i pošto nisu pronašli moj dosije, obavestili su Trnavcija da sam “čist”. Bilo je prošlo već deset godina od demonstracija, dakle, bila je to 1978. godina, ja sam se u međuvremenu distancirao od politike, nisam se bavio nikakvim suberzivnim delatnostima. Ali, eto, sa tim klevetnikom Trnavcijem morao sam da radim četiri godine!

Mučnina od Haljita Trnavcija

Kakve si još probleme imao sa Trnavcijem?

Ne želim uopšte da govorim o njemu, ali ipak ću govoriti, iako je to poznata tema. Haljit Trnavci je imao običaj da često posećuje kancelarije visokih funkcionera Kosova u federaciji i Srbiji, ali obično nije stizao dalje od šefova kabineta. Kada ne bi išao, telefonirao bi im svakodnevno, na primer šefu kabineta Fadilja Hodže. Želeo je neki politički položaj na Kosovu ili u federaciji, ili bar da ga pošalju u neku jugoslovensku ambasadu kao konzula ili činovnika. Srbi su ga mrzeli, ali su ga iskorišćavali za prljave poslove. Jedan od takvih poslova, kojima se bavio nakon 1981, bilo je pripremanje liste članova porodice Džavita Nimanija koji su bili na vlasti ili na visokim položajima na Univerzitetu i drugim organizacijama, kao dokaz o nepotizmu kosovskog rukovodstva u vreme kada je počela kampanja protiv “kontrarevolucije” i albanskog “iredentizma”. Doneo je i meni listu da je potpišem, ali sam odbio ne samo zbog toga što nisam znao imena koja su se tu pominjala već zbog toga što mrzim svako cinkarenje. Takođe sam znao, Haljit je to sam pričao, da se sveti Džavitu Nimaniju jer je on kao predsednik Kosova odbio njegov zahtev da bude imenovan na neki položaj. Taj zahtev je imao i elemente ucene o čemu je čak i sam govorio. To pismo

je poslao aprila 1981. godine. Pošto Nimani nije primio Trnavcija tokom njegove posete Prištini, odlučio je da pokrene osvetničku kampanju. Govorio je da ima neizmirene račune sa Nimanijem. Njegov otac je nakon Drugog svetskog rata bio predsednik opštine ili regiona u Drenici, u Srbici, osudili su ga na zatvorsku kaznu kao informbirovca, a njegovo mesto je zauzeo Džavit. Bilo kako bilo, slanje te liste je bilo samo jedna od mnogih niskosti koje je činio. I to je zaista uticalo da Nimani podnese ostavku. Još jedno "delo" koje je kasnije počinio je objavljivanje priče prepune laži o Kosovu i Albancima, koju je napisao Miodrag Bulatović, još jedan srpski pisac inficiran agresivnim srpskim nacionalizom.

O Trnavcijevom ponašanju govorio sam tada i Mehmetu, koji je postavljen za ministra unutrašnjih poslova Kosova. Tada mi je rekao: "Ostavi tog smrada i to radno mesto. Dođi u Prištinu ili, ako nećeš, bar napusti posao, ja ću ti svakog meseca davati novac u visini tvoje plate, samo nemoj da ostaneš s njim jer će nam obojici ukaljati obraz." Zaista sam bio odlučio da napustim posao, ali sam tražio neko drugo radno mesto, što je bilo veoma teško. Nije dolazilo u obzir da mi plaća Mehmet, iako je bio ministar. Porodica se odricala da bi me izdržavala, mene koji sam navršio 34 godine. Međutim nešto kasnije, 1982. godine ipak sam odlučio da se vratim u Prištinu. Jedan od razloga bilo je i to što više nisam mogao da gledam Trnavcijevu njušku svakoga dana.

Putovanja vozom

Jednu sesiju ovog razgovora završio si putovanjem vozom koje je za posledicu imalo tvoje prvo napuštanje politike...

U to vreme smo putovali vozom...

Šta je doživljavao albanski student koji je često prevaljivao put Priština–Beograd?

Veza je bila Kosovo Polje – Kraljevo – Beograd, a zatim smo nastavljali kada nam se pružala prilika za Zagreb, Ljubljanu, i dalje

u Evropu, preko Austrije ili Italije. Vozovi su bili prepuni putnika i kada bih putovao noću, karakteristični, monotoni zvuk koji proizvode točkovi, rapa– rapa–rap... rapa–rapa–rap... uvodio me je u neko čudno stanje koje je kod mene uvek podsticalo stvaranje slika i fantazmagoričnih doživljaja. Lajtmotiv mojih sećanja su stanice u Mitrovici i Raški, gde sam svaki put doživljavao kao neku muzičku granicu između Kosova i Srbije jer je redovan putnik bio jedan slepac koji je svirao na svirali, nikada nije menjao raspored... Ne sećam se njegovog imena, možda je bio Rom ili Aškalija, ali kada bi otvarao vrata od kupea da ti poželi dobro jutro ili dobro veče, znao si da stižeš na Kosovo ili da odlaziš sa njega. Pozdravljao bi te na dva jezika, na albanskom i srpskom, a zatim bi u zavisnosti od odgovora zasvirao albansku ili srpsku melodiju, a potom bi dečko koji je bio u njegovoj pratnji skupljao novac koji bismo mu davali, kao nagradu... Uvek sam želeo da napravim dokumentarni film o ovom vesniku granice. U vreme kada sam pisao filmske scenarije, možda sam i napravio sinopsis za taj dokumentarac, ali kao i druge beleške, kasnije sam ga pocepao...

U kupeu i po hodnicima u vagonu često su se vodili razgovori, ponekad i zanimljivi, ali ja nisam puno govorio, takav mi je karakter, osim kada sam bio sa društvom. Tokom putovanja obično sam čitao i to me je činilo kao prerušenim, jer drugom klasom, toliko mi je dozvoljavao standard, putovali su niži društveni slojevi, radnička klasa, srpski seljaci, omladina svih nacionalnosti koja je tražila posao, uopšte ljudi iz socijalnih slojeva koji su mene percipirali kao "stranca", pošto sam nosio dugu kosu i bradu, držali su me za "hipija". U vozu Priština–Beograd bilo je dve vrste putnika, oni koji bi započeli putovanje iz Kosova Polja, Albanci i Srbi koji su se međusobno bolje poznavali, ali je među njima bilo rivalstva i nerazumevanja, i druga grupa koja je ulazila u voz u Raški, blizu granice s Kosovom, a zatim na velikim stanicama u Kraljevu, Kragujevcu itd, Srbi koji uglavnom nisu imali veze sa Kosovom.

Da budem precizan, moram da kažem da se krajem šezdesetih i sedamdesetih godina nije otvoreno raspravljalo o politici. I kada bi se govorilo o međuetničkim odnosima, između Albanaca i Srba, pitanja se nisu postavljala na političkom nivou, već se više pričalo o odnosima sa "drugima", o predrasudama, potcenjivanju,

zluradosti, strahu, koji su zasnovani na kulturnim i civilizacijskim razlikama.

Misliš na kulturne razlike samo u kontekstu Srbije ili i šire, u celoj Jugoslaviji?

Pre svega u odnosima sa Srbijom. Razume se, nisam putovao samo na relaciji Priština–Beograd, već i po unutrašnjosti Srbije, a takođe i po ostalim republikama Jugoslavije, posebno po Jadranskoj obali koja je jedno od svetskih čuda.

Od 1972. godine, kada sam napustio politiku i apsolvirao na Filozofskom fakultetu, dakle završila su se predavanja i ostalo mi je nekih pet ili šest ispita i diplomski, vodio sam veoma čudan život, provodeći dobar deo godine u poznatim srednjovekovnim manastirima Srbije, radeći kao konzervator fresaka.

Interesovanje za Vizantiju

Kako si počeo da se baviš konzerviranjem?

Sasvim slučajno. Godine 1971. otišao sam u posetu prijateljima slikarima koji su radili na restauraciji veoma oštećenog manastira u blizini Novog Pazara, koji se zove Đurđevi Stupovi. U maloj kapeli, pod pocrnelim slojevima od dima tamjana i sveća, tek su bile otkrivene divno naslikane freske. Pošto sam tu ostao malo duže, skoro dve nedelje, jer je krajolik bio idealan za seoski turizam, povremeno sam pomagao ekipi konzevratora u čišćenju zidova nekim hemikalijama. Taj posao je bio veoma delikatan i spor, ali sam na kraju doživeo neverovatno zadovoljstvo kada sam video kako se na svetlo dana, malo po malo, pomaljaju figure i kompozicije za koje se ispostavilo da su prvoklasna ostvarenja vizantijske umetnosti. Dakle, radio sam po instrukcijama konzervatora sa dosta posvećenosti i tada sam izneo na svetlo dana zadivljujuće lepu glavu jednog anđela. Kada je nakon nekoliko dana došao šef ekipe, majstor zanata koji se prezivao Zeković, zvali smo ga Zeka, nije rekao ni reč što sam volontirao, već se i

sam divio figuri anđela koju sam postepeno otkrivao. Rekao sam mu da ta glava i te figure i druge kompozicije koje su izašle na svetlo dana spadaju u vrhunsku umetnost i da mislim da pripadaju carigradskoj školi.

"Otkud ti to znaš?", upitao me je iznenađeno.

Ispričao sam mu da na fakultetu kao glavni izborni predmet koji se sluša šest semestara, dakle pune tri godine, imam istoriju umetnosti i da znam dosta o srednjovekovnoj umetnosti. Najlepše je bilo to što je sutradan u posetu, zbog ekspertize došao profesor istorije umetnosti Voja Đurić. Zeka mu je rekao kako jedan student misli da je majstor koji je oslikao kapelu bio iz Carigrada, a profesor se s tim složio.

"Da", rekao je Đurić, "i meni izgleda da majstor potiče iz najboljih radionica u centru Carstva. A ti, otkud to znaš?"

"Intuicija", odgovorio sam. "Način na koji se tretira figura na ovim freskama ima jasne reminescencije na antičku umetnost, figure su žive i 'realističnije' nego obično. I zato sam pomislio da majstor mora da bude iz mesta gde je imao mogućnost da vidi i studira antičke slike. A to mesto moglo je da bude samo Konstatinopolj."

Profesor Voja Đurić razlikovao se od srpske škole istoričara umetnosti po tome što srednjovekovnu umetnost u Srbiji i Jugoslaviji nije odvajao od Vizantije, već je na nju gledao kao na deo jedne celine. Bio je mišljenja da su glavne radionice, sa najvećim majstorima, bile u Konstantinopolju i Solunu i da su oni radili po narudžbi širom Balkana i uopšte po svetu vizantijske kulture. Neki slikar je mogao biti rođen u provinciji, ali je morao da nauči i ispeče zanat kod velikih majstora u kulturnim centrima tog vremena. Đurić je razlikovao Carsku umetnost Konstatinopolja od provincijalne umetnosti. On je, dakle, takvom provincijom smatrao i srednjovekovnu Srbiju. Srbija i druge male države u Srednjem veku nisu imale školski sistem, ni intelektualne centre, osim manastira, a kada bi kraljevi odlučili da grade crkve ili manastire, zvali su majstore iz najglasovitijih radionica Carstva da sagrade i oslikaju religijske objekte. Knjiga ovog profesora koja je objavljena nekoliko godina kasnije imala je naslov "Vizantijska umetnost u Jugoslaviji". Ovaj naslov, pristup i razmatranje srednjovekovne umetnosti u Srbiji kao dela vizantijske umetnosti jako

su naljutili ostale figure srpske nacionalne škole istorije umetnosti koji su preferirali da srednjovekovno umetničko nasleđe u Srbiji smatraju “srpskim stvaralaštvom i umetnošću”, proizvodom “srpskog genija”.

Bilo kako bilo, ne želim da dužim oko toga. Samo sam želeo da ispričam da nakon ove epizode, ne samo da sam ubedio sebe da bih mogao biti dobar tumač umetnosti, ranije nisam bio svestan toga, nego sam dobio i ponudu od Zekovića da postanem deo njegove ekipe. On bi mi plaćao za praktični rad konzervatora, ali i za neke druge logističke i adminsitartivne poslove. Na primer, angažovao me je da prikupljam narodna predanja o manastiru Đurđevi Stupovi u selu gde smo stanovali, a koje se nalazilo u blizini crkve. Posao mi je delovao zanimljivo, pa sam ga prihvatio. Postao sam blizak prijatelj sa Zekom i narednih sedam godina radio sam s njim na mnogim projektima, po pet, nekada i po sedam meseci godišnje, na terenu, u manastirima i crkvama, kao što su Studenica, Ovčar Banja, Staničenje kod Pirota, na granici sa Bugarskom i na još nekoliko lokacija, ali i u Beogradu u Republičkom Institutu za zaštitu spomenika kulture.

Kako je “oslepljena” Simonidina freska u Gračanici

Tokom prikupljanja narodnih predanja, stekao sam saznanja koja su mi kasnije bila od velike koristi prilikom pisanja protiv antialbanske propagande koja je pokrenuta osamdesetih godina kada su Albanci bili optuživani da su oštetili freske u manastiru Gračanica koji se nalazi u blizini Prištine. U tom manastiru se nalazi portret kraljice Simonide, vizantijske kneginje koja je bila udata za srpskog kralja Milutina. O tom portretu je srpski nacionalistički pesnik Milan Rakić početkom 20. veka napisao pesmu u kojoj su i stihovi... evo sada ću je naći na Internetu, za nekoliko sekundi... Internet je spas za citate... evo je, pročitaću je na srpskom: *Iskopaše ti oči, lepa sliko!/ Večeri jedne, na kamenoj ploči,/ Znajući da ga tad ne vidi niko,/ Arbanas ti je nožem izbo oči!* To je poznata pesma, u srpskoj književnosti slovi kao antologijska, u

kojoj se, dakle, optužuju Albanci za primitivizam i varvarstvo, da su navodno uništavali slike koje su Srbima svete.

Ja sam s druge strane, u prvim polemikama sa srpskim intelektualcima kazao da je iskopavanje očiju deo još uvek žive tradicije zaostalosti i primitivizma u srpskim selima, čak i u 20. veku, jer sam u tom selu kod Đurđevih Stupova saznao i zapisao da su pravoslavni vernici iz tog sela i okoline imali običaj da grebu oči ili druge delove tela sa fresaka za potrebe "lečenja" jer su verovali da je i prah sa fresaka svet i lekovit! Ako bi imali neku očnu bolest ili bi ih zaboleo stomak ili grudi, ili bilo koji deo tela, izgrebali bi taj deo sa tela slike i od tog praha su pravili lekove u obliku amajlije ili melema i stavljali su ih na bolesni deo tela kao lekovito sredstvo!

Ovo moje "otkriće" citirao je i komentarisao hrvatski ekonomista Branko Horvat u svojoj knjizi o Kosovu koja je objavljena 1986. godine. Ali i danas ga često nalazim na internetu, kada na Google-u tragam za nekim informacijama oko mojih intervjua ili tekstova. Na ovu tvrdnju se poziva u jednom svom intervjuu i glumac Bekim Fehmiu gde govori o falsifikatima srpske propagande. Evo, i taj intervju mogu za trenutak da nađem na Internetu... evo ga, na albanskom je, prevod intervjua iz zagrebačkog nedeljnika *Danas* gde Bekim kaže: "Tih godina antialbanska kampanja je preplavila novinske stranice i televizijske programe. Objavljivane su montirane fotografije na kojima se citirala Rakićeva pesma ‚Simonida' u kojoj je stajalo ‚Arbanas koji ti oči iskopa'. Škeljzen Malići je objasnio o čemu se radi u ovim stihovima, da oči kraljice Simonide nisu vađene iz mržnje već zbog verskog rituala ili sujeverja, kojih nije bilo samo među Albancima već i među Srbima i svim narodima u regionu gde je uzimanje praha sa očiju ili genitalnih organa likova iz crkava značilo izlečenje za slepe ili neplodne žene."

Dakle, ovo je bilo jedna od korisnih stvari od ovog, kako da kažem, otklona koji sam tada napravio u svom životu, kada sam odlučio da radim kao konzervator fresaka, što sam kasnije i zaokružio studijom o vizantijskoj estetici.

Filozofi na Kosovu, na primer Astrit Saljihu, kažu da si napisao veoma dobru studiju, najoriginalniju među kosovskim i alban-

skim autorima. Video sam u Estetici *profesora Alfreda Učija da se oko srednjovekovne estetike u potpunosti oslanja na tvoju knjigu, a na kraju knjige ima dodatak sa izabranim tekstovima gde se tvoj tekst stavlja uz tekst Umberta Eka...*

Svakako, bio je to otklon... Studiju sam najpre dovršio kao diplomski rad. Kasnije sam je preradio i jedan deo sam objavio na srpskohrvatskom, zatim u široj verziji i na albanskom, ali samo prvi deo, pod naslovom "Estetika vizantijskog kruga" koju je koristio profesor Alfred Uči. A drugi deo nisam uspeo da završim jer tokom rata srpske tajne službe su uzele iz moje kuće i *Fondacije Soros*, gde sam tada radio, sve kompjutere i diskove, a među dokumentima koje sam čuvao u elektronskoj formi bili su i fajlovi sa dopunama i redigovani tekst drugog dela knjige o vizantijskoj estetici. Bio sam napravio mnogo kopija dokumenata i na kompakt diskovima, ali oni su uzeli sve, tako da me nakon rata mrzelo da se još jednom vratim poslu koji sam smatrao završenim...

Kosovo i Srbija sedamdesetih

Vratimo se ponovo svakodnevnom životu u Srbiji. Kakva je bila Srbija u tvojim očima, i kako je tada jedan Srbin gledao na Kosovo? Šta je razlikovalo Srbina iz Šumadije od Srbina iz Beograda? Koliko je komunizam uticao na Srbiju, onu nacionalističku i onu jugoslovensku, na život srpskih građana van Beograda?

Da, uvek upadam u digresije... Ali taj slučaj sa selom kod Đurđevih Stupova, predrasude koje sam tamo zatekao, veoma konzervativan način života, ilustrativan je primer da su postojale dve Srbije, ona moderna u gradovima i ona veoma zaostala u selima. U Srbiji, začudo, iako je država napunila više od 100 godina, razvijen je bio samo Beograd i još nekoliko gradova. Većina kuća u unutrašnjosti Srbije su tipične kuće siromaha. One se mogu videti i danas, posebno u južnom delu i planinskim zonama, izgledaju kao kutije građene na osnovi od 30 ili 40 kvadratnih metara i obično su jednospratne sa jednom ili dve sobe, veoma skromno

nameštene. Kontrast između Beogada, kao velikog administrativnog, ekonomskog i kulturnog centra i unutrašnjosti Srbije uvek je bio drastičan i mislim da je i danas tako. Osim Beograda, donekle su razvijeni bili samo neki gradovi, Niš i Kragujevac na primer. Tu ne pominjem Vojvodinu koja je veoma velika i bogata ravnica i uvek je bila razvijenija od Srbije, pošto je dugo vremena bila deo Austro – Ugarske.

Tokom čestih putovanja po Srbiji zbog konzerviranja fresaka i drugih poslova, primetio sam da što se siromaštva i zaostalosti tiče razlika između sela u Srbiji i na Kosovu nije velika, ali je bilo velikih razlika u kulturi i načinu života. Pre svega, razlikovao se tip porodice. U srpskom selu već su nestajale rodbinske veze i porodična kohezija. Srpska seoska porodica se sve više smanjivala, oni nisu više rađali šestoro i više dece kao nekada, već su imali po dvoje, troje dece, retko kada više. Mladi su odlazili sa sela, posebno u južnim delovima Srbije. Ovu pojavu i danas nazivaju "belom kugom" ili "demografskom kugom". Usled industrijalizacije mladi su bežali sa sela, od poljoprivrede i zapošljavali se u fabrikama ili na administrativnim poslovima. Sedamdesetih godina, Tito je otvorio granice i sklopio sporazum sa skoro svim evropskim zemljama za bezvizno putovanje jugoslovenskih državljana. U to vreme je oko 15 odsto stanovnika Jugosalvije otišlo i zaposlilo se u Nemačkoj ili drugim evropskim zemljama. To je još dramatičnije opustošilo srpska sela u zaostalim oblastima, posebno jug Srbije.

S druge strane, kod kosovskih Albanaca koji su takođe počeli da idu u Evropu, struktura seoske porodice je bila drugačija, tradicionalnijeg, patrijarhalnijeg i solidarnijeg tipa, sa snažnim rodbinskim vezama. Standard stanovanja i način života kod Albanaca u selima je bio i još uvek je viši nego kod Srba, zbog toga što oni preferiraju da žive u većim kućama, sa više soba, sa gostinskom sobom za muškarce koja je obično bila velika i sa ograđenim dvorištem. Kuće kod Albanaca imaju odvojeni deo za žene. Uopšte, albanski seljak posvećuje više pažnje higijeni i striktnom uređenju života. Kosovska porodica je bila velika i imala je molekularnu strukturu preživljavanja i ekonomskih aktivnosti. To znači da su Albanci kombinovali sve načine rada za dobrobit porodice. Živelo se u bratstvima, neko je obrađivao zemlju,

neko je imao državni posao, pa makar to bio i posao školskog kurira, a neko u emigraciji, u razvijenijim delovima Jugoslavije ili na Zapadu. Ali *ćesa*, kasa jedne takve porodice sa 20 ili 30 članova sposobnih za rad, bila je zajednička. Držala ju je glava porodice i on je obezbeđivao visok stepen solidarnosti, njegova reč i odluke nisu se osporavali. Ako od tih 20 osoba, dakle ne računam decu već samo bratstvo, koje je često obuhvatalo i bliske solidarne ekonomske veze sa prijateljima i ujacima, ako su dakle od tih 20 osoba četvorica ili petorica njih uspevali da nađu neki posao, bilo na Kosovu ili u emigraciji, a drugi deo je obrađivao zemlju, fond koji je na taj način prikupljala glava porodice bio je više nego dovoljan za solidan život žena, dece i staraca u tom bratstvu ili, kako ga ja nazivam, "molekularnoj ekonomskoj jedinici". Tako je dolazilo do fenomena izvanredne akumulacije kapitala, jer su se od uštеđevine uvek prikupljale relativno velike sume za investicije. I porodice koje su na prvi pogled imale skromne životne uslove, nakon nekoliko godina štednje, uspevale su da prikupe pozamašne sume za to vreme. Kada bi takva porodica stvorila osnovu u emigraciji ona se stalno širila sa novim zaposlenima, čak i na sezonskom radu. Uslov samoodržanja 100 osoba bio je da odustanu od mnogih stvari, da štede na hrani, piću, odeći, jer je možda glava porodice zarađivala više, ali je uvek bio u investicijama, uvek razmišljao o tome da sinovima, po redu, treba da se izgrade posebne kuće ili neki aneks u sklopu postojeće, da se ožene i da im se napravi svadba, da se širi porodično imanje itd. Ovaj je sistem funkcionisao do kasno i po meni, to je bio glavni stub ekonomskog, ali i političkog preživljavanja u teškim devedesetim godinama, posebno nakon što je srpski režim izbacio s posla oko 150 hiljada Albanaca.

Poređenje dve dijaspore

Često se žalimo zbog nepravde i sigurno je da je to bila nepravda i teror, ali je Srbija istovremeno napravila kolosalnu grešku što je izbacila radnike, jer je tako samo ojačao alternativni sistem porodične ekonomije Kosovara! Paradoksalno, Albanci

koji su kažnjavani jer nisu bili lojalni prema Srbiji izbačeni su iz socijalističkih preduzeća i administracije koja je ionako bila u krizi, a vrednost rada je bila niska. Oni su zahvaljujući “Titovim pasošima” odmah pronašli posao ili dobili socijalnu pomoć u zapadnim zemljama, zarađujući tamo desetostruko veće plate od onih koje su izgubili na Kosovu! I to ne samo što im je omogućilo da žive po višim evropskim standardima, već su i štedeli i slali milione dolara, maraka i franaka svojim porodicama na Kosovu. S druge strane, i na samom Kosovu, stihijski dolazak kapitalizma je stvorio uslove za pojavljivanje brojnih preduzetnika i uspešnih trgovaca, koji su bili zahvalni Miloševiću što ih je izbacio s posla i omogućio im da postanu bogati ili da zarađuju neuporedivo više nego u vreme kada su bili zaposleni u državnim firmama. Razume se, bilo je i brojnih drama, mnogi se nisu snašli u tim situacijama, ali su i oni dobijali nešto usled solidarnosti.

U Srbiji se takođe odvijao sličan proces i tamo je ekonomska dijaspora slala novac porodici u Srbiji, ali pošto je srpska porodica bila atomiziranija, oni su za razliku od Albanaca vodili sa sobom i žene i decu, bilo je manje duša koje je trebalo pomagati u rodnom kraju, a nestala je i instanca glave porodice koja drži porodičnu kasu i pažljivo upravlja porodičnom ekonomijom. Međutim, dok je život Albanaca bio asketskiji, u srpskim selima, čak i onim siromašnim, bilo je više hedonizma. Oni su puno slavili verske ali i paganske praznike, obilno jeli i pili. Kvalitet nije bio tako važan kao kvantitet.

Srbi kao narod su ekstrovertniji, otvoreni, više uživaju, više pažnje poklanjaju obilnoj hrani i imaju raznovrsnija i bogatija jela i roštilj, a Albanci su introvertni i uglavnom spremaju jela od testa, razne pite, fliu, hleb sa močom...

U to vreme, ne govorim o sadašnjem vremenu, jer se u međuvremenu promenilo i albansko selo, sa Srbinom si lakše uspostavljao trenutnu komunikaciju, ali bi se on zatim pokazivao prevrtljivijim i nepouzdanim, mnogo su psovali i lagali, nikada nisi mogao da veruješ datim obećanjima. Sa Albancem je bilo drugačije, kontakt se uspostavljao teže, nije se otvarao prema strancu ili je barem bio sumnjičav, ali kada bi se zbližio s njim on bi se uvek pokazao kao pouzdan, od reči, iskren. Ono što me je

impresioniralo kod Albanaca i što je Srbima skoro u potpunosti nedostajalo bio je autoritet koji je imala glava porodice koji je ne samo u svojoj porodici već i u socijalnim odnosima zadržao stav malog kralja. Ali, razume se, taj autoritet mi je bio zanimljiv samo spolja, kao antropološka činjenica i kao interesantna pojava dostojanstvenog muškog ponašanja tradicionalnog tipa, čoveka koji zna red i uvek treba da pokazuje i brani svoju čast i čast porodice ili bratstva... Međutim, taj red nisam želeo da osetim u svojoj porodici i na svojoj koži...

Sličnost sa Dražom

Što se tiče toga kako su doživljavali Albance, mogu da kažem da u to vreme, govorim o sedamdesetim godinama, iako sam proveo mnogo vremena u srpskim selima i znali su da sam Albanac, nikada nisam imao problema zbog toga. Ako su imali predrasuda, nisu ih otkrivali. Jednom, u manastiru Studenica, prišao mi je jedan monah i šapnuo: “Znaš mladiću, veoma ličiš na Dražu! U svojoj keliji imam njegov portret iz mlađih dana i upravo izgleda tako kao ti.” Prepoznavanje sličnosti sa Dražom Mihajlovićem, komandantom Kraljevske vojske i zloglasnih četničkih jedinica koje su u Drugom svetskom ratu sarađivale sa okupatorom dešavalo se i kasnije. Jedan moj prijatelj, Milan Ćirković, koji je tada počeo da se bavi fotografijom, napravio mi je nekoliko umetničkih portreta koje je držao na zidu radnje u kojoj je prodavao stranu štampu i ljudi bi često iznenađeno reagovali pomislivši da vide Dražu na mom portretu... Nama probisvetima se u to vreme sviđala ova zbunjenost kod ljudi jer je Dražina fotografija bila tabu. Posebno nakon 1981. godine, Ćira je imao običaj da se šali sa iznenađenim mušterijama objašnjavajući fotografiju na sledeći način: “Ovo je moj prijatelj, student Albanac, koji se rodio približno u isto vreme kada je Tito osudio i streljao Dražu! Mislim da je Bog kaznio Dražu reinkarnirajući ga na Kosovu u liku mog prijatelja Albanca!”

Zar to nije gruba i uvredljiva šala?

Nije uvredljiva, ali smo se mi tada sprdali sa svime, dakle i sami sa sobom. Bilo je to ruganje onima koji su gajili skrivene simpatije prema Draži i četnicima i mrzeli Albance. Moj krug u Beogradu imao je neki rableovski duh... Nakon razočaranja 1968, bili su skloni bogohulnim postupcima, detabuiziranju, ruganju svemu... Sviđalo mi se radikalno izmeštanje smisla stvari, što nas je često vodilo nekakvom estetičkom nihilizmu. Na primer, iako smo bili bez sumnje antifašisti, ponekada smo javno pevali pesmu *Lili Marlen* koja je bila popularna među nacistima. To nisu bili bezazleni postupci jer smo znali šta radimo, ali smo namerno pravili kalambure, izvrtali smisao, rugali se tabuima tog vremena, slično kao Kralj Ibi u slavnoj avangardnoj komediji Alfreda Žarija. Danas sam imao razgovor sa ćerkom Rozafom, ona ima 13 godina i na zidu svoje sobe nacrtala je kukasti krst, svastiku. Kada sam joj rekao da je to nacistički simbol, ona mi je odgovorila: "Da, znam, ali meni se mnogo sviđa kao simbol i oblik." Istina je da ona to uopšte ne vidi kao simbol zla jer ne identifikuje znak sa rasizmom i Hitlerom. Vidi ga onakvog kakav jeste, bez obožavanja koje neguju neonacisti, ali odbija i gađenje koje mi imamo kao antifašisti.

Čak, kada sam rekao Rozafi da se svastika ne može upotrebiti u javnosti, da je simbol zla, ona mi je odgovorila da je to ne interesuje. Ako je Hitler zloupotrebio jedan lep i snažan znak, onda je znak taj koji treba osloboditi od "zavisnosti" i otimačine.

I zaista, svastika kao simbol sunca je mnogo stariji od nacizma i verovatno nema smisla da ostane simbol jedne užasne zloupotrebe... Razmišljao sam o tome zarad Rozafinog ukusa i argumenta, o mogućnosti da se svastika oživi nekom modifikacijom, novim načinom predstavljanja, a i da se upotrebe druge boje kao na primer crvena, zelena, plava, žuta, ljubičasta itd.

Da li to znači da bi mogao postojati i neki ružičasti Draža?

Ne mislim u tom smislu jer ne tvrdim da smo takvim šalama rehabilitovali Dražu. Naprotiv, naša igra je ličila na neku vrstu *reductio ad absurdum*. U stvari, nisam gotovo uopšte ličio na Dražu jer kada bih posmatrao detalje ništa se nije poklapalo: obrve, oči, nos, uši, proporcije lica bile su drugačije. Međutim, nekoliko

glavnih elemenata, pre svega brada i karakteristične naočari sa okruglim okvirom, stvarali su odmah asocijativnu vezu kod onih koji su imali neki odnos, obožavajući, intrigirajući ili odbojan prema Draži. Moj prijatelj Ćira se igrao ovom pojavom pošto je otkrio da neki ljudi reaguju i često je i mene uvodio u tu igru.

Šta su govorili Srbi o Kosovu i Albancima

Vratimo se vozovima iz sedamdesetih godina. Da li je na tvojim putovanjima i razgovorima sa Srbima bilo reči o Brionskom plenumu, Rankoviću?

O ovim temama se nije raspravljalo na javnom mestu. I kada nisu znali da sam Albanac, ne sećam se da je neko otvoreno govorio o tim stvarima. Bilo je mnogo uvreda i predrasuda tipa: "Vidi tu svinjsku njušku" za Srbe ili "Ovi govnari su naopako nasađeni! Plaču kad se rađaju, a raduju kada neko umre" za Albance. Ali postojala je jedna tema za koju sam mislio tada da nije ispolitizovana, ali koja će se ispolitizovati kasnije. U kupeu, kada bih se zadesio sa Srbima, često su razgovarali o pitanju koje ih je mnogo čudilo, gde Albanci nalaze sav taj novac za kupovinu srpskih imanja i kuća. Cena zemljišta i kuća na Kosovu, paradoksalno, bila je dvostruko ili trostruko veća nego u Srbiji. Čak je bilo područja u Srbiji gde su placevi bili desetostruko jeftiniji nego na Kosovu. To je bila posledica onoga o čemu sam malopre govorio, da je na Kosovu postojala velika porodica i da su te porodice imale potrebu da se šire, a Srbija je tokom šezdesetih i sedamdesetih godina imala problem "bele kuge", napuštanja sela, nenastanjenih kuća i neobrađene zemlje. Zakon tržišta u Srbiji je doveo dotle da je ponuda bila veća od potražnje. Kosovski Srbi su bežali, neki od njih jer su nekada sarađivali sa UDB-om, neki jer im se nije sviđala dominacija Albanaca, a većina jer su prodajom imovine na Kosovu bili na dobitku. Od tog novca mogli su da kupe ili izgrade mnogo veću kuću u Srbiji, čak i u Beogradu i da im ostane pozamašna suma novca. Kasnije, osamdesetih godina, ovo iseljavanje Srba na sever će biti interpretirano kao organizovana politička strategija.

Ali, nakon 1974. godine mora da je bilo više reakcija srpske strane. Šta se govorilo o Mahmutu Bakaliju, Fadilju Hodži, Alji Šukriji i ostalima?

U krugovima u kojima sam se kretao nije se mnogo komentarisalo to pitanje. Bilo je sumnji u vezi sa Ustavom, posebno na Pravnom fakultetu gde se deo profesora usprotivio unapređenju autonomije Kosova i Vojvodine, među njima je bio i Vojislav Koštunica, bivši predsednik Jugoslavije. Ali to sam više posmatrao kao Titov pokušaj da se nakon nemira koji su se desili sa Maspokom u Hrvatskoj, nakon pojave ekonomskog nacionalizma u Sloveniji i konfrontacije sa liberalima u Srbiji, obezbedi neka vrsta konferedalnog modela za Jugoslaviju, nalik na onaj u Švajcarskoj, sa rotacionim jednogodišnjim predsedavanjem, što bi onemogućilo pojavu bilo kakve diktature nakon Titovog odlaska sa vlasti. U mešovitim intelektualnim krugovima u Beogradu se smatralo da je ovakav Titov testament umesto demokratizacije zemlje nudio samo opasnu decentralizaciju koja će pre voditi u raspad nego u očuvanje Jugoslavije. Tada sam se manje interesovao za politiku i samo sam bio skeptičan i radoznao da li će Jugoslavija nakon Tita da funkcioniše kao Švajcarska, sa svim tim anonimnim predsednicima koji će se smenjivati svake godine. U to vreme, Fadilj Hodža je dostigao vrhunac političke karijere, ali zvezda kosovske politike postao je Mahmut Bakali, dok su Alji Šukriu i Sinan Hasani bili marginalizovani. Javno nije bilo loših komentara o Fadilju i Mahmutu, osim od kosovskih Srba. Kosovske Srbe sam retko viđao u Beogradu i uopšte mi nije išla komunikacija s njima jer su bili prepuni besa zbog stanja na Kosovu. Mislio sam da su u manjini, nisam ih uopšte šljivio, ignorisao sam ih, naravno, osim nekih koji su mi bili drugovi iz Gimnazije i nisu bili opterećeni nacionalizmom.

Kako se gledalo na kosovske političare među Srbima? Da li su kosovski političari bili nepoznanica?

Bilo je samo nekoliko artikulisanih kosovskih političara iz stare generacije, na primer Fadilj Hodža, Mehmet Hodža, Aslan Fazljia, Velji Deva i Iljijaz Kurteši, a od mlađih Mahmut Bakali,

Orhan Nevzati i Azem Vlasi. Kolj Široka nije bio mnogo popularan na Kosovu, ali je uradio dosta, posebno oko stvaranja Univerziteta u Prištini. Alji Šukriu je bio arogantni dogmata, a Sinan Hasani ambiciozan, gradio je i književnu karijeru. Zaboravih da pomenem Džavita Nimanija, koji je bio veoma sposoban, ne kao govornik ili ideolog, već kao pragmatičar i čovek vlasti. Nahilj Ljuma, šef Nimanijevog kabineta u vreme kada je on bio predsednik SAP Kosova, ne znam da li sam to već pomenuo, jednom mi je rekao da je Džavit bio veoma lukav političar. Na primer, jednom prilikom je ostavio šefa Generalštaba Jugoslovenske armije da čeka više od pola sata pred njegovom kancelarijom, ne zbog toga što je imao neke druge obaveze, već da bi mu pokazao da je i predsednik Kosova neko u toj državi. General se, ne sećam se ko je to bio, pušio od besa! Međutim, ako bih njih uporedio sa komunističkom elitom u drugim republikama, mogu da kažem da nije bilo neke velike razlike u kvalitetu komunističkih kadrova. Na jugoslovenskom nivou, u staroj generaciji, bilo je mnogo komunista, intelektualaca i političara od formata, kao što su na primer Koča Popović, Moša Pijade, Boris Kidrič, Milovan Đilas, Edvard Kardelj, Vladimir Bakarić, Veljko Vlahović, Miloš Minić, Latinka Perović. Da ne pominjem i pisce poput Josipa Vidmara i najvećeg i najkompleksnijeg među njima Miroslava Krležu. Međutim, većina komunističkih lidera bili su mediokriteti, a sa nestankom stare generacije, posebno nakon Titove smrti, na vlast su došli osrednji ljudi, mediokriteti.

Kadare i Andrić

A kako je izgledala Albanija u očima Beograda? Da li te je neko provocirao da, pošto si Albanac, treba da pripadaš Albaniji, a ne Jugoslaviji?

Do 1981, osim u dve situacije kada sam se slučajno našao u društvu srpskih nacionalista, o čemu sam govorio i ranije, a pominjem to i u tekstu "Moj život u Beogradu", uopšte uzev bilo je malo informacija o Albaniji, a i one su uglavnom bile praćene

predrasudama. U Albaniji sam bio 1971. godine, ali posle skoro da ni sa kim nisam razgovarao o tome kako sam tada doživeo Albaniju. Kada bi me neko upitao kako mi se čini Albanija, kazao bih da je siromašnija i napaćenija od Rumunije i da je to, nažalost, staljinistička, veoma izolovana zemlja. A kada sam govorio nešto više, onda bih se usredsredio na prirodu. Govorio sam ljudima da je Albanija veoma lepa zemlja, ali surova. Nakon što se Kadare proslavio, dodavao sam ovom sažetom opisu i njega, da Albanci imaju jednog pisca svetskog formata. U književnim krugovima u Beogradu pomalo su zavideli Kadareovom uspehu jer nijedan savremeni srpski i jugoslovenski pisac, osim nobelovca Ive Andrića, nije postigao uspeh poput Kadarea, koga su upoređivali sa Grkom Kazancakisom. Kasnije će se u Evropi probiti Danilo Kiš. Bilo je nekih koji nisu zavideli, govorili su mi da su Albanci evropejskiji narod i da se lakše probijaju u Evropi, ne misleći samo na Kadarea. To mi je kazao jedan kolega sa studija, pesnik Miodrag Perišić, koji je kasnije bio u Panićevoj Vladi. Inače, Kadarea su mi otkrili beogradski pisci, ako ne grešim, moj prijatelj Ćurguz Kazimir, koji mi je govorio o Kadareovom uspehu u Francuskoj. Ne znam kako se to desilo, ali prva Kadareova knjiga koju sam pročitao bila je *General mrtve vojske* i to u srpskom prevodu Esada Mekulija. Prevod nije ostavio neki utisak na mene, ali sam kasnije nabavio original na albanskom, kao i druge Kadareove knjige koje je ponovo objavljivala Rilindja: roman *Tvrđavu*, njegovu poeziju i druge. Uverio sam se da je Kadare pisac velikog formata sa balkanskim pristupom i stilom, jer u većini svojih dela "odražava" traumu i posledice otomanske vladavine i sudbinu ljudi u malim balkanskim državama pod pritiskom velikih sila i diktatura.

Paradoksalno, iz jedne izolovane države sa staljinističkim režimom, kakva je bila Albanija, dolazio je jedan evropski pisac. Međutim, Srbi su imali kompleks nepriznatosti, iako su imali nobelovca Andrića; ali on je tada već bio pokojni, nije više smatran savremenim piscem, već više klasikom jugoslovenske književnosti. Pomenuo sam ranije da je samo Danilo Kiš krajem sedamdesetih godina postao poznat i cenjen na Zapadu, ali je u to vreme vodio oštre polemike sa beogradskom kulturnom čaršijom. U stvari, konzervativni i nacionalistički Beograd u to vreme je

postupio sramno prema Kišu, praktično su ga ekskomunicirali i primorali da zatraži neki vrstu egzila u Francuskoj, ne političkog već kulturnog, što je bilo svojevrsno bekstvo od uistinu primitivne kampanje u kojoj su ga ocrnili. Ovaj pisac zamršenog jevrejsko-mađarsko-crnogorskog... identiteta, doneo je novi duh jugoslovenskoj književnosti, borhesovski i univerzalan, uperen protiv andrićevskog kanona, pošto su njegovi epigoni, kao i epigoni Kadarea u albanskoj književnosti, proizvodili uglavnom literaturu opterećenu stereotipima.

Ko je evropejskiji?

Kada je pesnik Perišić okarakterisao Albance kao evropski i prodoran narod, žigosao je upravo srpski provincijalizam, kojeg će jedan drugi pisac Radomir Konstantinović nazvati "filosofijom palanke". Ne znam da li imamo reč na albanskom koja bi tačno prenela značenje "palanke", u smislu provincijskog gradića. Moj prijatelj sa studija Perišić, poreklom iz Sarajeva (u međuvremenu je preminuo) i sam će se svrstati u nacionaliste i srpske fašiste, pokazujući tako da je i sam bio deo "palanke", kao da je time potvrdio svoju preciznu dijagnozu. Ali u njegovu tvrdnju da su Albanci drugačiji, da lakše prodiru u Evropu, nisam bio ubeđen ni tada, a još manje danas, jer mislim da i mi patimo od provincijalizma, od tendencije da se izolujemo od sveta i da se zatvaramo u sebe, da stvaramo posebne kriterijume "autonomnog samovrednovanja". Kada sam kasnije razmišljao u različitim kontekstima o Perišićevoj ideji koju sam uvek smatrao enigmatičnom, prebacivao sam je na drugi plan, koji je bio više interpretacija same ideje, da Srbi kao i Rusi i Grci, u kulturi i klero–nacionalističkim intelektualnim krugovima imaju veoma snažnu, antievropsku struju, jer su ubeđeni da se na korenima pravoslavne vere i istočne kulture može izgraditi posebna civilizacija koja bi bila konkurent onoj zapadnoj, katoličkoj i protestantskoj. Ovako insistiranje na pripadnosti jednom drugom duhu i svetu nije prisutno kod Albanaca, čak ni kod pravoslavnih Albanaca, osim u nekim sporednim, kontradiktornim teorijama, kakva je teorija

Aurelja Pljasarija izneta u maloj knjizi *Teodosijeva linija se ponovo pojavljuje*. On je u njoj insistirao na liniji koja deli Istočno od Zapadnog hrišćanstva, liniji koja deli civilizacije, kao i na tome da su Albanci istorijski stigmatizovani i "nesrećni", jer ta linija deli albansku naciju na pola, čime je sugerisao da bi Kosovo i Zapadna Makedonija večno i sudbinski trebalo da ostanu deo Istoka, a da Albanija ima izgleda da postane deo Zapada.

O tome si polemisao sa Aureljom Pljasarijem?

Da, polemika je vođena kasnije, tokom devedesetih godina. U časopisu *MM* objavio sam članak u kojem sam kritikova Pljasarijeva shematična gledišta. Danas, nakon skoro petnaest godina, srećan sam što je NATO, kao izvršni organ Zapada, prekršio tabu koji je Pljasari postulirao i što je stvorena država Kosovo, koja po svim parametrima pripada Zapadu, čak i sa islamom koji treba smatrati zapadnjačkim. Jugoslavija je bila kontekst u kojem su i Srbi bili okrenuti Evropi i Zapadu, ali oni su sami uništili Jugoslaviju, pa se sada suočavaju sa izazovom izolacije i sa sada već dvovekovnom frustracijom da li treba da budu pod okriljem Rusije ili Zapada.

Šta je predstavljala Jugoslavija?

Pošto si pomenuo Istok i Zapad, kako je izgledao život u Jugoslaviji u uslovima hladnog rata? Kako se pozicionirao takav sistem u odnosu na Rusiju i Ameriku, i odakle su poticali snaga i značaj zemlje kakva je bila Jugoslavija?

Jugoslavija predstavlja važan kontekst mog života. Rodio sam se u realnosti zvanoj Jugoslavija i nisam ozbiljno pomišljao na mogućnost da će se jednog dana ova država raspasti. U opstanak Jugoslavije počeo sam da sumnjam tek u septembru 1987. godine, nakon zloglasne Osme sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, na kojoj je Slobodan Milošević obezbedio apsolutnu vlast u Srbiji iskoristivši slučaj u Paraćinu, užasan

zločin koji se dogodio u kasarni ovog grada u centralnoj Srbiji. Zločin u Paraćinu pruža mnoge podatke o monstruoznom insceniranju. Zvanična verzija, o kojoj nikada nije vođena istraga od strane neke neutralne instance, tvrdi da je vojnik Aziz Keljmendi iz Prizrena, upravo na dan posete njegovog oca koji mu je doneo civilno odelo, jer je za nekoliko dana završavao služenje vojnog roka, "ubio" na spavanju četiri vojnika iz raznih delova Jugoslavije, a zatim izvršio samoubistvo u nekom šumarku u blizini kasarne. Dok je Beograd tvrdio da je "Keljmendi pucao u Jugoslaviju", tadašnja slobodna jugoslovenska štampa, a njen najdostojniji predstavnik bila je ljubljanska *Mladina,* zauzimala je dijametralno suprotan stav. Za njih je Paraćin bio "paljenje Reichstaga", zločin insceniran od strane prosrpske vojne tajne službe, KOS-a, kako bi se optužili Albanci i ojačao srpski "patriotizam" koji je dobijao odlike fašizma i koji će voditi ka uništenju Jugoslavije.

Danas nema mnogo smisla isticati pozitivne aspekte jugoslovenske države jer na čudnovat i neobjašnjiv način svi noseći stubovi te realnosti koje bismo mogli oceniti afirmativnim i pozitivnim su nestali skoro bez otpora i ne ostavivši ni traga, odmah nakon raspada države. Samoupravljanje kao osovina unutrašnjeg ekonomskog sistema, kao i politika nesvrstanosti kao osovina spoljne politike su nestali kao mehuri od sapunice u trenutku raspada federacije.

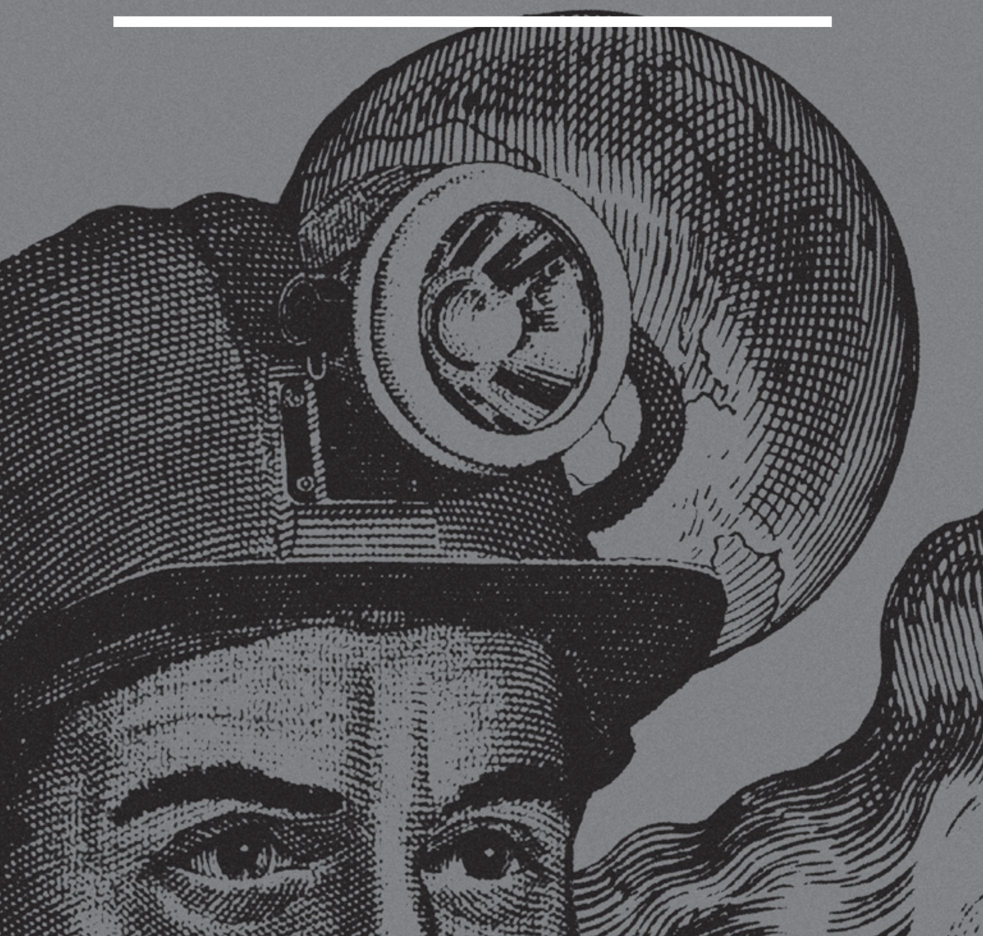
Druga Jugoslavija bila je inteligentna Titova tvorevina, bila je formula balansa između Istoka i Zapada. On je privlačio sredstva i obezbeđivao povlastice od svih svetskih faktora putem savršene, visprene strategije. Kada su mu bili potrebni fondovi sa Zapada, Tito je nalazio načina da se približi Moskvi i Zapad je tada bio primoran da dodeli pomoć i kredite Jugoslaviji kako bi obezbedio nastavak relativno prozapadne orijentacije ove države. S druge strane, kada je Titu bilo potrebno naoružanje od Moskve i Istoka, slao je signale zbližavanja prema Vašingtonu i Moskva je tada postajala izdašnija u snabdevanju Jugoslavije naoružanjem. Tito je takođe koristio i treći faktor, nesvrstane zemlje. Jugoslavija je bila važan ekonomski partner sa Irakom Sadama Huseina, sa Libijom Moamera Gadafija, sa Iranom, Egiptom, Indijom, gde je profitirala na mnogim poljima, građevinarstvu, prodaji oružja itd.

Šta se desilo sa Kosovom tokom i nakon 1974. godine? Da li je tada došlo do vraćanja poverenja u Jugoslaviju? Da li je na Kosovu bilo jugoslovenstva i kako je izgledalo biti Jugosloven, titoista i deo takvog sistema?

Bilo je uslovno rečeno "jugoslovenskih" Kosovara, ali i antijugoslovenskih. U Savezu komunista Kosova bilo je oko sto hiljada članova Albanaca, ljudi za koje treba pretpostaviti da su bili integrisani u jugoslovenski sistem. Danas se većina njih predstavlja kao ljudi koji su bili odvajkada "albanske patriote". Ali, ja ne patim od shema, mislim da je to bila veoma složena realnost koja se ne može tako lako, putem brzih etikecija i klasifikacija objasniti, obično izokretanjem ideoloških vrednosti. Na primer, današnji nacionalisti, kao Mehmet Kraja ili Jakup Krasnići, veoma lako proizvode sheme da je titoizam na Kosovu bio štetan i neproduktivan, a enverizam produktivan i koristan po albansko pitanje. Godina 1968. i 1974. Kosovo je bilo u zamahu, dobilo na razvojnom elanu, ostvarene su velike investicije. Tada su svi dobili priliku, čak i Mehmet Kraja i Jakup Krasnići, da budu deo te kompleksne realnosti, bilo putem mimikrije, bilo kao deo ilegalnog pokreta, bilo gradeći institucije autonomije i one nacionalne. Uz sva ograničenja koja su postojala, Rilindija je, kao izdavačka kuća, u to vreme objavljivala mnoge knjige koje su smatrane stubovima nacionalne edukacije. Po meni, i to je bilo jugoslovenstvo! Ja, s druge strane, nisam bio deo toga, ni SKJ, ni nacionalnih edukacija. I u drugim delovima Jugoslavije vladao je isti trend, i svuda je Savez komunista bio i promoter, istovremeno i prenosilac i omekšivač nacionalizama. Moje "jugoslovenstvo" bilo je izvan ove sheme, tj. pripadalo je mreži izvan SKJ i titoizma kao ideologije, zasnovano na kosmopolitskim vrednostima, van nacionalnih i nacionalističkih matrica.

glava
06

OSAMDESETE

O erupciji srpskog vulkana

Sada bih želeo da još jednom razmotrimo onaj period nakon završetka studija kada si bio jednom nogom u Beogradu, a drugom u Prištini. To je kraj sedamdesetihih i početak osamdesetih godina. Tito je umro i sve se u Jugoslaviji promenilo. U tvojoj knjizi Kosovski čvor: ni Vlasi ni Milošević*, zbirci publicističkih tekstova iz tog vremena, nalazi se jedan članak koji si naslovio, ako se ne varam, "Odjek srpskog vulkana"...*

Da, tako je. To je jedan od onih tekstova koje sam objavljivao u nedeljniku *Teleks* na slovenačkom jeziku... Ali, odražava kraj osamdesetih...

Mene interesuje početak osamdesetih, nakon što si se vratio na Kosovo, posebno tvoja tadašnja ubeđenja. Ti si u to vreme radio u Narodnoj biblioteci Kosova. Šta si čitao? Šta je uticalo na tebe, šta je promenilo tvoj život? Koje su bile ideje Albanca koji je živeo integrisan u svet glavnog grada Jugoslavije i koji je odlučio da se vrati u rodni kraj? Kako si gledao na svoju perspektivu pre i tokom tog prvog loma, prvog zemljotresa, srpskog vulkana, koji će kasnije tako snažno izbiti?

Ova figura vulkana bila je deo kasnije dijagnoze. U periodu o kojem me pitate, nisam situaciju percipirao na taj način ili sam o tome razmišljao kao o veoma dalekoj mogućnosti. Što se ubeđenja tiče, pravo govoreći, u to vreme nisam imao neku teoriju

ili ideju vodilju, ili posebnog autora ili knjigu koju bih mogao izdvojiti u smislu da je imala temeljni, određujući uticaj. Čitao sam mnogo, imao sam pozamašnu ličnu biblioteku, veći deo knjiga na srpskohrvatskom i albanskom, a nešto i na engleskom i ruskom jeziku. I dalje sam čitao o srednjem veku, o vizantijskoj estetici. I savremenu filozofiju, knjige koje su prevođene u to vreme, uglavnom marksističke autore Frankfurtske škole, Adorna, Horkhajmera, Habermasa, posebno Benjamina. Čitao sam i autore koji su bili u modi, strukturaliste i poststrukturaliste. Ali to su bila više čitanja informativnog karaktera nego istinske studije. Nisam se mnogo udubljivao, nisam bio zaokupljen izgradnjom neke sopstvene teorije ili ubeđenja, kako bih bio blizak ovom ili onom autoru, da se opredeljujem kao marksista ili nešto drugo.

Književne ambicije

Tada je započela debata o marksizmu, da li je prevaziđen, da li je pripadao više ideologijama 19. veka, a ne kraja 20. veka i da više nije pružao odgovore na procese i izazove koje Marks i marksizam nisu ni mogli da zamisle u njihovo vreme. Ja sam bio relativista i ravnodušan prema tome ili nisam imao odgovore na pitanja koja i nisam jasno postavljao. Možda je to bio razlog što sam se više usmeravao na polje estetike i umetnosti, u vreme kada sam izlazio iz manastira i srednjovekovnog asketizma i vraćao se u realnost, u izazove najsavremenije umetnosti, apstraktne umetnosti, enformela, minimalizma, pop-arta itd. I posebno radikalnim praksama konceptualne umetnosti. Takođe sam pokušavao da budem u toku sa poezijom, književnošću i savremenom dramskom literaturom, gde sam uvek tražio neki model za sebe, za svoju ambiciju da postanem pisac, ali nisam ga nalazio ili sam ubrzo shvatio da sam po ukusu uvek kasnio za tim modelima... U to vreme sam započeo jednu ambicioznu poemu koja je ostala nedovršena, torzo koji ima nekoliko lepih i snažnih delova, ali za koju nisam pronašao kraj i definitivnu formu. Nisam mogao da do kraja razjasnim koncept i nedostajala mi je usredsređenost da je završim na pravi način. Ta poema je rezultat slučajnog

nadahnuća, eksplodirala je snažno u meni dok sam autobusom putovao iz centra Beograda na Senjak, gde sam stanovao neko vreme. Bio je to neki unutrašnji delirijum. Dolazili su mi stihovi u izobilju 15 ili 20 minuta, kao da je provalio veliki vodopad poetske naracije u meni i ja sam u tom transu zamišljao da mi se ukazao Gijom Apoliner, navodno smo putovali gradskim autobusom, a ja sam mu kazivao stihove. Dakle, bilo je nešto slično Danteovoj *Božanstvenoj komediji* gde pesnik putuje raznim nivoima pakla u pratnji Vergilija.

Napisao si je na albanskom?

Ne, na srpskom, ali sam je kasnije preveo i na albanski, takvu, u obliku skice... Ubeđen sam da kao pesnik nisam bio netalentovan, ali kao da su mi nedostajale strast i posvećenost. U stvari, do sredine osamdesetih godina kašnjenje me nije zabrinjavalo, mislio sam da mi nedostaje samo duhovni mir. Međutim, tada me je uhvatila istorija. Moj život se menjao. Vratio sam se u Prištinu, nakon godinu dana sam se oženio, 1984. rodio se i sin Agon i mene je, kao i ostale, sve više okupirala i gutala dnevna politika. Preko noći sam postao "slavan" i objavljivao sam publicističke tekstove u najpoznatijim jugoslovenskim časopisima i ta angažovanja su ugušila pesnika.

Da bih objasnio spisateljsku dilemu i neuspeh, možda za to najbolje može da posluži primer drame koju sam pisao krajem sedamdesetih u kojoj sam kao temu imao grupu revolucionara u begu koji utočište nalaze u manastiru kod sveštenika kao jataka. Koncipirao sam radnju oko teme progona junaka zbog terorizma, ali u fazi kada su se već nazirale pukotine u njihovoj veri u revolucionarni teror kao sredstvo za promenu sveta. Moja se ideja odnosila na to da se revolucionarni teror mora suočiti sa moralnom krizom u trenutku kada protagonisti shvate da se nasilje ne može pretvoriti u podstrekača istinske revolucije, jer masa, najveći deo naroda, ostaje indiferentna ili se izjašnjava protiv terora i brani postojeći sistem. U toj izolaciji, umorni od progona, neki od zamišljenih revolucionara počinju da se kolebaju, postavljaju pitanje da li je tadašnja faza – imao sam u vidu iskustva Crvenih brigada u Nemačkoj i Italiji – samo jedan momenat depresije, prolazan,

mali zastoj na neminovnom putu ka revoluciji ili je ipak svojevrsna konstanta, zid koji se uvek pojavljuje onemogućavajući promenu. Ako teror ne ostvaruje željeni cilj, onda je bezrazložan, ostaje ono što i jeste, surov zločin koji se ne može pravdati.

Napisao sam tada pet ili šest činova ove drame, ali sam odustao nakon što je dramu pročitala jedna moja prijateljica koja mi je rekla da sam uveliko podlegao klišeima. Iako sam imao u vidu, čak i kao polazište Sartrove *Nečiste ruke*, shvatio sam da mi nedostaje savremeni pristup jer tada drame više nisu imale tu sartrovsku strukturu, već je dominirao teatar apsurda i avangardistički eksperimenti. Umesto drame napisao sam filozofski ili esejistički dijalog. Pocepao sam te papire kako bih je započeo na drugačiji način, ali to nisam uradio. Sada kada više nemam te skice, ne znam da li sam pogrešio, možda su mogle da se poprave, ali znam tačno šta je mislila moja prijateljica, zašto je mislila da je moj način pisanja bio demode. Tada su se uzornim smatrale drame Dušana Jovanovića, Slobodana Šnajdera i Gorana Stefanovskog, kao i Duška Kovačevića, koji su dominirali jugoslovenskim pozorištem. A za ovaj svoj literarni projekat sam, pošto sam pocepao njegov prvi nacrt, pomislio da bi možda trebalo da *odleži* kako bih ga kasnije realizovao. Ali desilo se da za mene više nije bilo tog "kasnije". Jer, kasnije se sve promenilo, a promenio sam se i ja. Ni ranije ambicije više nisu imale smisla. I tako, bez neke traume, muze odoše a ja postadoh publicista i analitičar.

Kulturni odnosi Kosovo–Jugoslavija

Kada si govorio o uticaju jugoslovenskog koncepta na projekat te drame, upoređivao si se sa dramskim piscima tog vremena. Interesuje me tvoje mišljenje o kulturnim odnosima na relaciji Kosovo–Jugoslavija u to vreme. Kako se ostvarivao uticaj Jugoslavije na Kosovu? Rok, Bijelo dugme, Zdravko Čolić, Tereza Kesovija, Arsen Dedić, Oliver Dragojević bili su popularni i na Kosovu. Nastojanje da se rok nakalemi i na Kosovu, da li je i to bio deo stvorenog sistema uticaja?

Postojala je u to vreme mreža jugoslovenskih televizija JRT koja je proizvodila zvezde u širem kulturnom prostoru, jugoslovenskom, kojem je i periferija donekle doprinosila, dakle i Makedonci, Slovenci, Mađari, dakle osim Srba, Hrvata, Bošnjaka i Crnogoraca, koji su imali zajednički jezik i koji se u to vreme zvao srpskohrvatski ili hrvatskosrpski jezik. Da, jugoslovenska kultura se gradila po modelu svetske pop kulture i njena osovina, kao i same države, bio je srpskohrvatski jezik, a ni slovenački i makedonski nisu bili mnogo udaljeni od ovog jezika. Van ove šeme su bili Albanci i Mađari. Samo što je i TV Kosova, u to vreme se zvala RTP, bila deo sistema i mnoge zvezde jugoslovenske estrade su bile zvezde i na Kosovu. Čak i svetski uticaji u to vreme su dolazili uglavnom preko jugoslovenskih kulturnih centara, Beograda, Zagreba, Sarajeva, Ljubljane... I svetska književnost je dolazila preko jugoslovenskih kulturnih centara, veći deo prevoda na albanski bio je sa srpskohrvatskog. I sa rok muzikom bilo je isto. Samo što se za njega vezivala mlađa generacija.

Da li je i rat u Jugoslaviji započeo preko pesama i rok grupa? Svaka republika je imala svoju omiljenu rok grupu. Bili su stvoreni oblici nacionalističkih tekstova, gradio se sistem različitih vrednosti gde se takmičilo sa nacionalističkim i etničkim tekstovima?

Ne, rat nije počeo sa rokom, nikako. Pre sa turbo folk muzikom, koja liči na ono što mi danas nazivamo *talava* muzikom. Zapad Jugoslavije se distancirao od srpskog turbo folka. Bosna je bila izuzetak. Ali Bosna je bila promoter roka. Rok je bio alternativna scena. U Beogradu su se cenile grupe *Indeksi, Azra, Film, Bijelo dugme,* čak i *Prljavo kazalište,* a u Zagrebu su voleli beogradsku scenu, *Idole* posebno, ali i *Riblju čorbu, Ekatarinu Veliku* i šta ti ja znam, ne sećam se više popularnih srpskih bendova. Ja nisam bio neki vatreni ljubitelj jugoslovenskog roka. Imao sam probirljiv ukus i gajio sam otpor prema muzici zbog čudnog razloga, zbog uticaja koji je imala na mene. Kao pesnik, kakvim sam sebe smatrao, mislio sam da muza koja mi sedi na ramenu i koja me inspiriše i šapuće polujasne reči, čudne kombinacije koncepata, reči, slika i vizija, ne trpi muziku, posebno ne te melodije lake i zabavne muzike. Jer ako bih ujutro slušao takvu melodiju

ona bi se zakačila za mene i pratila bi me celog dana i kao da je opijala i blokirala inspiraciju, a ja nisam mogao da nađem i čujem melodiju, niti svoj unutrašnji sat. Ne znam da li sam jasan oko toga. Ovo sa satom bi trebalo da znači da sam u svakom trenutku, čak i kada bih se iznenada probudio noću, znao tačno koliko je sati, razume se, ne baš u sekund ali približno tačno, sa nekoliko minuta tolerancije.

Međutim, moje muze, osećaj za vreme, mnoga moja interesovanja, sve je to izbledelo i nestalo, i to ne samo zbog toga što sam prešao iz Beograda u Prištinu, ne zato što sam promenio životni ambijent, već iz razloga što se dogodila ta erupcija, eksplozija istorije, koja je uzburkala celu Jugoslaviju. To nismo shvatili odmah, trebalo je da prođe nekoliko godina da bismo se uverili da ta eksplozija nije bila sasvim nenajavljena i iznenadna, već pripremljena u tim godinama kada sam se ja menjao. Ili možda čak i mnogo ranije, usled pukotina i brojnih rana koje je nosila u sebi ta zemlja, a koje su za vreme Tita bile nekako prikrivene, što je održavalo privremenu varljivu stabilnost…

O jugoslovenstvu

Vi koji ste odrastali u Jugoslaviji niste se lako oslobađali ideje ove države?

Razočarenje je bilo proces. Neki su bili od samog počeka neprijatelji Jugoslavije, ali su to prikrivali. Neki su se osvešćivali sporije. Onima koji su bili indoktrinirani, bilo je teže, ali kada se pojavila dilema Jugoslavija ili Srbija, a zatim se videlo da se Jugoslavija ruši, oni su shvatili da jedini izbor ostaje Kosovo, da treba da se brane Kosovo i prava Albanaca. Izjalovila se i ta kontradikcija koju je u sebi imala jugoslovenska federacija, samodefinišući se kao država Južnih Slovena, gde su Albanci onda logički ostajali izvan, kao stranci.

Ovu situaciju razočaranja često sam upoređivao sa velikim profilom veoma važnih ličnosti albanske istorije, na primer sa Ismailjom Ćemaljijem koji u svojoj autobiografiji tvrdi da je do

vremena revolucije Mladoturaka bio ne samo istaknuti činovnik Otomanske Imperije, već i njen vernik i pobornik njenog reformisanja u modernu federaciju ravnopravnih naroda, gde bi i Albanci imali svoj udeo, federalnu jedinicu koja bi bila predstavljena u Centralnoj skupštini reformisane države. Ali, kada su Mladoturci nastupili sa idejom turskog nacionalizma, da je u svim delovima Imperije muslimansko stanovništvo po nacionalnosti tursko, to je bilo u suprotnosti sa njegovom idejom da su Albanci posebna nacija, kao i Grci, Bugari, Srbi, Jermeni itd., a ne materijal za asimilaciju. Progonjen od Mladoturaka, Ismailj Ćemalji prebegao je na Zapad u trenutku kada su počele da se stvaraju nacionalne države na etničkoj osnovi. Zatim se vraća u Albaniju i stavlja se na čelo albanskog nacionalizma, podižući zastavu nezavisnosti u Valoni.

I na Kosovu, u razdoblju raspadanja Jugoslavije, mnogi su ljudi prošli kroz ovakvu vrstu transformacije, bili su činovnici, profesori, ideolozi i sl. koji su dosta profitirali u jugoslovenskoj federaciji, ali kada je ova federacija izgubila smisao, oni su se pretvorili u albanske patriote. To je normalno. Godine 1912, zatim u Versaju, na Jalti i na Konferenciji u Parizu, Kosovo je ostalo odvojeno od Albanije, ali eto, nakon pada komunizma otvorene su neke mogućnosti i procesi koji su bili odavno zaustavljeni. Osvešćivanje u vezi sa tim nije se dogodilo odmah, ali je bilo neminovno. Bilo je mnogo faktora koji su uticali, ali je glavni bio Tito. Za 40 godina, od ustanka 1941. godine, on je dao drugi život Jugoslaviji, pretvarajući je u federaciju. Nakon njegove smrti, počelo je rušenje koje je trajalo punih 11 godina. U stvari, ako sticanje nezavisnosti Kosova smatramo poslednjim aktom raspada Jugoslavije, onda se može reći da je taj raspad trajao duže od jedne generacije, 28 godina.

Da li su Albanci voleli Tita?

Kada si ponovo pomenuo Tita, iako smo i ranije govorili o njemu, želim da se podsetimo na neke činjenice koje zaslužuju komentar. Kada je poslednji put posetio Kosovo 1979. godine, to je

bilo možda njegovo poslednje putovanje pre bolesti, u Prištini je izašlo na stotine hiljada ljudi da dočeka Tita. Razume se, bio je to organizovani doček radnika, činovnika i škola od strane SKJ i vlasti, ali ipak, nije bila samo prinuda koja je ljude izvodila na ulicu da vide i pozdrave lidera, vođu... Odakle sva ova popularnost ovog čoveka? Da li je i Tito bio, kako neki danas tvrde, samo krvnik i kolosalni obmanjivač Albanaca ili je imao i vrednosti koje su opravdavale njegov kult? Ranije si govorio o tvom stavu prema Titu, ne bih se vraćao na to, već na tvoju ocenu kulta Tita među Albancima, u tom delu u kojem je on bio nenametnut, iskren i to do onih godina zaokreta. Jer, ne zaboravljam da su i 1989. godine demonstranti na Kosovu, pred Komitetom nosili Titove slike, kao odgovor Miloševiću, i tom demonstracijom lojalnosti pokušali su da spasu autonomiju.

Da, danas ima mnogo šablona u interpretaciji tog razdoblja. Došli su novi naraštaji i DSK, kasnije i OVK, koji pretenduju da je ova nova realnost nešto što su oni izgradili, gotovo ekskluzivno. A u stvari, oni su gradili i popravljali u mnogim poljima ono što je bilo urađeno i izgrađeno, razume se sa plimama i osekama, u vreme Tita. Uzmimo kao pimer samo školski sistem i Univerzitet u Prištini, koji se 1991. godine sastojao od oko 450 hiljada studenata, nastavnika i administrativnih radnika. Nakon 1991. kada je Srbija pokušala da uništi taj sistem, on se pokazao veoma otpornim i nije to samo zasluga DSK ili Ibrahima Rugove što je on ostao funkcionalan. DSK je pretendovao na to da ceo paralelni sistem otpora predstavi kao njihovo otkriće, ili čak kao delo Rugovinog genija. To nije tačno, jer je Univerzitet u Prištini funkcionisao kao u vreme autonomije, sa istim osobljem i strukturom, čak u tim godinama, kada je radio van zgrada, kao Univerzitet otpora. UP je istovremeno pružao otpor i kontroli DSK, jer je to bila snažna organizacija iznutra i pre DSK. Ne mogu se, dakle, oduzeti zasluge onima koji su stvorili taj sistem, žrtvama ali i kompromisima, a to je naraštaj kosovskih komunista, Fadilja Hodže, Džavita Nimanija itd., ali i Esada Mekulija. Ovim ne želim da negiram ulogu DSK i Rugove u fazi odbrane nasleđa autonomije u oblastima gde se ono moglo braniti, u obrazovanju, medijima, kulturi. U stvari, rugovisti su to činili sa dosta opreznosti, bili su pažljivi,

nisu pominjali mnogo legalitet autonomije jer su zahtevi prerasli u zahteve za Republikom i nezavisnom državom. A efektivno, glavne stubove otpora, ono što se moglo videti i što je održavalo u životu paralelni sistem devedesetih godina, predstavljale su iste one institucije autonomije koje je Kačanički Ustav unapredio u institucije Republike Kosova. Međutim, u mnogim oblastima sve je to ostajalo u vazduhu, samo projekat na papiru, bez vojske i klasičnih institucija države. Dakle, tako su stajale stvari i danas nema potrebe da se to maskira i mistifikuje. Kao što ne treba da se minimalizuju ni odbacuju zasluge Rugove i DSK u održavanju paralelnog sistema i internacionalizaciji pitanja Kosova, kao što to čine neki borci i ideolozi OVK, koji misle da se nova realnost začela sa revolucijom i oružanom pobunom. Oni negiraju i zasluge naraštaja Fadilja Hodže i Mahmuta Bakalija, dakle razdoblja autonomije i one naraštaja Fehmija Aganija i Ibrahima Rugove. To ne stoji. To su Kosovari znali dobro i 1989. godine kada je još bio živ Titov kult, jer se on doživljavao kao ikona koja je branila vrednosti koje se ne mogu otuđiti, dakle obrazovni sistem, UP, kosovsku kulturu, štampu. U smislu da one nisu bile "ideološke" i "komunističke" vrednosti, već vrednosti civilizacije koje su iznad ideologije, pošto su bile realnost, čak i temelj modernog postojanja kosovskog društva...

Ja sam i sâm imao veoma kritične stavove o tome šta se i kako izgradilo na Kosovu u vreme socijalizma, ali ne želim da oduzimam zasluge za ono što je urađeno u to vreme. Ako se danas gleda Priština, kao i drugi gradovi, lako se može konstatovati da su svi ti javni i kapitalni objekti, od kojih neki imaju i arhitektonsku vrednost ili infrastrukturni objekti, zapravo iz tog vremena.

Ali opet ima nečega što tu ne štima. Godine 1981. kosovski demonstranti su tražili Republiku Kosovo. Samo osam godina kasnije oni su branili autonomiju, vezujući jugoslovenske i albanske zastave. Kako objašnjavaš fenomen povlačenja i politiku koju je predstavljalo jugoslovenstvo sa simbolikom zastava?

Nije to bilo povlačenje, bile su druge strukture koje su organizovale 1981, a sasvim druge koje su organizovale 1988. godinu. Bila je to spoljna manifestacija za odbranu autonomije. Bio je to

simbolički sažetak ideje da Kosovo može da ostane kao ravnopravno u Jugoslaviji, ali ne kao potčinjeno u Srbiji. I Titove slike su bile na liniji te ikonografije i nosile su poruku "Tito - da, Milošević - ne!". Ali, ne verujem da su te slike i zastave spontano iznete, već po narudžbi komunističkih kosovskih lidera.

Azema Vlasija?

I njega ili Kaćuše Jašari ili drugih koji su rukovodili institucijama i velikim firmama. U tom je trenutku Kosovo tražilo pomoć od Jugoslavije, još uvek ne od sveta, jer je ta država još uvek bila komunistička. Još uvek je ostalo malo nade da bi nivo federalne vlasti mogao da zaustavi srpsku agresiju koja je uzimala maha u celoj Jugoslaviji. Milošević je tada organizovao niz velikih mitinga srpskih nacionalista koji su zaplašili sve i pretili svima, Hrvatima, Slovencima, Albancima. Ne treba zaboraviti da je Savez komunista Kosova u to vreme imao više od 100 hiljada članova. Protesti u novembru 1988. godine imali su za cilj odbranu Ustava Kosova, pružanje podrške kosovskom rukovodstvu, konkretno Azemu Vlasiju i iskazivanje granice volje Albanaca: dovde smo bili strpljivi, ali se sada prelazi crvena linija. Protestni marševi hiljada Kosovara po mrazu i snegu su donekle pokvarili ukus velikog trijumfa koji je Milošević osećao, pošto je tih dana pripremao miting na Ušću, delu Beograda na obalama Dunava i Save, tu gde se ove reke spajaju. Govorilo se da se na tom mitingu okupilo više od milion ljudi, propaganda je govorila da je bilo dva miliona ili više. Ovaj miting na Ušću imao je dvostruku simboliku. Odmah preko puta nalazilo se glavno sedište Saveza komunista Jugoslavije koje je nominalno bilo centar vlasti u federaciji. Milošević je provocirao pred nosom suverena, pokazujući ko je gazda kuće u Beogradu. S druge strane, ovo mesto gde se Sava uliva u Dunav, dve najveće reke u regionu, bilo je odabrano i da bi se pokazala aspiraciija regionalne sile, jer je simbolički tu bio i geostrateški i politički centar ne samo Jugoslavije, već i regiona. Barem je tako verovao Milošević, ali mu računica nije ispala dobra. Vezivanje albanske zastave u čvor sa jugoslovenskom zastavom i nošenje Titovih slika bilo je reagovanje na ikonografiju i srpske pretenzije. Sa tom manifestacijom, a zatim i štrajkom rudara u jamama, neko-

liko meseci kasnije, srušene su i poslednje iluzije, skinute su maske i Miloševića koji je svoju karijeru započeo kao Titov branitelj, ali i maske kosovskog titoizma. Još tada se shvatilo da to nije put spasa i to je dokrajčilo komunizam i jugoslovenstvo na Kosovu, otvorivši put homogenizaciji koja će izroditi otpor iz devedesetih godina, najpre mirni a potom i oružani.

Titoizam i enverizam na Kosovu

Kažeš da je komunizam na Kosovu doživeo kraj u to vreme, ali ima i drugačijih mišljenja. Neki kažu da je ideološki konflikt na Kosovu među Albancima sedamdesetih i osamdesetih godina bio konflikt dve komunističke ideologjie, titoizma i marksizma – lenjinizma ili enverizma, a i dva pokreta iz devedesetih vide kao kontinuitet konflikta ova dva komunizma. I danas se često kaže da je DSK leglo jugoslovenskog komunizma. I šta u ovom kontekstu misliš o marksističko–lenjinističkim grupama? Zašto se dogodilo da su upravo ove grupe postale deo scenarija i ideje koja je trajala mnogo godina?

Marksističko–lenjinističke grupe, što se tiče ideologjie, izgledale su mi anahronično jer one nisu bile ni marksističke ni lenjinističke već uglavnom staljinističke. Enver je ostao privržen Staljinu i vladao je Albanijom staljinističkim tipom surove diktature proleterijata, od koje je 1956. godine odustao i sam Sovjetski Savez. Međutim, na Kosovu, ove su grupe u stvari delovale kao nacionalističke grupe, za stvar nacionalnog ujedinjenja. Samo što se pitanje tog ujedinjenja u to vreme nije postavljalo kao realistična opcija. Kod većine kosovskih enverista takođe je nadvladao realizam u pogledu okolnosti i vremena kada može doći do nacionalnog ujedinjenja. Put za ujedinjenje je bio da Kosovo prvo postane ravnopravna republika u jugoslovenskoj federaciji. I kosovski titoisti su u suštini stremili tome, Kosovu – Republici, ali su na to gledali kao na dugoročni proces nakon što bi dobro ojačala pozicija Ustava iz 1974. godine, koji je Kosovu davao mnoge ingerencije republike i konstitutivnu snagu u jugoslovenskoj

federaciji. O izazovu enverista, posebno nakon demonstracija iz 1981. godine, kada je javno zatražena Republika, tiotisti na Kosovu su govorili da je to prevremeno i kontraproduktivno, što je Srbiji dalo povoda za protivakciju i degradiranje položaja Kosova.

Osamdesetih godina obe ove opcije su bile primorane da se povuku u defanzivu i krajem osamdesetih su pretrpeli poraz i titoisti i enveristi, pošto se urušio sam komunizam. Pokret koji je stupio na scenu 1989. godine, DSK i ostale partije na neki su način uspele da sjedine te dve platforme jer kao glavni zahtev u svim varijantama bio je zahtev za Republikom, koji je ipak bio uslovljavan okolnostima i "diktatom" međunarodnog prava. To se najbolje odražavalo na one tri opcije kosovske alternative iz 1990. godine, koje su na elastičan način izražavale tri mogućnosti za oživotvorenje Republike Kosovo: 1) ako opstane jugoslovenska federacija, da Kosovo postane sedma republika u toj federaciji; 2) ako se Jugoslavija bude prekomponovala po etničkom principu, albanski krajevi treba da se ujedine u jednu federalnu jedinicu; i 3) ako se raspadne Jugoslavija, Kosovo treba da se odvoji putem organizovanja plebiscita o nezavisnosti ili ujedinjenja sa Albanijom. Ova elastičnost u tom trenutku, iako je nekima izgledala smešna, kao nedostatak odlučnosti, bila je pozitivna stvar i verujem i odraz jedinstva, jer su svi tu nalazili sebe. Homogenizacija i mobilizacija bile su snažne i sveobuhvatne i za neko vreme su zaboravljeni animoziteti, iako nisu nestali. U to vreme, u takvoj atmosferi, dogodilo se i veliko pomirenje oko krvne osvete. Koincidencija je bila da kada je na scenu stupio DSK kao veliki i homogenizujući pokret, upravo je tada srušen i Berlinski zid kao kulminacija duboke krize komunizma u Evropi, tako da su i marksističko-lenjinističke grupe na Kosovu usled te promene bile ošamućene, osećale su se kao gubitnici. Deo njih je u tim uslovima pristupio DSK-u u cilju "zauzimanja tvrđave iznutra", ali su tu ipak ostali inferiorni. Ipak, ova je grupacija kasnije odigrala odlučujuću ulogu u oružanom ustanku.

Naime, treba precizirati da ovaj ustanak u suštini nije bio marksističko–lenjinistički u smislu da je za cilj imao revoluciju ili oživotvorenje enverizma, već se pojavio kao alternativa onome što DSK nije uspeo da uradi, da stvori vojsku oslobodilačkog pokreta, OVK. Militarizam tih mladića (deo njih se "kalio" u za-

tvorima bivše Jugoslavije), imao je veliku težinu u istorijskim događajima. Danas to može izgledati kao scenario, tj. da su uloge bile unapred određene, ali nije bilo tako. Tačno je da su opcije bile tu odavno, a i okolnosti su učinile da sve one dobiju svojih pet minuta. Na kraju je i svet uvideo šta se događa i intervenisao je 1999. kako bi spasao Kosovo od superiornijeg i nemilosrdnog agresora kakva je bila Miloševićeva Srbija.

Ćor-fermani Srbije

Kad si pomenuo Srbiju, kakva je bila njena uloga u svim ovim procesima? Zar nije i Srbija imala svoj upliv i snažno uticala na događaje pritiscima, hapšenjima militantnih grupa i lidera? Srbija je napadala i titoiste, primer za to su Mahmut Bakali, Džavit Nimani, Pajazit Nuši, a kasnije i Azem Vlasi, a u još većim razmerama marksiste–lenjiniste kao što su Mehmet Hajrizi, Hidejet Hiseni, Sabri Novosela, Bajram Kosumi, da ne pominjem naraštaj Adema Demaćija...

Da, u pravu si, Srbija je na Kosovu primenjivala otomansku strategiju "seče glava" lidera. Razume se, nije ih mogla likvidirati Sultanovim fermanom, kao što je opisao Ismail Kadare masovna ubistva albanskih vođa na prevaru u romanu *Komisija za proslavu*. Srbija je to činila putem diferencijacija, kompromitacija, hapšenja i svrgavanja sa vlasti, kako bi Kosovo ostalo bez sposobnog i odlučnog rukovodstva. Godine 1981, prva meta bio je naraštaj Fadilja Hodže, ali nisu uspeli odmah da ga sruše. Fadilj je još uvek imao podršku na federalnom nivou. On će biti napadnut kasnije, nakon što je u srpskim medijima objavljena njegova navodna polurečenica istrgnuta iz konteksta nekog razgovora u kojem je on pominjao silovanja kao fenomen koji proizlazi iz frustracija muškaraca na Kosovu, pomenuvši pritom u šali mogućnost da se na Kosovo uvoze prostitutke spolja. Danas bi na takvu šalu odmah pomislili na jadne Moldavke i Ukrajinke koje su žrtve trafikinga raznih kriminalaca, dok su tada srpski mediji spekulisali da je navodno Fadilj pravio aluziju na moral srpskih žena. A Srpkinje su

organizovale protest ispred njegove kuće uzvikujući "Mi nismo kurve!". Beograd nije birao sredstva. Cilj nije bio samo poništenje autonomije Kosova već i promena Ustava iz 1974. godine, jugoslovenskog sistema, prelazak sa konfederacije na unitarnu državu u kojoj bi se povratila srpska hegemonija, kao najbrojnijeg naroda u toj državi. Beograd je imao za cilj da na Kosovu i drugim sredinama instalira marionetske lidere, kao na primer onu karikaturu od čoveka Sejdu Bajramovića, ništavilo od čoveka i političara, kojeg je Milošević tada izabrao za predstavnika Kosova u predsedništvu Jugoslavije u najdelikatnijem periodu pred rušenje federacije. Vojvođanski pandan ovoj figuri bio je Mihalj Kertes.

Kako je izgledalo razdoblje diferencijacije? Kako je gledao Škeljzen na Kosovo u Vlasijevo vreme. Ko su bili političari i intelektualci tog vremena? Šta možeš reći o političkoj i intelektualnoj kakofoniji tog razdoblja?

Vladala je veoma teška atmosfera. Kada sam se vratio u Prištinu, najdrastičnija diferencijacija je već bila izvršena i ostali su restlovi, individualni pritisci, kontrola Univerziteta i medija. Kosovsko rukovodstvo je u to vreme bilo u defanzivi, pokušalo je da se pokaže lojalnim, kako rekoh malopre, zbog odbrane autonomije i ukidanja vanrednog stanja. Najsposobniji ljudi koje je Kosovo imalo, kao što je bio Mahmut Bakali, živeli su pod pretnjom, marginalizovani, tajna policija je pratila svaki njihov korak. I kada bi Mahmut išao u lov, to je postajalo javni problem. Intelektualci su bili zaplašeni, mediji takođe. Ali, bilo je ljudi sa dignitetom koji se nisu predavali pred pritiscima. U tadašnjem pokrajinskom Komitetu bila je osnovana Komisija gde su pozivali intelektualce da ih ubede da pišu članke protiv albanskog nacionalizma ili protiv režima Envera Hodže i Albanije. Kada sam se vratio u Prištinu, krajem 1982, početkom 1983. godine, često sam slušao priču da je Komitet napravio listu tema, kao domaći zadatak i sa strane su bila ispisana imena profesora, pisaca i javnih albanskih ličnosti, od kojih su neki bili bliži režimu, a neki bliži nauci i profesiji: trebalo je da oni obave te "domaće zadatke" iz lojalnosti. Ujedno, bila je to težnja kosovskog rukovodstva koje intelektualno nije bilo baš na zavidnom nivou; nedostajao je Bakali sa njegovim

naraštajem školovanih političara, kako bi se pokazalo da je na Kosovu situacija pod kontrolom i da inteligencija na Kosovu nije protiv Jugoslavije.

Zašto nisam napisao recenziju za knjigu *Titoisti*

Da li si ti imao takve zadatke dokazivanja lojalnosti?

Ja nisam bio u partiji, ni na Univerzitetu. U jednom momentu imao sam ponudu iz *Rilindije* da napišem recenziju o knjizi Envera Hodže *Titoisti* koja je tada bila objavljena u Tirani. Nije to bila ni naredba ni zahtev pod pritiskom, već su jednostavno urednici bili na muci da nađu osobu koja bi to uradila jer su dobili zadatak od viših instanci. I neko se setio da pozove mene.

Da li si prihvatio? Ko te je pozvao?

Mislim da je bio neko iz unutrašnje rubrike, Zenun Čeljaj ili Mustafa Rušiti, ne sećam se tačno i nije ni važno. Oni su samo radili svoj posao, jer su i sami bili pod sumnjom da nisu budni i da ne doprinose koliko treba borbi protiv albanskog nacionalizma i enverizma. Ali, bio sam veoma radoznao da pročitam knjigu – do tada još nisam bio pročitao ništa od Envera. Rekao sam im da bih prvo hteo da pročitam, a zatim da donesem odluku. Oni su mi doneli knjigu nakon nekoliko dana. Bila je to razočaravajuća knjiga, veoma slaba, ni istorija, ni analiza procesa. Nisam napisao recenziju. Ne zbog toga što me nije "svrbela ruka", bilo je mnogo stvari koje sam želeo da komentarišem, ali nisam bio uopšte spreman da činim usluge tadašnjem kosovskom i jugoslovenskom režimu. Osećao sam se kao poludisident. Iako je moj otac Mehmet bio na vlasti, bio je čak i na zastrašujućem položaju ministra unutrašnjih poslova, imao sam rezerve prema vlasti, kao što je i vlast imala rezerve prema meni. Nisu me prihvatali niti mi nešto nudili i zašto bih im učinio takvu uslugu. S druge strane, pisati protiv Envera bilo je veoma obavezujuće, stvaralo ti je

stigmu propagandiste koju nisam hteo da nosim. Ista ta *Rilindija* koja većinu mojih tekstova nije objavljivala ili ih je držala u fioci (tekstovi su im se sviđali ali se za njih govorilo da "trenutno nisu za objavljivanje"), sada je tražila da uđem u igru, da postanem lojalan režimu. Dakle, nije to bio neki slobodan izbor intelektualca koji ima svoja kritičke stavove o Enveru, ali i o jugoslovenskom komunizmu. Ideja koja mi se tada vrtela po glavi, prilikom razmatranja mogućnosti da napišem tu recenziju, bila je da napravim poređenje sa Edvardom Kardeljom, koji je razvijao teoriju jugoslovenskog komunizma; smatrao sam ga Titovim alter egom. U želji da napravim komparativnu analizu i kritiku ove dvojice političara, došao bih do zaključka da je Enver bio veći dogmata, a u teoriji neotesaniji gorštak od Kardelja, koji mi se, takođe, činio kao veoma loš teoretičar. Ali da sam to uradio, tekst ne bi mogao biti objavljen. Osim toga, moj najveći problem bio je taj što nisam imao neki stav i pozitivnu teoriju, da tako kažem liberala, demokrate ili socijaldemokrate, od koje bih započeo razmatranje i kritiku. Imao sam samo gorak ukus, više estetski, razočaranog čitaoca kome su te politike i komunistički diskursi bili neubedljivi, budući da su te knjige bile napisane veoma siromašnim rečnikom, ideološkim, propagandističkim i manipulativnim. U neku ruku, imao sam istu konfuziju i nejasnoću kao i 1968. godine, kada smo se navodno pobunili, a u stvari nismo znali protiv čega smo se pobunili, tabuizirali smo komunizam i kapitalizam, verovali u progres, kao i da nema povratka višestranačju i tržišnoj ekonomiji.

Kako su se fabrikovali disidenti

Tvoja iskrenost mi deluje zanimljivo. U memoarima drugih ne nailazi se često na, da tako kažem, ovako samokritičan pristup...

Da, ima i iskrenih memoara. Na primer Mihajlo Mihajlov, profesor iz Zadra, tvrdi da je postao jedan od najpoznatijih disidenata u Jugoslaviji gotovo slučajno jer je pokušao da objavi sociološki časopis bez dozvole vlasti. Zbog toga su ga zatvorili,

a zatim je postao disident od karijere koji je objavljivao knjige i imao profesorska nameštenja na Zapadu. I njegov drug u jugosloveskim zatvorima Adem Demaći, u biografiji koju je objavio jedan novinar iz Crne Gore, čini mi se da se preziva Radončić, tvrdi da je njegovo prvo hapšenje bilo namešteno od strane UDB-e i da tada nije imao ni grupu, ni ideju organizovanja protiv režima. Ali, zatvor ga je učinio svesnim položaja Albanaca u Jugoslaviji. Kada je drugi put bio u zatvoru onda je zaista organizovao ilegalnu organizaciju. Ja nisam bio u zatvoru. A nisam bio ni disident u smislu mobilizacije i političkog angažovanja protiv režima. Ako je to i bila neka vrsta disidentstva, možda bi se to moglo nazvati neaktivnim disidentstvom rezignacije i povlačenja.

Kad si već pomenuo disidentstvo i otpor prema režimu, kako ti je izgledala intelektualna infrastruktura na Kosovu u to vreme? Koliko je bila nezavisna i koliko bliska vlastima? Da li je bilo zbunjenosti ili prinude da se pokaže lojalnost prema sistemu i vlastima?

Ne može se generalizovati, ali pošto je to bila inteligencija koja se pojavila i napredovala zajedno sa sistemom, ona je obavezno donekle bila i njegovo oličenje. Pedesetih i šezdesetih godina postojala je mala kasta intelektualaca i nju su, skoro u celini, usisale vlast ili javne i nacionalne službe. Svi ovi intelektualci na glasu, uzeću za primer Esada Mekulija ili Hivzija Suljejmanija, videli su sebe u cenjenoj ulozi prosvetitelja i učitelja nacije, a s druge strane bili su ubeđeni da se nalaze u vozu istorijskog progresa, stvaranja novog društva, komunističkog, zamišljenog idealnog društva koje će nakon ostvarenja jednog dana doneti veću pravednost. Slogan komunizma bio je: da radimo svi prema mogućnostima, a da uzimamo i trošimo prema potrebama. To je bio kao neki ideal komunističkog raja. Međutim, kasnije, kada je obrazovanje postalo masovnije i kad su se pojavile nove obrazovane generacije, za njih više nije bilo automatski mesta u vlasti, već su morali da se dodvoravaju, da postanu lojalni, da se pretvaraju ili igraju igru mimikrije. Tada se izdvojila i druga kasta intelektualaca koja je ostala van ili protiv sistema; ona je otkrila nerešeno nacionalo pitanje. Ipak, sa kulturnog aspekta, Kosovo je bilo provincija, posebno do osnivanja Univerziteta u Prištini.

Zašto kosovski intelektualci nisu izlazili iz kosovskog okvira? Da li su to činili zbog jezika, nedovoljnog znanja ili su se pribojavali javnog suočavanja u bivšoj Jugoslaviji?

Mislim da je to uokviravanje bilo posledica neke vrste zatvaranja, samozadovoljstva životom u rezervatu. Nije bilo vidika, jer oni nisu bili otvoreni, putevi u svet i kontakti su bili zatvoreni ili posredovani, ili zavisni od srpske i jugoslovenske kulture. Kosovski, albanski intelektualac osećao se sigurno samo u folkloru i albanskom svetu, albanološkom svetu.

Miloševićev govor na Kosovu Polju

Šta je za tebe predstavljao dolazak Miloševića na Kosovo Polje i zašto se dogodila ta politička diverzija nad kosovskim rukovodstvom i nad Kosovom uopšte?

Dolazak na Kosovo Polje je bio momenat zaokreta u politici Srbije. Nakon 1981. godine na Kosovu je intervenisala Jugoslavija, preduzete su veoma drastične mere protiv, kako se tada govorilo, albanskog iredentizma, ali tokom 1984. i 1985. godine situacija je ocenjena pozitivnije i ukinuto je vanredno stanje. To nije odgovaralo Srbiji, jer nije ostvarila kontrolu nad Kosovom, još uvek je na snazi bio Ustav iz 1974. godine, nije bilo nikakvog napretka u usklađivanju zakona Srbije sa zakonima Kosova. Nakon objavljivanja Memoranduma SANU, Milošević je odlučio da zauzme oštriji kurs na Kosovu, da sruši taj Ustav ne samo da bi uspostavio kontrolu nad pokrajinom koja se smatrala srpskom, već i da se instalira hegemonija u Jugoslaviji. Za to je Miloševiću trebala kriza na Kosovu i u tu svrhu je aktivirao pokret koji je bio pripremljen na Kosovu Polju, uz pomoć i direktan uticaj Dobrice Ćosića, ali i Svetozara Vukmanovića Tempa. Počinje manipulacija Srbima...

Kakav je bio Miloševićev profil kao političkog lidera? Da li je bio pripremljen od strane nacionalista u Akademiji ili je stvoren

radi promene konstelacije političkih snaga u Jugoslaviji ili za pokretanje rata?

Milošević je bio produkt komunizma, aparatčik, on je došao na vlast kao čovek blizak Ivanu Stamboliću koji je smatran najopasnijim u Srbiji. Prvi Slobini nastupi bili su komunistički, bio je mladi boljševik. Poznata je afera oko plakata za Dan omladine kada su slovenački dizajneri izvršili diverziju na plakatu, kopirajući jedan nacistički, propagandistički poster! Bila je i afera sa listom *Student* u Beogradu koji je Tita predstavljao kao vampira, a tu je bila i ilustracija pod naslovom "Povratak vampira!". U ovim aferama, Milošević je branio glavnu figuru jugoslovenskog komunizma i titoizam. Međutim, kasnije, kada je shvatio da se bliži kraj komunizmu i da je u Srbiji bitno ono što je bilo napisano u Memorandumu, on je promenio ploču i postao nacionalista ili tačnije nacional–socijalista.

Milošević je vladao putem dosijea, prvo je preuzeo kontrolu nad tajnim službama i policijom a onda je pretio ljudima dosijeima; uspeo je da sa vlasti eliminiše i svog mentora Stambolića. Kasnije će on biti surovo ubijen kao Jozef K. u *Procesu* Franca Kafke.

Miloševićev uspeh nije bio toliko njegov lični puč, već grupe aparatčika koji su prvi shvatili da je Tito i politički mrtav, da je tron ostao prazan u zemlji u kojoj je i Titova generacija fizički nestajala. Sve institucije Srbije, političke i intelektualne, Akademija nauka, Udruženje pisaca, zatim i Srpska pravoslavna crkva, dočekale su Miloševića su kao spasioca i vođu. Ali, najveća podrška mu je došla iz Jugoslovenske narodne armije koju su kontrolisali Srbi, kao i od strane policije i tajnih službi. Sve su te instance za cilj imale da se povrati srpska hegemonija u Jugoslaviji. Neki antikomunisti u tom horu podržavalaca bili su sumnjičavi prema Miloševiću zbog toga što je dolazio iz komunističke partije, ali on im se nametao svojim autoritetom i grubošću, arogancijom koju je pokazivao prema Albancima i drugima... Izgledao je upravo kao lider koji može da završi posao za Srbiju. Međutim, među sumnjičavim antikomunistima bilo je i takvih koji su bili mišljenja da je dobro da Milošević završi prljav posao za Srbiju, na Kosovu i u Jugoslaviji, a kasnije, mislili su oni, biće veoma lako da ga udalje sa vlasti. Bilo kako bilo, Milošević je bio produkt

frustracija, ambicija i bahatosti Srbije u određenim istorijskim okolnostima, kao što je i Hitler bio produkt Nemačke u okolnostima nakon Prvog svetskog rata. To je i razlog zbog čega se Srbija nakon Miloševićevog pada nije udaljila od njegove politike. Na primer, u politici prema Kosovu, Srbija nije napravila odmak od nasleđa koje im je ostavio Milošević u pogledu stava da Kosovo treba da ostane deo Srbije. *Politika* i većina medija u Srbiji veruje da Rezolucija 1244 obezbeđuje suverenitet Srbije nad Kosovom i da je samo pitanje vremena kada će se u to uveriti i međunarodna zajednica. Juna 1999. godine, kada su trupe NATO-a ulazile na Kosovo, a srpske odlazile pod prinudom nakon kapituacije, Milošević je proslavljao taj trenutak kao "pobedu Srbije" upravo zbog Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti.

Kult intelektualca na Kosovu

Kako se gradio kult političara i intelektualca na Kosovu? Zašto je bila toliko poštovana reč "intelektualac" i kako se desilo da čitava generacija ljudi koja je diplomirala na Univerzitetima bivše Jugoslavije nije znala srpskohrvatski? I da se vratimo na pitanje zašto kosovski intelektualci nisu izlazili iz kosovskih okvira - zbog jezika, manjkavog znanja ili zbog straha od javnog suočavanja u bivšoj Jugoslaviji?

Nije bio problem u jeziku. Oni su znali jezik koliko je to bilo potrebno, jer inače ne bi mogli da završe studije. Kult znanja koji si pomenuo je imao drugi izvor, u mudrosti naroda, koji je patio zbog toga što je dugo vremena bio zaostao i skoro totalno neobrazovan. Od kulta hodže ili sveštenika do kulta učitelja, prelazi se na kult naučnika i intelektualca koji zauzima mesto seoskog kmeta i mudraca u tradicionalnoj patrijarhalnoj kulturi. Ali, tvoje se pitanje više tiče manipulacije znanjem u okolnostima kada su i polutani i kvaziintelektualci uživali nezasluženo poštovanje. Brzo obrazovanje i promocija bez kriterija počela je već tokom pedesetih godina kada je Kosovo imalo užasno velike potrebe za kadrovima u svim oblastima života. Tada su se osim redovnog školo-

vanja organizovali brojni kursevi, jednogodišnje ili dvogodišnje školovanje za kadrove, što je zamenjivalo puno i redovno školovanje onih koji su se smatrali kadrovima i zatim zauzimali mesta u vlasti. Ali, ova promocija putem kurseva je bila opasna, jer kada bi ovi ljudi jednom zauzeli pozicije, činili su sve da ostanu na tim pozicijama, čak i da napreduju, tako da su neki od tih kursista koji nisu imali ni diplomu osnovne i srednje škole uspeli da postanu ideolozi, profesori, čak i da dobiju najviše titule – akademika. To se nastavilo i kasnije, tokom šezdesetih i sedamdesetih godina kada omasovljenje intelektualnih slojeva nije bilo praćena zdravim kriterijima promovisanja i zaštite akademskog autoriteta. Na primer, kada je osnovan Univerzitet u Prištini politika je uticala na to da se zaobiđu striktni akademski kriteriji. Bilo je to takmičenje sa Srbijom koja se protivila otvaranju nezavisnog Univerziteta u Prištini, želela ga je samo kao deo Univerziteta u Beogradu. Između ostalog, insistirala je na tome da Kosovo još uvek nema kadrova za kvalitetan Univerzitet. Srbija je to radila sa zadnjom namerom, jer je želela da zadrži kontrolu nad visokim obrazovanjem, a političari na Kosovu zarad što bržeg instaliranja Univerziteta u Prištini kao nezavisne institucije, predali su vlast “intelektualcima kursistima” da oni upravljaju Univerzitetom. Projekat je bio važan i sa dobrim namerama, ali ako temelji zgrade nisu na zdravoj osnovi ne možeš očekivati da ona ostane stabilna. U to vreme je barem trebalo imati jasnu strategiju izgradnje kapaciteta Univerziteta, da se planski daju stipendije najboljim i najsposobnijim studentima i asistentima, kako bi se što je brže moguće nadomestio nizak kvalitet nastavnog osoblja koje je upravljalo Univerzitetom na njegovim počecima. Ne želim da kažem da su svi bili nesposobni, ali je većina bila takva i ova je većina “samoupravljala” UP-om i fakultetima i lako je nalazila podršku u strukturama vlasti. Takođe, veća prepreka bio je srpski deo Univerziteta, jer je UP radio na dva jezika, gde je srpski deo bio još slabiji i provincijalniji, skloniji politizacijama i drastičnom snižavanju kriterijuma napredovanja i dobijanja naučnih titula. Često su ova dva dela Univerziteta razmenjivala korupcionaške “usluge”, obezbeđujući ne samo diplome, već i magistrature i doktorate koji objektivno nisu imali nikakvu akademsku vrednost, već su omogućavali da ovi ljudi drže katedre i visoke položaje na Univerzitetu u Prištini.

Ostavka u časopisu *Fjala*

Ti si 1988, ako se ne varam, uputio veoma oštru kritiku i na račun UP-a u intervjuu koji je objavljen u zagrebačkom Startu. *U tom intervjuu, zbog kojeg su ti ovde mnogi zamerali, govorio si o činjenici da su profesori UP-a nesposobni i sa lažnim akademskim titulama, plagiranim doktoratima. U vreme kada je Beograd napadao UP sa namerom da ga zatvori, što će se i desiti nakon tri-četiri godine, ove su optužbe bile veoma teške i zvučale su potkazivački. Ne želim da kažem da nisi bio u pravu, ali politički da li je bilo korektno? Šta danas misliš o tome?*

To je bila jedna od mojih najvećih afera, sa najviše ličnih sumnji, jer sam merio i odmeravao da li treba to da uradim, a zatim i da li da objavim taj intervju. Bila je veoma čudna okolnost u vreme kada je propao projekat *Fjala*. Podneo sam tada ostavku na položaj glavnog urednika nakon pritisaka čelnika *Rilindije*, Rahmana Dedaja i Skendera Zogaja, ali i nacionalnih i nacionalističkih krugova, koji su takođe imali pretenzije da kontrolišu časopis *Fjala* i nisu ga želeli onakvog kakav je bio, liberalan i kritičan.

Ko je bio u tim krugovima? Da li možeš konkretno da kažeš?

Da, bili su ljudi Redžepa Ćosje i verujem da je on sam bio na čelu kampanje. Oni su sami preuzeli časopis *Fjala* i degradirali ga, napravili od njega albanološku krpu… Tada sam nekako ostao u neizvesnom položaju. Nakon svih tih angažovanja tokom osamdesetih godina, polemika sa srpskim akademicima, članaka i reagovanja objavljenih u jugoslovenskim novinama, nastojanja da u jednom kosovskom mediju oživim hrabriju debatu o kulturnim i političkim tokovima, našao sam se u relativno defanzivnoj poziciji, bio sam i depresivan jer sam bio primoran da napustim posao u *Rilindiji*, u redakciji časopisa.

Intervju u zagrebačkom *Startu*

Šta se zatim dogodilo? Da li je onda usledila tvoja reakcija, mislim na taj glasoviti intervju u zagrebačkom časopisu Start*?*

Ne odmah, to će se dogoditi naredne godine. Jednog dana, trebalo bi da je bio januar ili februar 1988. godine, nazvao me je novinar iz Zagreba Darko Hudelist kojeg sam i ranije poznavao. On je tada napisao nekoliko odličnih reportaža o političkim i kulturnim događajima na Kosovu i rekao mi je da je redakcija časopisa *Start* izrazila želju da napravi duži intervju sa mnom za jubilarni 500. broj ovog kultnog časopisa u bivšoj Jugoslaviji, koji je izlazio dva puta mesečno. Ja sam prihvatio, veoma retko sam odbijao razgovore i rekao sam mu da nakon nekoliko dana imam neka posla u Zagrebu, ne sećam se koji je bio povod, možda je bio sastanak žirija nedeljnika *Danas* koji je dodeljivao najprestižniju jugoslovensku godišnju nagradu za novinarstvo, a ja sam dve godine zaredom bio član tog žirija. Rekao mi je: "OK, onda se vidimo u Zagrebu i tada ćemo aranžirati okvir i sadržaj intervjua". Kada smo se sreli u Zagrebu, rekao mi je da ima ideju da napravimo drugačiji razgovor o Kosovu koji ne bi bio fokusiran na albansko-srpske odnose koji su ispunjavali novinske stranice, već na razgovor o događajima i unutrašnjoj situaciji na Kosovu, koji se ignorišu i ostaju u senci, nepoznati jugoslovenskoj javnosti. I on, kao osoba koja nije poznavala te okolnosti, nakon dve tri posete Kosovu, zatražio je da napravimo sasvim slobodan preliminarni razgovor o najrazličitijim temama, kao pripremu za glavni razgovor, za koji je govorio da ćemo nakon nekog vremena svakako obaviti na Kosovu. Tako smo i uradili, sastali smo se u jednoj kući gde je bilo komotnije nego u redakciji *Starta* i on me je zamoilio da snimimo razgovor koji je trajao četiri sata. On je postavljao najčudnija pitanja, ja sam mu odgovarao bez dlake na jeziku čak i o najdelikatnijim stvarima, misleći da razgovaramo *off*, kako kažu Englezi, a ne za objavljivanje. Tu, dakle u osetljivim pitanjima, ja sam pominjao i imena kada bi on insistirao na tome, sa osetljivim ocenama o ljudima i institucijama. On se pokazao kao veoma snalažljiv i majstor da dotakne stvari koje su me uvodile u dubinu i ot-

krivanje "tajni", u razne spekulacije koje sam smatrao zasnovanim, ali o kojima kao profesionalni i savesni publicista ne bih govorio otvoreno i sa konkretnim imenima. Naročito to ne bih učinio da sam znao da govorim za javnost, jer je u tim mojim tvrdnjama bilo mnogo stvari za koje sam pretpostavljao da su tačne, ali za koje su mi nedostajali relevantni dokazi. Svaki me je put uveravao da ga interesuje realni kontekst događaja, a ne da te stvari budu objavljene. Takođe, nije znao koliko će mu prostora dati u *Startu*. Ovaj razgovor smo vodili mnogo pre izlaska jubilarnog 500. broja, zato je tražio od mene da iznesem i najpikantnije stvari, kako bi na kraju intervju ispao što bolji. Kada smo završili razgovor, veoma mi se zahvalio i rekao da će ubrzo poslati pitanja za "pravi razgovor". Ali, nakon dve nedelje sam primio pismo od Darka gde su bila ne samo pitanja, već i odgovori. On je napravio transkript razgovora u Zagrebu sa nekim skraćivanjima delova koje je smatrao manje važnim, a u pratećem pismu mi je naveo da je veoma zadovoljan ovim transkriptom i da je mišljenja da on treba da se objavi onakav kakav jeste, ako bih ga ja autorizovao i da bi u tom slučaju bio objavljen u celini i bez ikakvih intervencija. Tekst je imao 25 stranica i nosio je naslov "Kosovo: Potemkinova sela pseudointeligencije". Glavna tema razgovora bila je inteligencija na Kosovu, njen status, orijentacije, kapaciteti, klanovi, zavisnost od politike... Kada sam pročitao transkript video sam da je to Hudelist uradio veoma dobro i tačno, gradeći moj afirmativan portret kao intelektualca i hvatajući sve potrebne nijanse iznetih razmišljanja u tom razgovoru. I danas kada ga čitam nemam puno primedbi, to su tačno moje misli, većinu njih bih izrekao istim rečima i danas, već sam ih rekao i reći ću ih isto ili slično i u ovom razgovoru koji vodimo nakon dvadeset godina. Ipak, u tom razgovoru u *Startu* bilo je dosta stvari koje olako kažeš kada je razgovor *off*, u četiri oka sa nekim ko želi da se lično informiše i u kog imaš poverenja, za razliku od situacije kada govoriš za širu javnost i barem odmeravaš reči, obazriv si zbog mogućeg pogrešnog shvatanja ili razmatraš dva tri puta da li imaš dovoljno argumenata za izrečene tvrdnje i kvalifikacije u obliku pretpostavki i spekulacija. Znam da sam se za objavljivanje ovog transkripta konsultovao samo sa kolegom Isufom Berišom, u to vreme mi je bio blizak prijatelj. Dao sam mu transkript i rekao mu da je pomalo "kič" u smislu

“senzacionalističke” tendencije upotrebe ključnih kvalifikacija, kao na primer “pseudointeligencija Kosova”. Obično sam obazriv u kvalifikacijama, uvek ih iznosim u uslovnoj formi i preciznije, ne tako generalizovano. Kič generalizuje. Međutim, Isuf mi reče da nije uopšte kič, da je relativno blag i da bi on sam, ako bi mu se pružila prilika, dao još oštriji intervju. To me je ubedilo, napravio sam samo neke korekcije i mala preciziranja u transkriptu i vratio sam Hudelistu autorizovan razgovor. On je i objavljen tako, skraćen je samo u nekim delovima koji su se ticali mog učešća u demonstracijama 1968. godine.

Borba političkih klanova na Kosovu

Ovaj intervju je imao velikog odjeka?

Da, izazvao je veliki “skandal”, posebno kada je nakon nekoliko dana ponovo objavljen u tri nastavka, uz veoma senzacionalnu redakciju i opremu u beogradskom listu *Politika*. Iz Prištine je neko poslao poruku da je objavljen ovaj intervju, čini mi se da je to uradio Azem Vlasi koji ga je smatrao korisnim u njegovoj borbi da osigura i ojača svoju vlast uzdrmanu unutrašnjom konkurencijom, ali kao da je potcenio mogućnost još veće manipulacije od strane tadašnje beogradske politike. Milošević i njegovi ljudi su ocenili taj moj intervju korisnim za njihovu kampanju protiv Kosova, Univerziteta u Prištini i albanske inteligencije i politike. Tako mi se ostvarila bojazan koju sam imao kada sam ga ocenjivao kao potencijalni kič. Ne zbog toga što sam grešio u svojim tvrdnjama, već su vreme i kontekst bili ako ne pogrešni (nikada nije pogrešno reći istinu), onda neprikladni. Ono što sam rekao bilo je izmanipulisano politički u najodvratnijoj meri, ali nisam mogao ništa da uradim, ni da objasnim i reagujem na manipulaciju. Marta te godine doživeo sam težak napad pankreasa, odležao sam u bolnici nekoliko nedelja, zatim su me poslali helikopterom u Ljubljanu, gde mi je operisan čir na pankreasu, moje lečenje je trajalo dva meseca; po izlasku iz bolnice, još sam neko vreme bio na rehabilitaciji i izgubio sam oko 25 kilograma. Tako

se dogodilo da je čitava bura i afera prošla bez mog prisustva u javnosti, dakle bez razjašnjenja i dodatnih reakcija.

Posledice? Koliko se sećam bilo je raznih oštrih reakcija, spekulacija, optužbi...?

Bilo je veoma šokantno za deo javnosti, ali je bilo i podrške, jer sam u tom intervjuu otvoreno govorio o stvarima i problemima o kojima su govorili drugi, u mom okruženju svakako, ali i šire. Nije bio uopšte problem ovog intervjua ono što sam tu tvrdio, koliko god da su kritike upućene kosovskoj inteligenciji i UP bile teške. Više je bio trenutak taj koji je skandalizovao većinu, koja je govorila: ” Zašto sada?”; “Zašto na ovaj način?”; “Zašto se pruža mogućnost *Politici* da iskoristi ovaj intervju za antialbansku kampanju?”. Neki su mislili da sam upao u klopku, a neki da sam to radio namerno i sa predumišljajem, kao neprijateljski agent. *Rilindija* je tada objavila komentar Džemajlja Mustafe kojem su zasigurno pomogli i oni iz kulturne redakcije, grupa intelektualaca koja me nije podnosila, moji protivnici i oponenti u mnogim situacijama, kao Mehmet Kraja ili Ibrahim Beriša. Oni su u novinskom reagovanju isticali da sam obmanjivao i da sam to uradio kao “produžena ruka Beograda”.

Bila je samo ta reakcija? Nije bilo drugih posledica?

Nisam mogao da ih pratim u stanju u kojem sam bio, boravio sam u bolnicama, ali verujem da nisu bile relevantne jer bi ih neko od prijatelja sačuvao za mene, barem Isuf Beriša koji je donekle bio “sukrivac” za objavljivanje, a i zbog toga što smo delili ista gledišta. Jedino što se glavne posledice nisu ograničile samo na ta reagovanja i jačanje animoziteta prema meni na Univerzitetu u Prištini, u albanološkim krugovima ili u kulturnoj redakciji lista *Rilindija* jer su one postojale i ranije. Ovaj intervju je imao direktan i indirektan politički uticaj. Deo intervjua je bio posvećen fenomenu neprincipijelne borbe za vlast nekoliko lokalnih klanova ne samo u kulturi, već i u politici. Bilo je to razdoblje kada su se pripremale liste za izbor lidera na ključne položaje vlasti na Kosovu i Beograd je vršio veliki pritisak da se

instaliraju što slabiji ljudi, što pogodniji za manipulaciju. U interesu Kosova je bilo da ti ljudi budu sposobni, a ne lideri koji gledaju klanovske interese, skloni nepotizmu. U to vreme, u kulturi i medijima je dominirao Lapski klan koji je imao aspiracije da se širi i na politiku, u Savez komunista i organe vlasti. Ne tvrdim da je moj intervju bio odlučujući za ponovno razmatranje kadrovskih selekcija, koje su bile unapred pripremljene sa klanovskim favorizovanjem, što sam ja principijelno kritikovao, a ne konkretna imena. Ali, kasnije su mi govorili da je moje gledište uticalo na to da padnu u vodu te dogovorene *šeme*, i to ne po volji Beograda koji je vršio pritisak, već usled prtisaka koji su ojačali liniju Azema Vlasija za kojeg sam tada mislio, a i danas sam tog mišljenja, da je bio najsposobniji političar tog naraštaja. Međutim, ostaje pitanje kome je ova kritika potpomogla, aspiracijama Srbije ili tadašnjem kosovskom rukovodstvu, konkretno Vlasiju i onoj garnituri koju smo poznavali, koja je sve više pokazivala znake da će pružiti otpor pritisku iz Srbije za promenu Ustava i ograničavanje autonomije. Od onih drugih koji su pretendovali na vlast, za koje se tvrdi da su skinuti sa izborne liste, nijedan nije bio takvog profila koji bi mogao da odigra neku ulogu u politici Saveza komunista Kosova ili koji bi se kasnije isticao u pokretu otpora. Bilo je to, jednostavno, razdoblje kada su višegodišnji srpski pritisci stvorili metež u kadrovskoj situaciji na Kosovu, što je otvorilo prostor za prodor grupa i klanova aparatčika stvorenih na osnovu regionalnih i nepotističkih veza. Stoga mislim da moj uticaj na odluke pokrajinskog Komiteta i njegovih komisija, ako je uopšte postojao, svakako nije mogao biti štetan.

Kritika Univerziteta u Prištini u pogrešno vreme?

Glavna tema o kojoj sam tada raspravljao sa svojim najbližim prijateljima, koji su takođe sumnjali u pogledu trenutka i oportunizma ovog mog nastupa, bila je vezana za pitanje otpora prema Srbiji i oko pitanja da li je bila dobra ili loša takva javna, veoma kritična prozivka Univerziteta i kosovske inteligencije? U tim debatama postavljao sam pitanje adrese prozivke: da li sam

se obraćao nekoj inostranoj i neprijateljskoj javnosti ili pre svega kosovskoj javnosti? U to vreme smo, ne samo ja već i drugi, nemajući mogućnost komunikacije preko kosovskih medija, iznosili osetljiva pitanja u jugoslovenskim medijima kako bismo podsticali debate i razjašnjavali unutrašnja pitanja. Nije mi bila ideja da napadam UP i tražim da se Univerzitet zatvori, daleko od toga. Prokazivao sam ga zbog očiglednih slabosti koje je imao, na nekim odsecima koje sam profesionalno poznavao kao što je Odsek za filozofiju i sociologiju, a pričali su mi da je i na drugim odsecima stanje bilo slično; mnogo zloupotreba i nekompetentnosti koja se nikako nije mogla tolerisati. S razlogom sam sumnjao da ti lažni doktori i magistri, koji su na najbeskrupulozniji način obezbedili položaje i naučne titule, mogu da pruže otpor srpskom pritisku.

Zašto si sumnjao? Jesi li imao argumente?

Dokaze za plagijate da, ali nije bila stvar samo u tome. Mislio sam da svaki *intelektualac* prevarant i kradljivac može biti kupljen i lako izmanipulisan u okolnostima koje su bile stvorene. Takođe sam verovao da UP treba da se postavi na drugačiji kolosek, da njime treba da upravljaju sposobni i časni profesori koji imaju i profesionalnu i ljudsku etiku. A to je vredelo i za inteligenciju, medije i politiku. To je bila razumljiva logika za te okolnosti, kada još nismo znali u kom će pravcu ići procesi, kada je Ustav iz 1974. još uvek izgledao odbranjiv. Istina je da je Miloševićev režim bio u velikoj ofanzivi, ali je pred sobom imao otpor nekoliko republika, pre svega Slovenije i Hrvatske, kao i federalne Vlade i organa. Niko nije mogao da predvidi da će ova ofanziva Srbije uništiti Jugoslaviju nakon dve, tri godine, da će komunizam pasti ne samo u Jugoslaviji, već i u Istočnoj Evropi i da će se na Kosovu vrtoglavom brzinom dogoditi homogenizacija i tako masovna mobilizacija, da će se iz temelja preokrenuti politički odnosi, gurajući na površinu novu političku elitu umesto one koju će silom instalirati Milošević. Jedna od radikalnih mera koje je Milošević preduzeo bilo je zatvaranje albanskog dela Univerziteta u Prištini, a ne manipulacija slabim ljudima i intelektualcima, kako sam očekivao, da bi ostavio Univerzitet na albanskom samo reda radi,

koji bi kasnije u potpunosti zatvorio. I ova totalna represija, koja je isprovocirala i totalnu reakciju i organizaciju rada UP van zgrada, uz samofinansiranje, pružila je mogućnost i manipulatorima i kradljivcima da se pretvore u heroje otpora, stvarajući još povoljnije okolnosti za snižavanje nivoa studija i trgovinu titulama. Tim profesorima, koje sam optužio kao plagijatore i profesionalno nesposobne, ne samo da nije falila dlaka s glave, već su dobili visoke položaje dekana, šefova odseka i senatora na Univerzitetu u Prištini. Sa nekima od njih, kao sa Kadrijem Metajem, lažnim doktorom, za kojeg smo otkrili da mu je doktorska teza potpuni plagijat, imao sam javna razjašnjenja tokom 1993. godine i kasnije. Objavio sam dodatne, konkretne dokaze o plagijatu, ali ni Univerzitet u Prištini niti profesionalno Udruženje, koji su po Statutu bili obavezni da pokrenu razmatranje i proceduru oduzimanja titule i udaljavanja sa nastave, nisu nikada nešto preduzeli. Barem da su osnovali neku Komisiju za verifikaciju tih tvrdnji. Nisu to uradili jer bi to otvorilo mogućnost razmatranja i drugih slučajeva plagijata i krađa, a pretpostavljalo se da takvih ima mnogo. I zato je blokirana ova inicijativa tada, a i nakon rata. Opet se ponovilo ono što se dogodilo 1985. godine kada je otkriven plagijat Aljija Dide.

Unapređivanje plagijatora

Treba da podsetimo današnje čitaoce na to pitanje?

Da, jer neke ličnosti i dalje su poštovane na osnovu naučnih i sličnih krađa. Alji Dida je danas pokojni, ali sam zapazio da u Prizrenu jedna ulica nosi njegovo ime, kao da je zaslužni građanin i profesor, što ne bi trebalo da se događa. U intervjuu za *Start* podsetio sam na aferu sa Aljijem Didom, za koga smo Isuf Beriša i ja objavili u časopisu *Fjala* dokaze o plagijatu, kao i svedočenje jednog njegovog studenta, Envera Žinipotokua iz Uroševca. On je učestvovao u originalnoj metodi sklapanja knjiga, koju je profesor Dida razvio u pravu tehnologiju plagijata, gde je njegov najveći napor bio da u nekoliko knjiga stranih autora obeleži na

marginama stranica redne brojeve za rečenice koje bi preuzimao od tih autora. Zatim su te knjige fotokopirane i angažovana je grupa studenata kojom je rukovodio Kadri Metaj, u to vreme i sam ambiciozan student, da makazama seče paragrafe koje bi zatim prema brojevima složili i lepili na bele listove papira, sklapajući tako stranice i poglavlja knjige. Kasnije su ova poglavlja daktilografisana i data su studentima da ih prevedu sa srpskohrvatskog jezika, u formi seminarskih radova, da bi na kraju ti prevodi bili lektorisani i korigovani, dobivši tako oblik knjige gde je profesor dodavao naslovnu stranicu sa svojim imenom, kao da se navodno radilo o njegovom rukopisu. Taj bi se "rukopis" kasnije autorizovao kao univerzitetski tekst, jer su prema proceduri bile potrebne dve recenzije od kolega doktora nauka, a radilo se o takođe koruptivnim recenzijama ili pak recenzijama napisanim bez čitanja rukopisa, zatim se knjiga objavljivala kao obavezna literatura za studente. Na taj način je dakle bila sklepana i objavljivana univerzitetska knjiga o filozofiji modernog doba, knjiga krpara iz koje se nije moglo ništa razumeti, jer zalepljeni pasusi nisu imali organsku povezanost normalnog diskursa. Ovaj nazovi profesor, rekoh da je sada pokojni, imao je i političke ambicije. U vreme kada smo napisali taj članak, bio je član predsedništva Socijalističkog saveza radnog naroda, što je tada bio važan i uticajan položaj. Svojim uticajem on je obustavio naš prvi pokušaj da objavimo ovaj članak, a kada smo i dalje insistirali, čak sam i zapretio ostavkom i javnim pismom o razlozima te ostavke, onda nam je profesor Dida poslao ponudu preko Redžaija Suroia, u to vreme generalnog direktora *Rilindije*. Predlagao je "kompromis" da meni i Isufu da po jedan predmet od četiri predmeta koliko je predavao na Univerzitetu u Prištini, pod uslovom da članak ne objavimo. Redžai nam je prilikom iznošenja ponude rekao: "Uhvatili ste Didu bez gaća", ali da nam se nudi mogućnost da izađemo iz te situacije a da niko ne bude oštećen i da ne izbije javni skandal! Svakako, nismo prihvatili tu nisku ponudu, tako da je kasnije objavljen članak izazvao malo buke, ali vremenom je zaboravljen, tako da Aljiju Didi nije falila ni dlaka s glave. Jedina pozitivna stvar bila je priča koju mi je ispričao pokojni akademik, Jašar Redžepagić, koji je tvrdio da smo ga spasili od napasti, Aljija Dide. Jer, sve dok nije objavljeno naše obelodanjivanje

plagijata, Dida ga je često zvao telefonom iznoseći vatrenu želju da postane član Akademije nauka i umetnosti Kosova. Jednom prilikom je Dida zadužio i predsednika SSRN-a, da se žali kod čelnika ANUK-a, u to je vreme Redžepagić bio sekretar, zašto on nije kandidovan i primljen u članstvo Akademije sa 10 objavljenih knjiga, dok je bilo akademika sa samo jednom objavljenom knjigom, ili poluknjigom. Time se aludiralo na slučaj pravnika Sirja Pupovcija, bliskog režimu, koji je objavio samo kratku studiju o Kanonu Leke Dukađinija i uspeo je da dobije titulu akademika. Članak objavljen u časopisu *Fjala* je sprečio Didu da postane akademik, ali ne i da bude izabran za direktora pokrajinskog Zavoda za odnose sa inostranstvom, koji je obezbeđivao stipendije za profesore i studente i posredovao u programima razmene sa stranim fondacijama. U tim nenormalnim okolnostima, kada ne funkcionišu instance recenzije i kritike, ovakva unapređenja ordinarnih protuva bila su česta. Na primer, u slučaju mog rada u časopisu *Thema,* glasilu Udruženja filozofa i sociologa Kosova, gde sam nakon odlaska Muhamedina Kulašija u Francusku bio izabran za glavnog urednika, plagijatori kojima sam odbijao radove, organizovali su 1994. godine pučističku Skupštinu na kojoj su me smenili sa položaja glavnog urednika i izabrali novu redakciju. Ja sam se tada sukobio i sa profesorom Fehmijem Aganijem, koji je podržao pučiste i postao glavni urednik *Theme*. Nije bila neka velika stvar taj moj odlazak iz časopisa, koliko ovo ponovno legitimisanje plagijatora i koruptivnih odnosa na Odseku za filozofiju i u Udruženju filozofa i sociologa.

Beda Univerziteta u Prištini

Zašto nije nastavljeno obračunavanje sa plagijatorima nakon rata, u normalnim uslovima?

Pokušali su studenti Univerziteta u Prištini 2001. i 2002. godine. Organizacija *Drugačije* koju je predvodio Škeljzen Gaši, objavili su tada i plagijat Kadrija Metaja i neke druge na Internetu, ali se nije dogodilo ništa. Štaviše, organizovana je i debata na

RTK-u na tu temu, na kojoj je učestvovao tadašnji rektor Arsim Bajrami, ali bilo je uzalud, sam rektor se užasavao i od samog razgovora o toj pojavi. Ja sam tvrdio da je plagijat postao tabu tema jer većina ljudi sa akademskim titulama i profesori Univerziteta u Prištini i sami imaju slične probleme, te ne žele da se to pitanje otvori. Na Univerzitetu u Prištini, govorim sa kompetencijom o odsecima koje profesionalno poznajem, još uvek se nastavljaju stare prakse promovisanja lažnih doktora nauka. Pre nekoliko godina sam reagovao protiv aktuelnog ministra za obrazovanje, Envera Hodžaja, i bivšeg rektora i aktuelnog predsednika Ustavnog suda Envera Hasanija, koji u to vreme nisu bili na ovim položajima. Oni su bili članovi Komisije koja je dala doktorsku titulu Fadilju Maljokuu, jednom šarlatanu kojeg sam odavno poznavao, a koji ne samo da nije zasluživao titule, već ni da drži nastavu na Filozofskom fakultetu. Nisam imao ništa lično protiv njega, jednostavno je bio diletant u svojim tekstovima. Dvojica Envera nisu dali nikakvo javno objašnjenje zbog ovog skandala. Ja sam tada reagovao, razočaran, jer su oni u to vreme bili angažovani za reformisanje Univerziteta, za uspostavljanje kriterija u naučnim unapređenjima. Ali, privatno oni su me kontaktirali i dali mi za pravo. Rekli su da su bili prevareni, da su ušli u Komisiju ne poznajući dobro kandidata, a da tezu nisu ni pročitali, samo su je prelistali u poslednjem trenutku i tada nisu mogli da se povuku i naprave skandal, jer se nikada nije dogodilo da se prilikom odbrane kandidatu odbije teza. Ona se unapred potpisivala prilikom usvajanja izveštaja Komisije za ocenu doktorske teze, te da su to oni uradili na slepo i da je odbrana bila puka formalnost. Enver Hasani se pravdao rečima: “Babo, odbijao sam mnoge Komisije i kod ovog Maljokua ne znam kako se dogodilo da prihvatim, pogledao sam ovlaš tezu i referat. Pre odbrane shvatio sam da smo nasamareni, ali bilo je prekasno za povlačenje. Ako bismo odbili tezu pred svim tim članovima porodice i prijateljima koji su se okupili da proslave titulu, bilo bi nedolično, sramota! Ali sam posavetovao Maljokua da ne žuri sa objavljivanjem, jer njegova teza zahteva kompletnu reviziju i reorganizaciju!” Ovaj slučaj sa Maljokuom je dobra ilustracija stanja, dovoljna da bi se shvatilo kako funkcioniše sistem koji

uvlači u zamke, intrige i zloupotrebe sve, čak i one koji pretenduju da su šampioni "reformi" i "kriterijuma".

Zašto Škeljzen Malići nije doktorirao?

Pošto razgovaramo o naučnim titulama, zašto Škeljzen Malići nije doktor filozofskih nauka, ili pak političkih? Prijavio si tezu na zagrebačkom Univerzitetu, zašto nisi napisao doktorat? Zar ne bi težina reči, kritika i ocena Škeljzena Malićija bila mnogo veća i poštovanija da je imao doktorsku titulu? Zašto se to desilo? Ne mogu da verujem da je reč o nesposobnosti ili nedostatku vremena. Objavio si na stotine, ako ne već i na hiljade analitičkih članaka, uopšte ti ne nedostaje znanja, imaš odlične metode i stil pisanja, i postavlja se pitanje gde je onda prepreka? Tvoje kolege kažu da imaš i spreman tekst, koji se može veoma brzo preraditi u doktorsku tezu? Zašto to nisi uradio?

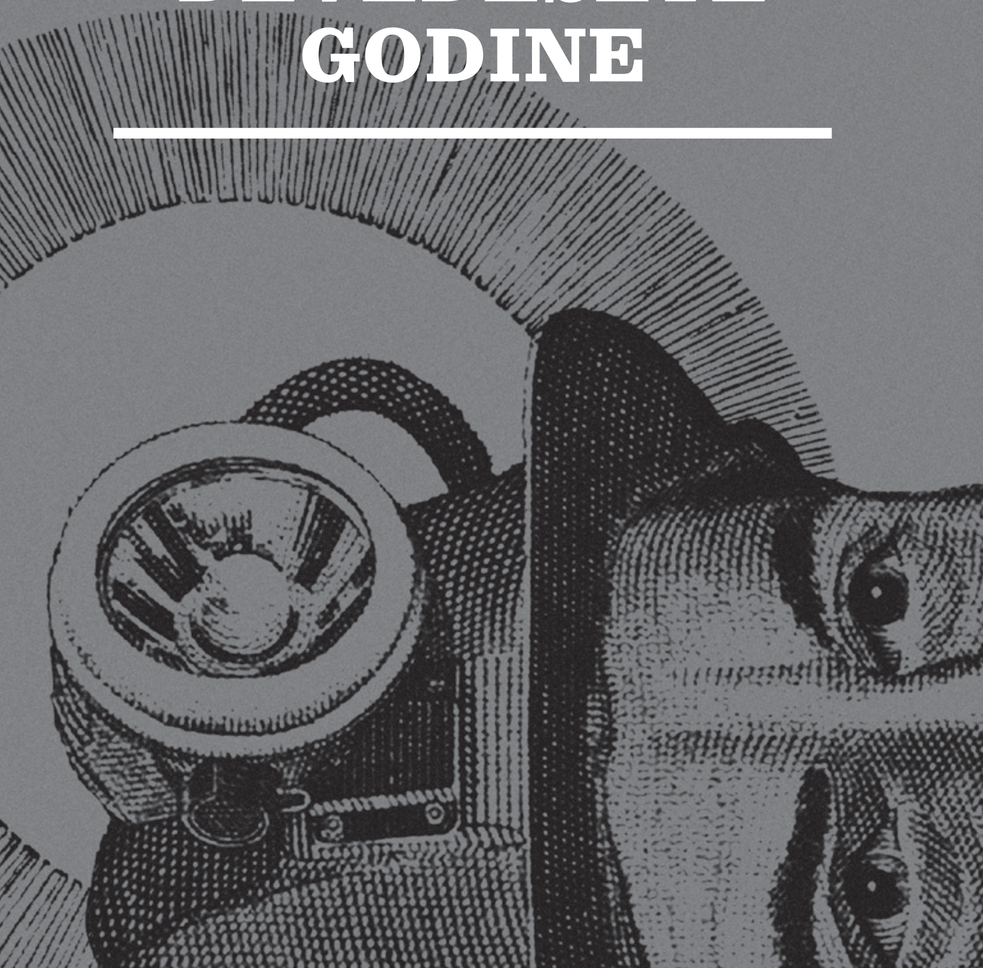
Odgovor je jednostavan: nemam uopšte takvih ambicija. Za mene titule ništa ne predstavljaju, ne obezbeđuju zasluge i autoritet. Kada pročitam neko delo interesuju me gledišta, argumenti i način tretiranja teme, a ne kakvu titulu ima autor. Može imati najvišu akademsku titulu, a da knjiga bude obično đubre. I obrnuto, može biti nepoznati autor, van akademskih krugova, a da delo bude genijalno. Istina je da su mi u Zagrebu prihvatli tezu negde 1987, dakle pre više od dvadeset godina, ali bila je to zasluga angažovanja mojih prijatelja, koji su insistirali na tome da prijavim tezu. Zbog njih sam to prihvatio, ali sam samo jednom bio na konsultacijama kod Nadežde Čačinović, koja je trebalo da mi bude mentorka. Zatim nisam ni pomišljao da sa tim nastavim, iako je istina da sam prijavljenu tezu "Estetika Vizantije" imao skoro gotovu u grubim crtama. Trebalo je još samo da izvršim neke dopune i konsultujem najnoviju literaturu koja je u međuvremenu objavljena, jer sam tu studiju napisao 1978, delimično je objavio 1980, a na albanskom 1999. Na neke stvari u životu reagujem čudno; jedna od njih je ta što ne volim školu, ispite, titule, promocije...

Ne izgleda mi pravedno to što na primer Alfred Uči u dvotomnoj istoriji estetike, koju je objavio u poslednje vreme, koristi tvoju knjigu naširoko. Citati i delovi tvoje studije zauzimaju oko 80 i više stranica u drugom tomu njegove istorije estetike, razume se uvek se pozivajući na izvor. Na kraju knjige, profesor Uči je objavio i jedan tvoj esej uporedo sa esejom Umberta Eka, kao tekst antologijske vrednosti o tom razdoblju umetnosti. A Škeljzen Malići nije cenjen u našem akademskom svetu, posebno ovde u Prištini, nema svoju katedru ili barem ne predaje negde ovaj predmet, za koji bez sumnje nemamo takvog eksperta!

Eto, razlog tome je u onome o čemu sam malopre govorio. Nedostatak ambicije i još jedan porok, a to je da ja nisam ni težio poslu predavača. Ne samo iz razloga što nisam imao titulu i nisam ispunjavao “kriterijume”, već i zbog toga što profesura nije nikada ni bila moja vokacija. Razume se, kada bi me pozvali možda bih i razmislio, ali nikada nije bilo takvih poziva, čak ni da održim neko predavanje kao ekspert van institucija. Zvali su me profesori i asistenti sa Odseka za istoriju i arhitekturu, ali ne zvanično, već da gostujem na njihovim časovima, kada su bile u pitanju političko–istorijske teme. Predavao sam o raspadu Jugoslavije pred stotinu studenata Envera Hodžaja, a s arhitekture me je pozvala Fljaka Arifi da govorim na temu urbanističkog nasilja koje je doživela Priština kao glavni grad Kosova od sredine 20. veka do danas. Na Odseku za filozofiju neki se užasavaju i kada slučajno prođem pored njih, a kamoli da me pozovu. Samo što ja za tim ne patim. Čak, bio bih srećniji kada ne bih imao tako puno poziva da pišem ili se izjašnjavam oko političkih pitanja. Moje lične agende su vezane za nešto što bih ja nazvao “slobodnim interesovanjima”, da uradim nešto sasvim drugo i drugačije od onoga što mi je obaveza. To je malo komplikovano, ali događa se ljudima koji u javnim angažovanjima i obavezama osećaju i znaju da nisu sasvim svoji.

glava
07

DEVEDESETE GODINE

Elita u “Elidi”

Želim da nastavim razgovor o kraju osamdesetih i početku devedesetih godina. Kako se začela i kako je stvorena politička scena na Kosovu? Kako se raspala Komunistička partija i kako se rodio pluralizam na Kosovu? Škeljzen Malići je u velikoj meri bio uključen u ovaj proces, razgovarali smo i ranije o tome. Sada želim da se usredsredimo na jedno mesto ili mesto susreta, poslastičarnicu “Elida”, koja se nalazi u sportskom i trgovinskom centru u Prištini, koji se tada zvao “Boro i Ramiz”. Danas je ona jednostavno obična poslastičarnica u sklopu trgovinskog centra Doma omladine, ali je tada bila centar kontakata i razmene ideja i političkih projekata. Kakvo je značenje imala “Elida” za Škeljzena Malićija i za sve one intelektulace koji su se tu okupljali da bi stvarali politiku i pretvarali se u političare, sa svim tim konspiracijama, glasinama, uhodama koje su bili oko vas?

“Elida” je bilo alternativno mesto koje je počelo da konkuriše velikoj kafani Grand hotela, gde se ranije tokom osamdesetih godina obično pio espreso i održavali susreti tokom dana... “Elida” je bila blizu Rilindije. Nju su posećivali novinari i intelektualci, a kada je Grand postao nesiguran zbog sumnjivih lica, agenata i doušnika, ovaj lokal u trgovinskom centru je postao popularniji. Tu su se sada održavali kontakti, konsultacije i sklapali sporazumi. Ali istina je da u to vreme nije bilo mnogo alternativa za sastajališta kakva imamo danas, kada je Priština postala prebukirana kafićima i atraktivnim restoranima sa po-

nudama za sve slojeve i ukuse. Početkom devedesetih godina "Elida" je postala svojevrsni informativni centar ili neformalni koordinacioni centar. Tu su se začele mnoge ideje, politički projekti i druge stvari. Pomenuću samo neke u kojima sam ja bio učesnik ili jedan od idejnih tvoraca. Tu smo koncipirali Peticiju protiv diskriminacije Albanaca u Makedoniji. Napisao sam tekst u ime Udruženja filozofa i sociologa Kosova, koji su zatim potpisale i neke druge asocijacije. Zatim smo tu pokrenuli i Peticiju "Za demokratiju, protiv nasilja" koju je koncipirao Isuf Beriša. Bila je to veoma važna i velika Peticija koju je potpisalo oko 400 hiljada ljudi širom Kosova. U "Elidi" smo se često dogovarali o demonstracijama i protestima koji su se održavali u to vreme, kao na primer o paljenju sveća za žrtve, pravljenju buke u trenucima kada bi počinjao policijski čas i slično. I koncept nedeljnika *Koha*, prva serija 1990–1991, začet je tu, prvo u mojim razgovorima sa Vetonom Suroijem, a zatim i sa saradnicima i suosnivačima, kao što su Arben Džaferi, Astrit Saljihu, Mufailj Limani, Keljmend Hapčiu, Ekrem Baša, Bljerim Šalja. U "Elidi" su održavani neformalni susreti u kojima su donošene odluke, na primer oko časopisa *Thema*, zatim i redakcija *MM*-a je prvi susret održala u toj poslastičarnici. Dakle, bili su tu Astrit Saljihu, Fadilj Bajraj, Anton Berišaj, Mufailj Limani, Maksut Vezgiši i Miđen Keljmendi...

A bio si i ti, Škeljzen Malići...

Da, razume se, ja sam pripremio koncept, odabrao i pozvao članove redakcije da se konsultujemo o nazivu. U to vreme, bila je to 1995, neki od ovih mladića nisu bili poznati. Prvi predlog za naziv bio je *21. vek* jer je pred nama bila 2000. i nada da će se dogoditi promene. Zatim smo razmišljali da naziv treba da bude malo neobičniji i tu ideju smo transformisali u *Treći milenijum*, ali smo se zatim dogovorili da bude napisano rimskim brojevima *MM*, kako se i piše broj 2000, što je istovremeno asociralo, barem mene, na one šarene i veoma popularne bombone koje smo kupovali u *duty free shop*-ovima na aerodromima... Kao zanimljivost, moram da ispričam i to da je neko ovaj neobičan naziv čitao i kao kodirane inicijale mog oca, što će budne

albanske patriote dekodirati i tumačiti u nekim publikacijama – škrabotinama, kao što je bio *Hori*. To nije važno, samo što je možda to signaliziralo paranoju nekih pojedinaca i krugova u to vreme, pošto su oni u svemu i u svakoj igri, pa čak i u ovakvoj igri rečima i konceptualnim rebusima koji su u suštini bili jednostavni, otkrivali velike zavere ili tajne dijabolične poruke.

Koji se još projekti iz tog vremena koji se vezuju za "Elidu"?

Na primer, u "Elidi" je rođen koncept i počelo regrutovanje članova za prvu opozicionu organizaciju UJDI, a zatim i za Odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda i Helsinški komitet. Rađale su se ideje o osnivanju partija kao što su: Demokratski savez Kosova, Socijaldemokratska partija Kosova, Seljačka partija, Partija zelenih, Albanska demohrišćanska partija itd. U "Elidi" su se dešavale i mnoge druge stvari. Ne sećam se svih vezanih samo za tu poslastičarnicu, jer je bilo i drugih mesta, ali mogu reći da je većina stvari začeta tu, ideje i projekti. Takođe, tu su vođene važne debate. Razume se, mesto kao mesto nije imalo ništa posebno već je jednostavno bilo mesto susreta intelektualaca i budućih političara. Na primer, tu je još od osamdesetih svakoga dana navraćao Ibrahim Rugova, a mogle su se često videti i druge ličnosti kao što su Fehmi Agani, Mahmut Bakali, Redžep Ismajlji, Arben Džaferi, Gani Bobi, Muhamedin Kulaši, Alji Podrimja, Azem Škrelji, Agim Malja, Alji Aljiu, Jusuf Budžovi, Bajram Keljmendi, Veton Suroi, Mufailj Limani, Ilber Hisa, Mehmet Kraja, Džemailj Mustafa, Enver Maljoku... i mnogi drugi, da ne pominjem mnoštvo književnika, umetnika i rokera... Neke grupe su se uvek držale odvojeno, gledale su se kao miš i mačka, držale su se svojih starih animoziteta i starih i novih inata, ali bilo je i takvih koji su se kretali po grupama i obezbeđivali neku neformalnu koheziju, kolaž ideja i uticaja, što je omogućilo onu minimalnu toleranciju i masovnu homogenizaciju na koju će se oslanjati otpor devedesetih godina.

Ko je sumnjao u Škeljzena Malićija: kultura polemike i ostalo

Ja se toga sećam drugačije, tj. da je uvek dominirala sumnja i kritičan stav prema onima koji su imali ideje. I tada su te često optuživale novine koje su bile pod uticajem DSK, kao Rilindija *i* Bujku *ili nedeljnik DSK* Ora. *Zatim godinama i* Bota sot *nije prestajala sa kritikama tvojih stavova, koje je uvek ocenjivala kao projugoslovenske, titoističke, prokomunističke. Ranije si objasnio da te optužbe nisu bile osnovane, ali se tu ipak dogodio konflikt generacija. Samo u prvim godinama, kada je nestao monizam i osnovane su partije, bilo je neke vrste kohezije, mislim na Savet albanskih političkih partija na Kosovu, a neko vreme je delovao i Savet albanskih političkih partija u Jugoslaviji, a ti i Veton Suroi ste bili članovi tih foruma. Međutim, iako ste redovno sarađivali sa Savetom ili u drugim forumima otpora, u medijima, DSK, kao i lecima ilegalnih marksističko-lenjinističkih pokreta, i dalje su se nastavljale optužbe, ponekad i veoma teške, za izdaju...*

To o čemu govoriš se dogodilo malo kasnije, kada je pokret otpora sazreo. Ali, ja sam mislio o počecima i začecima ideja i projekata, koji su se dogodili u ovom sastajalištu, gde su se svakodnevno pravile baklave i drugi slatkiši, ali i političke alternative za gorku realnost. To što si pomenuo, te javne optužbe za izdaju, bili su simptomi bolesti tog vremena. Te optužbe nisu bile ništa novo. Znam da su me od 1985. pa nadalje u kulturnim krugovima smatrali sumnjivim čovekom, posebno nakon objavljivanja kritika o filmovima kosovske produkcije *Čovek od zemlje* Agima Sopija i *Proka* Ise Ćosje, kao i članaka i političkih analiza u kojima sam za polazište u principu imao antinacionalistički diskurs, koji se mnogima nije svideo ili ih je ljutio. Oni su preferirali i kultivisali nacionalistički mentalitet, zbog čega se njima nisam ni mogao svideti.

Bilo je možda paradoksalno što su Škeljzen Malići i Veton Suroi nailazili na veće razumevanje, da ne kažem i podršku, u jugoslovenskim krugovima nego na Kosovu.

U to vreme početka jugoslovenske krize Veton Suroi i ja bili smo deo foruma i akcija kosovskog otpora, ali ne negiram da smo često bili bliski i sa demokratskim i antinacionalističkim snagama u Jugoslaviji. Sarađivali smo sa njima ne samo u sklopu UJDI-a već i na konferencijama koje su sponzorisali međunarodni činioci. S druge strane, novinari i publicisti, kao na primer Mehmet Kraja, Gani Mehmetaj i neki drugi nisu zaboravljali da nam prišiju etiketu izdajnika uvek kada bismo kritikovali stavove i monopolističke postupke DSK i Ibrahima Rugove.

Štaviše, bilo je tada i kritika samog fenomena "Elida", na primer od Haljilja Matošija koji ju je smatrao dokonim ambijentom gde sede neki neodgovorni intelektualci i uživaju... Matošiju je u to vreme i rok muzika izgledala štetno za kosovsku omladinu, kao dekadentna zapadna moda i tako je gledao i na "Elidu", kao na "sedište" dekadencije i intelektualnog imoralizma.

Da li danas smatraš, barem delimično razložnim, ta etiketiranja Škeljzena Malićija kao projugoslovena? Da li je za tebe i Jugoslavija, kao komunizam, u nekom sličnom smislu bila zabranjena tema? Kada je počelo razdoblje Miloševića, pad Ivana Stambolića, povratak Alji Šukrije u politiku i čitavo to razdoblje "događanja naroda", da li si bio ubeđen da taj jezik i ta politika uništavaju Jugoslaviju?

Ja sam objavio mnogo tekstova na ove teme u jugoslovenskoj periodici, možda čitavu hroniku, čiji sam deo objavio u knjizi *Kosovski čvor* 1990. godine. To je čudno izdanje izdavačke kuće *KRT* iz Ljubljane, koje je izašlo na albanskom jeziku i distribuirano je na Kosovu i u Makedoniji sa dosta teškoća, uglavnom preko nekih uličnih prodavaca. Tu, u tim tekstovima mislim da sam izvršio preliminarnu kritiku velikosrpskog projekta i posledica koje su pretile ne samo jugoslovenskoj federaciji, već i stabilnosti i miru u regionu. Ova je knjiga objavljena pre raspada Jugoslavije i mislim da sam tu izneo nekoliko tačnih dijagnoza u vezi sa pitanjima koja si postavio. Nedavno, nakon tačno 20 godina, ponovo sam objavio tu knjigu bez intervencija, čak i na onim tekstovima koji se danas mogu tumačiti kao promašaj. Izvršio sam samo neke stilske izmene i ispravio tehničke greške,

zarad jasnoće. Zato neću više dužiti sa ovom temom, u knjizi je elaborirana veoma dobro.

Cenzura i autocenzura u komunizmu

Međutim, ima nešto što želim da kažem oko ovog pitanja, a tiče se cenzure ili tačnije autocenzure koja je postojala u to vreme kod intelektualaca, u odnosu prema komunizmu i Jugoslaviji. Danas ima mnogo osoba koje se glasno i sa ponosom izjašnjavaju, kao da su navodno uvek bili antijugosloveni i antikomunisti, ali ja sumnjam u njihovu iskrenost. Iz ličnog iskustva znam da je postojala cenzura i autoblokada. Ranije sam ispričao da nisam bio ubeđeni komunista, ali ipak moram priznati da je moj tadašnji stav o komunizmu i sistemu u kojem smo živeli bio neobjašnjivo (auto)cenzurisan. Naime, moje mišljenje o komunizmu nikada nije išlo do kraja, do onih konsekvenci koje bi trebalo da iznedri slobodno mišljenje. U to vreme, posebno tokom osamdesetih, na svetskoj intelektualnoj i političkoj sceni, gde su se vodile velike debate o krizi marksizma i socijalističke ideje, posebno prakse, mnogi poznati zapadni autori, neki od njih bivši marksisti, tvrdili su da su marksizam i socijalizam projekti 19. veka i da su krajem 20. veka oni postali anahroni, tj. nisu više pružali odgovore na aktuelne probleme i probleme budućnosti. I ja, iz svih tih čitanja i razmatranja nikada nisam izvukao logični zaključak da bi izlazak iz krize komunizma mogao biti povratak iz monističkog sistema u višepartijski sistem. Kada razmišljam o mehanizmu blokade mišljenja u ovoj tački, moram da zaključim da sama tema nije bila neki proklamovani tabu ili nešto o čemu sam se plašio da razmišljam ili govorim, ali jednostavno nisam to video kao rešenje čvora u koji se bio zapleo jugoslovenski sistem i komunizam uopšte. Desio se trenutak prosvetljenja, kada sam preskočio tu blokadu. Negde tokom 1989. godine pročitao sam intervju Vladimira Gligorova, koji je objavljen u zagrebačkom nedeljniku *Danas* gde je on otvoreno tvrdio da iz jugoslovenske krize nema i neće biti izlaza dok se ne slomi monizam i monopol Komunističke partije, dakle dok se ne instalira višestranačje i ka-

pitalizam. Parafraziram tu misao, ali je to bila ideja. I ta rečenica mi je u trenu otvorila oči i vidike. Odjednom sam shvatio da se komunizam ruši ostavljajući mesto višepartijskom sistemu i da je izlazak iz krize komunizma u prihvatanju zapadne demokratije. I tada sam pomislio kako sam bio kratkovid svih tih godina, jer nisam računao na tu mogućnost. Nisam tačno zabeležio trenutak, da li je to bilo vreme nemira u Rumuniji kada je zbačen i ubijen Nikolae Čaušesku ili u vreme pada Berlinskog zida ili pak ranije kada mi je došlo ovo prosvetljenje. Verujem da se to dogodilo nešto ranije, jer nakon rušenja Zida i pada komunističkih režima poput domina nije bilo nimalo čudno da razmišljanje razvijem do kraja, ali mora da se to desilo ranije i da je pre bilo povezano sa jugoslovenskom nego sa krizom komunističkog istoka.

Detabuizacija Jugoslavije

Da li si imao i oko Jugoslavije ovu vrstu tabua? Sećam se da si jednom prilikom rekao, ako se ne varam, u knjizi razgovora Momčila Petrovića sa kosovskim intelektualcima i političarima, Rugovom, Ćosjom, Demaćijem itd, i ti si tu, - otprilike ovo: Pošto smo mi, Albanci, postali nepotreban i opasan narod za Jugoslaviju, odlučio sam da promenim kurs i svoje mišljenje o toj državi.

Možda, ali je se ne sećam te svoje izjave u tom obliku. U toj knjizi kažem da sam se nacionalno osvestio prilikom čestih čitanja srpske propagande koja je tvrdila da Kosovari ne žele status Republike za Kosovo radi jednakosti, već kao korak koji bi im omogućio odvajanje od Jugoslavije. Ta srpska propaganda i kampanja bila je toliko podla i fašistička, do te mere je predstavljala pitanje nacionalnog ujedinjenja kao strašilo, da sam sebe zatekao u razmišljanju – a zašto da ne? Zbog čega Srbi treba da budu svi u jednoj državi, a Albanci nemaju pravo na ujedinjenje?

Nerazumevanje mog i stava drugih kosovskih intelektualaca i političara, koji su optuživani kao projugoslovenski orijentisani, potiče od naše procene položaja jugoslovenske države u međunarodnim odnosima, u vreme kada je bilo teško zamisliti

raspad ove države. I kosovska alternativa u godinama raspada Jugoslavije je računala na nekoliko opcija, odnosno na tri opcije, gde je glavna ideja bila ona o ravnopravnom položaju Kosova. Sećate je se: ako opstane Jugoslavija, onda bi Kosovo trebalo da postane republika ravnopravna sa ostalim republikama; ako se rekonstruiše federacija po etničkom principu, onda i Albanci u Jugoslaviji treba da imaju pravo da osnuju svoju etničku jedinicu. Dakle, Kosovo, Zapadna Makedonija, delovi Crne Gore i Preševska dolina bi trebalo da stvore ono što se nazivalo Velikim Kosovom. Treća opcija bila je da ako se raspadne Jugoslavija, onda i Kosovo treba da se odvoji kao nezavisna republika ili da ima pravo na ujedinjenje sa Albanijom. Bio je to buran period ove krize i mi, koji smo pokušavali da razmišljamo svojim glavama i da što realnije sagledamo varijante izlaska iz krize, svakako da smo se sudarili s onima kojima je svaki realističan pristup, poput našeg, izgledao kao izdaja. Sada ima takvih koji misle da su oni sa svojim tadašnjim idealizmom bili uistinu veći vizionari, koji su bolje predviđali budućnost i bili realističniji od nas. Možda su delimično u pravu, ali mislim da nije istina da su se procesi dogodili prema njihovim idealističkim ili maksimalističkim scenarijima. Naprotiv, bili su to složeni procesi, kojima smo i mi kao realisti, kao i pokret koji je bio orijentisan prema nekoliko opcija, vizija i faza rugovijanskog mirnog otpora kasnije, doprineli pronalaženju puta ka nezavisnosti; tada je u igru ušla i Međunarodna zajednica sa svojom snagom donošenja odluka, odnosno zapadne sile: SAD, Velika Britanija, Francuska, Nemačka i druge.

Godina 1989. bila je godina velikih pritisaka za promenu Ustava i sistema. Milošević je podstakao populistički pokret sa militantima sa Kosova. Organizovani su masovni mitinzi na Kosovu, Srbiji, Vojvodini, Bosni i Crnoj Gori. Ove ultranacionalističke falange su krenule i na zapadne republike, ali su tamo doživele neuspeh, u Ljubljani im nije dozvoljeno da održe miting... Vrhunac je bio miting na Ušću. Tu se okupilo na stotine hiljada ljudi, Slobina propaganda je lagala da ih je bilo nekoliko miliona! Na Kosovu, Milošević ne ostavlja nijednog komunističkog lidera, nakon hapšenja Azema Vlasija, ne ostavlja više ni Kaćušu Jašari ni Rizu

Sapundžiua... Instalira smešne figure na vlasti kao Sejdu Bajramovića, koji je zamenio Sapundžiua u predsedništvu Jugoslavije.

Da, taj Sejdo je bio kockar i anonimus. Milošević se sprdao sa Kosovarima, jer im je kao "predstavnika" izabrao karikaturu, jednog nitkova, valjda da bi poslao poruku da su Albanci u njegovoj državi niko i ništa... Bilo je to uistinu zastrašujuće razdoblje, kada je Srbija otvoreno izazivala federaciju pokušavajući da uspostavi hegemoniju. Izgledalo je kao da iz Kosova Polja, malog gradića u blizini Prištine, koje je praktično bilo predgrađe i industrijska zona glavnog grada Kosova, diriguje federacijom. U ovom gradiću je u to vreme živela zajednica srpskih kolonista koja je brojala ne više od nekoliko hiljada osoba, međutim oni su pisali peticije, organizovali demonstracije i izdavali političke naredbe koje su određivale agendu 22 miliona ljudi, koliko je Jugoslavija imala stanovnika! Činili su to kada bi se dogodio neki incident u Kosovu Polju, na primer kada bi se na kućama Srba postavile table sa natpisima "Kuća na prodaju" ili bi se pravila buka da Albanci navodno siluju Srpkinje. Ako bi se dogodilo da se neki klinac slučajno očeše o neku curu druge nacionalnosti, mediji bi pravili frku, a i sastajali bi se i centralni komiteti na kojima se satima raspravljalo kako su Srbi na Kosovu tlačeni, da se "planski" proteruju sa njihovih ognjišta, da je na Kosovu na stotine sela u kojima više nema nijednog Srbina. I nijednoj od ovih tvrdnji nisi smeo da se suprotstaviš. Razume se, iza ove šake srpskih radikala u Kosovu Polju, ne toliko politički visoko kotiranih, stajali su: Beograd, tajne službe, nacionalistički i crkveni krugovi, mediji. I na čelu piramide, očevi nacije kao što su Dobrica Ćosić i sam Sloba kao najsnažniji, koji se i uzdigao na vlast u Kosovu Polju obećavajući da "Niko ne sme da vas bije". Uglavnom, ti su ljudi nakon nekog vremena postali jednostavno nedodirljiva bića.

U srpskim novinama i na televizijama je preovladavao ekstremni antialbanski diskurs koji je ubrzo postao i antislovenački, antihrvatski i antimuslimanski. Svakome ko bi Srbima rekao da greše i da rade i protiv svojih interesa, oni bi uzvraćali pokudama i do tada nezamislivim uvredama, a i pretnjama da će biti rata i da će krv teći u potocima. Treba se prisetiti zloglasne rubrike u *Politici*, najstarijim dnevnim novinama u regionu, koja je nekoliko

godina imala otvorene stranice za reagovanja građana. Ta rubrika, koja se zvala "Odjeci i reagovanja", iznela je na površinu svo đubre, nacionalizam, šovinizam, rasizam i srpski naci-fašizam. Bile su to obično orkestrirane kampanje u kojima su se napadali i zastrašivali protivnici Slobe i velikosrpskog projekta, u kojima se i otvoreno pretilo. Beograd nije birao sredstva, silom je nametnuta i promena Ustava Kosova iz 1974. godine, a zatim i Ustava Srbije.

Na glasanju o izmenama Ustava ostala je senka, jer je albanska većina rekla "da". Skupština Kosova tog poslednjeg komunističkog saziva nije bila u stanju da odbrani autonomiju glasovima, samo je deset delegata bilo protiv. Da li je ta skupština bila na nivou odgovornosti? I drugo, šta bi se dogodilo da je većina glasala protiv?

Verujem da bi u tom slučaju Milošević smislio neki drugi marifetluk, možda bi izgubio malo vremena, ali bi svakako postigao cilj... On je sam izjavio prilikom dolaska na vlast da će svoje ciljeve ostvariti zakonskim i nezakonitim sredstvima. Ali ovakva vrsta analize, šta bi se dogodilo da se postupilo drugačije, mislim da vodi u uzaludne spekulacije. Istina je da je marta 1989. godine veoma malo delegata glasalo protiv promene Ustava koji je ograničavao autonomiju i otvarao put pune kontrole Srbije nad Kosovom. Ta sednica je održana u okolnostima pretnji i straha, kada je više od 400 kosovskih intelektualaca poslato u izolaciju, praktično bili su u pritvoru bez sudske odluke i bez istražne procedure. Oni su čak brutalno prebijani u zatvoru u Vranju. Takođe, uhapšeni su i Azem Vlasi, Aziz Abraši, Burhan Kavaja i grupa rudara *Trepče*, koji su čekali na suđenje zbog "krivice" organizovanja protesta rudara i radnika nekoliko meseci ranije. Nad svakim albanskim delegatom Skupštine Kosova, tako su se zvali poslanici u to vreme, vršen je veliki pritisak i zaplašivani su na razne načine. Ni sam proces glasanja nije bio regularan, oko Skupštine i u njoj bila je policija, u skupštinsku salu su ušli agenti tajnih službi i mnogi "gosti" koji su takođe podigli ruke u trenutku glasanja... Sećam se da sam dan pre sednice sreo dva delegata koji su se zaklinjali da će glasati protiv, ali nisu održali reč. Kasnije su samo saginjali glavu od srama i nisu govorili šta im se dogodilo.

Deklaracija o nezavisnosti 2. jula 1990. godine

Međutim, interesantno je da je godinu dana kasnije naredni komunistički saziv – onaj iz marta 1990. nije bio i poslednji komunistički saziv Skupštine – zauzeo suprotan stav. Albanski delegati su 2. jula 1990. godine, u Skupštini usvojili *Deklaraciju o nezavisnosti*, koja je Kosovo definisala kao posebnu jedinicu u jugoslovenskoj federaciji. Za ovaj novi saziv se mislilo da će biti poslušniji od prethodnog, ali se dogodio zaokret i za *Deklaraciju o nezavisnosti* i proglašenje Republike, u Kačaniku je 7. septembra 1990. godine obezbeđeno 117 glasova. Mislim da ova promena odražava događaje u to vreme. Jula 1990. godine strah nije bio manji nego marta 1989. godine, ali godinu dana ranije homogenizacija nije dostigla svoju kulminaciju. Među albanskim komunistima, koji su bili na vlasti i predstavljali narod, još uvek je bilo takvih koji su verovali da sužavanje autonomije neće biti potpuno i dugoročno, te da će i dalje biti prostora za manevrisanje, pošto se očekivalo da će Milošević i srpski nacionalizam biti pobeđen od federalne Vlade Ante Markovića i Saveza komunista Jugoslavije. Ali, kada se i SKJ raspao januara 1990. godine, a Milošević nije uspeo da napravi prevrat, svi su na Kosovu i u Jugoslaviji shvatili da nema više vraćanja nazad. Čak ni u Savezu komunista Kosova, koji će se pretvoriti u Socijalističku partiju Srbije, neće ostati takoreći nijedan od Albanaca titoista ili autonomista. U međuvremenu, od januara 1990. godine zastavu odbrane nacionalnih interesa na Kosovu su preuzeli Ibrahim Rugova i DSK, kao i ostale partije koje su se formirale uporedo sa procesom raspada SKJ i SKK.

Tekst upozorenja u *Oslobođenju*

Decenija devedesetih počela je padom komunizma, kako si objasnio, ali ne samo u Jugoslaviji. Govorili smo o ovom razdoblju i u prvom poglavlju ovog dugog razgovora. Interesuje me šta si predviđao da će se događati kasnije. Ne ono što si pisao u to

vreme, već o onome što se kasnije realno dogodilo. Šta je u sebi mislio Škeljzen Malići o celom tom procesu?

Vidi, ovako kako si postavio pitanje ispada da sam bio u zabludi i da sam samo kasnije postao svestan procesa. Međutim, ne mislim da je ovo tačno objašnjenje odnosa između realnosti i refleksije o njoj. Ne samo ja, već mnogi intelektualci i obični ljudi su promišljali procese sa razumljivim zaostajanjem, jer se istorija odvijala brže od mogućnosti razuma da uhvati pravac gde nas realno vode ti događaji. U člancima iz tog vremena pominjao sam moguće posledice i raspad Jugoslavije, rat i potpuno poništavanje autonomije Kosova. U intervjuu za *Zeri*, koji je sa mnom radio Haljilj Matoši nakon objavljivanja knjige *Kosovski čvor*, negde juna 1990. godine, rekao sam da će Srbija veoma brzo ukinuti autonomiju jer se to tada videlo veoma jasno, iako je na papiru i po inerciji Kosovo još uvek imalo Skupštinu, predsedništvo i Vladu, kao i svoju delegaciju u Skupštini Jugoslavije. Ova poslednja je i formalno imala i snagu veta na svaku odluku, čak i na onu o promeni statusa Kosova u federaciji i u Srbiji, razume se ako bi uopšte bila pitana o tome. Problem je, s druge strane, bio u tome što je Srbija radila punom snagom na rušenju svih temelja Titove Jugoslavije. Sećam se razgovora koji sam imao sa premijerom Jusufom Zejnulahuom u isto vreme kada je objavljen moj intervju. Nisam poznavao dobro Jusufa, niti smo bili prijatelji. Sećam se da me je nakon premijere svoje drame u Pozorištu narodnosti u Skoplju, Agim Malja pitao da li želim da se vratim premijerovim kolima u Prištinu. Tokom tog puta, u luksuznom mercedesu čelnika tadašnje Vlade, razgovarali smo o krizi i o tome šta bi se moglo dogoditi sa Kosovom. Ni Jusuf, a ni Agim, nisu se slagali sa mojim skepticizmom iznetim tih dana, da će autonomija Kosova biti ukinuta. Oni su mislili da su institucije nedodirljive, čak i da je sistem veći i jači od Miloševića, kome će u jednom trenutku, snage i interesi koji su iznad njega, pomrsiti konce. Dok sam tražio taj intervju, pronašao sam tekst iz tog vremena, objavljen u sarajevskom listu *Oslobođenje* pod naslovom "Kosovo: Rat drugim sredstvima". Ovo je primer mog tadašnjeg razmišljanja sa svim oscilacijama i nepoznanicama i nije da ne pokazuje suštinu krize i procesa. Evo nekoliko ci-

tata iz tog teksta: “Poslednjih meseci Kosovo je libanizovano do kraja. Raskol među etničkim zajednicama je potpun. Državna administracija i privreda su u haotičnom stanju. Administracija koja je obećavala da će veoma brzo stabilizovati stanje na Kosovu preuzima sve jadnije i apsurdnije mere, koje samo dolivaju ulje na vatru! Vladaju puna nesigurnost i strah da će državno nasilje na kraju isprovocirati opštu pobunu Albanaca i stanje državnog udara i dugotrajnog rata. Aktuelno stanje se u stvari može nazvati ratnim stanjem zbog povećanog prisustva milicije i vojske, što jasno predstavlja Miloševićevu militarističku aneksiju Kosova i to u dogovoru sa centralnim vlastima federacije kao kompenzacijom za navodno ‘ukidanje’ vanrednog stanja. Takođe, to je ratno stanje, jer se na svim ostalim frontovima, političkom, ekonomskom, društvenom, informativnom, kulturnom itd., vodi nemilosrdan međuetnički rat ‘drugim sredstvima’, koji još nije prerastao u oružani sukob. Drugačije se ne mogu objasniti intervencije milicije Republike Srbije prilikom održavanja sastanaka radničkih saveta kolektiva velikih kosovskih firmi koje su pre nekoliko meseci ‘integrisane’ u velike firme Srbije, u kojima većina radnika i upravnih organa želi da se ponovo osamostale ‘od Srbije’. Prisutna je milicija u kolektivima kada su sudovi, nakon redovnih procedura, vraćali na posao direktore koji su ranije bili razrešeni ili uhapšeni u cilju sprečavanja realizacije ovih odluka! Miloševićeva strategija je jasna: da se instalira što direktnija kontrola nad Kosovom putem ukidanja autonomnih ingerencija, ako je potrebno i nasilnim sredstvima. Kosovu treba da se oduzmu svi elementi državnosti, svaka politička i ekonomska autonomija. Još uvek važeći Ustav iz 1974, koji je prošle godine korigovan u prilog Miloševićevoj opciji, faktički je obesnažen, pošto je srpski režim rezervisao za sebi ekskluzivno pravo na njegovu interpretaciju i primenu… Pretvaranje vanrednog stanja na Kosovu u permanentno stanje krize postalo je životna potreba srpskog režima, posebno nakon što su na istoku Evrope boljševički režimi počeli da padaju kao kule od karata i kada su demokratizacija i instaliranje višepartijskih sistema postali neminovni i za Jugoslaviju i za Srbiju. Ako bi se Srbija i Kosovo demokratizovali, u okolnostima kada Kosovo formalno još uvek uživa relativno visok stepen autonomije, jer

ima svoju Skupštinu, autonomne institucije i nezavisne veze sa federacijom, onda bi se stavili pod znak pitanja plodovi 'antibirokratske revolucije' koji su realizovani velikim naporima. I zato je za Miloševićev režim imperativ uspostavljanje pune kontrole nad Kosovom pre demokratizacije, pre slobodnih izbora. Na Kosovu nikako ne treba dozvoliti održavanje slobodnih izbora pre nego što Srbija obezbedi instrumente majorizacije albanske većine na nivou Republike Srbije. (...) Albanci nemaju nikakvih iluzija ni o Miloševićevom režimu ni o srpskoj demokratskoj opoziciji (koja, kada je reč o Kosovu, pruža podršku režimu, ostavljajući mu mogućnost da uradi prljav posao gaženja volje većinskog stanovništva u pokrajini); a nemaju iluzija ni o Jugoslaviji. Može se očekivati da na Kosovu ubrzo na legalan način bude izneta inicijativa za odvajanje Kosova od Srbije (...) Miloševićeva nacionalistička politika i državni teror imaju za posledicu i protivefekat - masovnu nacionalnu homogenizaciju Albanaca. Nastavak politike državnog 'disciplinovanja' Albanaca neće nimalo doprineti rešenju kosovskog pitanja. Naprotiv, to vodi ka stanju u kojem se rat drugim sredstvima pretvara u rat svim sredstvima, u takvo stanje koje će uveriti Albance da je Kosovo pod okupacijom, a da Srbi deluju kao okupatori."

Kada će se okončati kriza na Kosovu

Ovo su dakle istrgnuti delovi iz mog teksta objavljenog u Sarajevu juna 1990, gde se jasno ocrtava srž krize, čak i pravci razvoja, ali je bilo teško predvideti kakav će biti izlaz iz krize i kako će se dogoditi zaokret.

Kako sam tada percipirao problem izlaska iz krize mogu da ilustrujem jednom anegdotom iz tog vremena. Nakon štrajka u Trepči, jedna komšinica koja je često posećivala moju mamu, zvala se teta Manuša, često me je pitala kada će se završiti ovaj haos koji nas je snašao. Davao sam joj posredne odgovore, obično optimističnije, ali jednom joj rekoh ono što sam stvarno mislio, da istorijski procesi kao što je ovaj traju veoma dugo, da su ponekada potrebne decenije za izlazak iz krize. Rekoh joj da za

oslobođenje Kosova treba minimum 20 godina! Ona me je ljutito pogledala i rekla: “Ah, ode predaleko, ko zna da li ću biti živa da vidim slobodu?!” Ovim želim da kažem da nije bilo lako biti prorok u takvim situacijama, kada su mnogi faktori u igri, a postupci uzajamno zavisni. Ono što sam znao je da su procesi nepovratni, da se pitanje Kosova postavlja sa svom oštrinom i da zahteva meritorno rešenje. Možda sam, kao i mnogi drugi, imao donekle preterano poverenje u demokratiju, da su slobodni izbori neminovni i da će pre ili kasnije izneti na videlo i obezbediti pobedu volje većine. Međutim, pošto sam odlagao tu neminovnost za dvadeset godina, što se približno i dogodilo proglašenjem nezavisnosti 2008, ispostavilo se da je ovo *proročanstvo* ipak bilo neka vrsta racionalne intuicije.

Sada shvatam poentu, ali u nekoliko intervjua koje smo vodili tokom devedesetih godina ti si davao optimističnije odgovore od ovoga. Rekao si da će se kriza na Kosovu rešiti 1996. godine?

Da, tako je, nisam bio vidovit. Mislio sam da će se rat u Bosni završiti ranije i da je zatim red na Kosovo. Jer su se problemi tako ređali i u prvoj deklaraciji Kontakt grupe 1993. godine, kada se projektovalo okončanje krize u Jugoslaviji: prvo Bosna, zatim Makedonija i na kraju Kosovo. Bosna je bila u plamenu, ali se nije predviđalo da izgubi suverenitet; velike sile su ostavile otvorenim pitanje unutrašnjeg uređenja nakon rata; Makedoniji su pružana uveravanja da se neće rasparčati; 1993. godine, Kosovo je bilo na kraju liste i agende, sa manje jasnim subjektivitetom, mislilo se da će mu biti vraćena visoka autonomija ili neko unutrašnje rešenje u Saveznoj republici Jugoslaviji, tj. da bi moglo biti i republika. To su bili stavovi velikih sila! Ja sam se oslanjao na njih, iako sam znao da je veliki jaz između principa i realnog, kao i da procesi mogu imati mnogo zaokreta i zaostajanja. Ali, kada sam iznosio “proročanstva” nisam se oslanjao samo na racionalnu analizu. Imao sam u vidu i ono što se zove “održavanje nade u život”, jer smo živeli u veoma depresivnoj atmosferi, u stanju isčekivanja bez opipljivih kretanja i rezultata. Mnogi su mi govorili da im ne govorim o pravoj realnosti, već da ih po malo obmanjujem, jer im tako pothranjujem nadu.

Sa slikarem Redžepom Ferijem često sam pio jutarnju kafu kod *Ćafe*, a i on je voleo da čuje moje prognoze kada će biti oboren Milošević. Uvek bih mu govorio da neće još dugo, samo još petstotinak dana. Tako si rekao i prošli put, uzvraćao bi on ljutito. Odgovorio bih mu da, eto, voz istorije kasni po redu vožnje već u samom startu.

Angažovanja u kosovskoj alternativi

Ako ostavimo po strani ove aspekte priče, koje ilustruju to vreme, sada želim da se zaustavim na drugom pitanju, pitanju aktivizma Škeljzena Malićija. Ti si i dalje pisao članke koji su istinska hronika tog vremena, ali si bio i angažovan u profilisanju političke scene. Nakon UJDI-a bio si osnivač i predsedavajući Socijalističke partije, a bio si i član dva odbora, Koordinacionog saveta političih partija Kosova i Koordinacionog saveta političkih partija Albanaca u Jugoslaviji. To su bile važne organizacije tog vremena gde se stvarala strategija otpora, ali gde je bilo i sudara koncepata. Kakav je bio doprinos ovih Saveta?

Ti saveti su bili važni, ali više sa nekom fasadnom funkcijom, jer su centri realne vlasti otpora bili drugde, u drugim istancama i ličnostima. U početku su saveti instalirani radi obezbeđivanja koordinacije političkih partija u nedostatku centra realne vlasti. Drugi motiv za postojanje ovih saveta bilo je i stvaranje slike da je otpor na Kosovu "pluralistički" sa dovoljno demokratskih potencijala za eventualno održavanje slobodnih izbora. Savet se sastojao od šest partija: Demokratskog saveza Kosova, Parlamentarne partije, Seljačke partije, Albanske demohrišćanske partije, Socijaldemokratske partije i Republikanske partije. Ova je poslednja kasnije isključena bez neke buke. Oni iz DSK nisu želeli predstavnike ove partije sa obrazloženjem za koje nismo znali da li je tačno. Govorili su da je majka predstavnika ove partije Srpkinja. Kasnije nije pozvana jer se smatrala veoma marginalnom partijom. U susretima je obično učestvovalo od sedam do devet osoba, DSK sa tri ili četiri predstavni-

ka, Ibrahim Rugova, Fehmi Agani, Alji Aljiu i neko drugi, Veton Suroi iz Parlamentrane partije Kosova, Hivzi Isljami iz Seljačke partije, Ramuš Tahiri iz Albanske demohrišćanske partije i ja iz Socijaldemokratske partije Kosova. Dok je Koordinacioni savet bio aktivan, 1990–1992. godine, obično smo sastanke održavali u ovom sastavu ili sa nekom zamenom.

U periodu kada su Demokratski savez Kosova i Ibrahim Rugova obezbedili većinsku podršku i autoritet u narodu, ovi Saveti, posebno onaj kosovski, služili su i kao neka vrsta amortizera za povređene ambicije dva lidera koja su ostala van osovine pokreta otpora. Reč je o Redžepu Ćosji, najprominentnijem autoru knjiga o nacionalnom pitanju i Ademu Demaćiju koji se smatrao liderom ilegalnih organizacija i političkih zatvorenika, koji su se angažovali za nacionalo ujedinjenje. Ova dvojica su sa krugom svojih sledbenika zahtevali da otporom ne rukovode DSK i Rugova, već Nacionalni savet ili Nacionalno oslobodilački savet. Ćosja, koji je odbio položaj predsednika DSK prilikom osnivanja ove organizacije, zahtevao je da se u Nacionalni savet uključe sve eminentne ličnosti i ljudi od autoriteta i to bi bila instanca iznad DSK i Rugove. Rugova i DSK nisu prihvatali tu logiku. Govorili su da koordinacija i Savet već postoje na nivou udruživanja partija koje su do tada već bile osnovane i da su ti nivoi otvoreni i za druge ličnosti i organizacije, te da zato ne postoji potreba za novom hijerarhijom van one koja je zadobila poverenje stotina hiljada osoba koje su se učlanile u DSK, partiju i pokret koji je uživao poštovanje ostalih partija koje su sarađivale sa Rugovom. Razume se, u malim partijama nisu držali Rugovinu i stranu DSK tek tako ili zbog neke dobiti, već zbog realne procene uticaja. Ćosja je uistinu uživao veliki autoritet kao autor i mislilac u nekim intelektualnim krugovima, ali ne i autoritet političke sposobnosti, za koju je mislio da je ima, upoređujući se sa nekadašnjim očevima nacije. S druge strane, Demaći u početku nije toliko insistirao, tek što je izašao iz zatvora i više je sebe pronalazio u angažovanju i ulozi moralnog autoriteta, preuzeo je rukovođenje Odborom za zaštitu ljudskih prava i sloboda i nije javno osporavao primat Rugove i DSK. To će uraditi tek kasnije, kada

bude procenio da DSK i Rugova vode degeneraciji pokreta svojim nedelovanjem i inercijom.

Neuspešni pritisci Redžepa Ćosje

Kako su izgledali ti susreti sa Ćosjom i Demaćijem?

Kada bismo održavali takve proširene susrete, osim Ćosje i Demaćija bile bi pozvane i neke druge ličnosti i tu bi se razgovaralo o nekim velikim temama o kojima nismo nalazili zajednički jezik. Susreti bi obično proticali sa tenzijama. Rugova ih je često bojkotovao sa obrazloženjem da je zauzet. Kasnije su susreti bili sve ređi i mi smo nastavili rad kao Savet u užem sastavu partijskih lidera, obično sa veoma operativnim agendama raspravljajući i donoseći odluke o nekim osetljivim pitanjima. Na primer status Skupštine i Vlade u egzilu ili smo na nekoliko uzastopnih sastanaka razmatrali izmene u Vladi kako bi saziv iz vremena autonomije, koji je i proglasio Republiku u Kačaniku, odražavao promene koje su se dogodile na političkoj sceni. Rezultat ovih razgovora bila je zamena Zejnulahuove Vlade Vladom Bujara Bukošija. U Savetu se vodila rasprava o deklaracijama i strateškim platformama koje su odražavale položaj Kosova u Jugoslaviji koja se raspadala, pri čemu se polazilo od već pomenuta tri principa.

Takođe, u Koordinacionom savetu smo razmatrali i donosili odluke o pitanjima organizacije otpora, o školskom sistemu koji će se zvati paralelni sistem, ali koji će u stvari biti nastavak ranijeg sistema autonomije u novim okolnostima. Doneli smo i odluke o održavanju referenduma o nezavisnosti septembra 1991. godine, kao i o održavanju slobodnih izbora u maju 1992. Bile su to aktivnosti utemeljivanja državnog pokreta koje su naizgled, ponekad bile percipirane kao zahtevi na papiru, jer nisu imale implementirajuću snagu osim u nekim segmentima života, kao što su bile škole, štampa, sport, deo zdravstvenog sistema, humanitarni rad itd. Ipak, sve je to bilo važno, jer je održavalo narod u pripravnosti, a svetu je slalo sliku da smo civilizovan narod koji

na srpsko državno nasilje odgovara dostojanstvenim samoorganizovanjem.

Doprinos Koordinacionog saveta političkih partija na Kosovu

Od odluka koje si pomenuo neke mi izgledaju kao veoma važne, na primer organizovanje referenduma i slobodnih izbora koje ste i uspeli da realizujete. Da li je bilo sukoba oko njihove organizacije, konceptualnih ili proceduralnih?

Istinu govoreći, oko obe ove odluke mi smo samo davali neku vrstu aminovanja, nije to bio jasan deo strategije koju bismo unapred pripremali. Odluka o tome bila je doneta negde drugde i mi smo bili samo upoznati s tim i davali saglasnost, a dalji operativni posao je obavljao DSK jer je to bila velika organizacija i doprinos malih partija bio je simbolički. Oko referenduma se ne sećam tačno, ali bila je to jednoglasna odluka. U to vreme, sve republike u federaciji, čak i pobunjeni samoproglašeni delovi srpskih pobunjenih krajina su održali referendume i bilo je potrebno da se to učini i na Kosovu. To su kasnije uradile i Zapadna Makedonija koja se jedno vreme nazivala Iliridom, a i Preševska dolina je tada održala referendum kojim se zahtevalo da se taj kraj pripoji Kosovu. Što se tiče izmena u Vladi i organizacije izbora, bilo je drugačije. Održali smo mnogo sastanaka, u jednom razdoblju i po nekoliko tokom nedelje, ali nismo nalazili zajednički jezik. Problem nisu bili principi već ljudi koji će preuzeti Vladu. Za premijera smo predlagali mnoga imena, počev od Ćosje i nekoliko drugih, ali nije bilo saglasnosti. Kasnije smo se saglasili da o tome treba da odluči DSK, njima je to pripadalo kao najvećem i najuticajnijem subjektu. Usredsredili smo se na Ministarstvo unutrašnjih poslova gde smo mislili da bismo mogli imati uticajnog predstavnika. Veton Suroi i ja smo tada predložili Mahmuta Bakalija za taj položaj; bio je političar sa najviše iskustva kojeg smo imali u to vreme, čak ga je Tito tokom poslednjih godina svog života angažovao u diplomatskim misijama u arapskom svetu i kao da ga je pripremao da jednoga

dana preuzme i funkciju šefa diplomatije, barem tako se u to vreme govorilo. U tome kao da smo imali podršku većine u Savetu, čak i Fehmija Aganija i to pitanje kao da je bilo rešeno. Raspravljali smo i o drugim imenima. Ja sam na primer predložio Džafera Šatrija za ministra informisanja, pošto je tada imao funkcionalnu kancelariju za informisanje u Švajcarskoj. Međutim, što se Bakalija tiče, nakon dve nedelje, DSK nas je informisao da su se neki ogranci jasno izjasnili protiv, posebno DSK u Đakovici. Nismo imali načina da to potvrdimo i Bakali je ispao. Tako se dogodilo i sa nekoliko drugih imena koje smo pominjali kao moguće ministre i samo je Šatri, začudo, ostao na listi. Nakon nekih šest nedelja zapostavljanja, na jednom od sastanaka DSK je istupio sa predlogom da premijer postane Bujar Bukoši, koji je tada bio blizak Rugovi i to je usvojeno.

Da li je trebalo da se održe izbori 1992. godine?

S druge strane, što se tiče slobodnih izbora, mi smo stalno tražili da se oni što pre organizuju, kako bismo imali višepartijsku Skupštinu, ali Rugova nas je ignorisao u tom pogledu. Međutim, jednoga dana, mislim da je to bilo 4. maja 1992. godine, hitno su nas pozvali i održali smo sastanak u DSK, odnosno u zgradi Udruženja pisaca gde se danas nalazi Muzej nezavisnosti. Obično smo izbegavali sastanak u tom objektu, jer ga je 1991. godine policija zatvorila na mesec dana i znali smo da su postavili brojne prislušne uređaje. Najvažnije sastanke održavali smo negde drugde, u kući Fehmija Aganija i Aljija Aljiua na Dragodanu. Ali se toga dana Rugovi žurilo i rekao nam je da je odlučio da se slobodni izbori održe 22. maja. Dakle, sve pripreme, liste i složena operacija glasanja je trebalo da budu završeni za 18 dana. Veton Suroi je bio protiv, tražio je više vremena, govorio je: ”Ne održavaju se izbori na ovaj način, to je sprdnja s demokratijom!”. Drugi su imali neke primedbe i nedoumice ali su to prihvatili bez nekog otpora. I ja sam bio dosta ljut, čak sam malo podigao glas dok sam govorio Rugovi, kazavši da to nema smisla pošto smo nekoliko meseci predlagali organizaciju izbora, on nas je ignorisao, a sada nas tera da uradimo posao sa velikom žurbom koja ne garantuje regularnost. Međutim, pošto smo bili za održavanje izbora, rekao sam mu

da ću nastojati da se Socijaldemokratska partija usaglasi i da i mi učestvujemo na izborima sa kandidatima. Veton Suroi je video da je ostao sam i dao je uslovnu saglasnost, rekavši da treba da se konsultuje sa organima Parlamentrane partije na čijem je čelu bio u to vreme. Nakon što smo izašli sa sastanka, sa njim sam polemisao i nismo se slagali oko te odluke. Govorio sam mu da izbori ionako u tim uslovima ne mogu biti slobodni izbori po svim pravilima, te da su više demonstracija volje i institucionalizacija pluralizma koja ima više šanse da bude priznata u svetu jer ćemo imati Skupštinu, predsednika (ti izbori su bili i predsednički) i Vladu koja će proizaći iz spektra raznih partija. On je bio mišljenja da će to biti štetna improvizacija. Kao posledicu svega toga, obojica smo imali problema sa rukovodstvima partija, ali smo svi ušli u igru. U predsedništvu Socijaldemokratske partije Kosova je dominiralo mišljenje da partija nije spremna za izbore, nismo imali ideju ni kako ćemo obaviti unutrašnje izbore u partiji, ni selekciju kandidata za skupštinu. Ja sam insistirao da predložimo i kandidata za predsednika kako Rugova ne bi bio jedini kandidat jer to nije dobro za imidž demokratije na Kosovu. Neko se setio Demaćija koji se tada nalazio u poseti SAD, našli smo njegov telefon i pitali ga, ali on nam se zahvalio i odbio. Onda sam pomislio da se sam kandidujem, ne zbog toga što sam misilo da imam šanse, već jednostavno zbog utiska da Rugova ima protivkandidata, ali nisam uspeo da to postavim kao pitanje u predsedništvu Socijaldemokratske partije Kosova jer oni sa kojima sam se konsultovao rekli su mi da bih katastrofalno izgubio. Zbog toga nisam puno mario, međutim oni su insistirali na tome da time ne bih naneo veliku štetu samo sebi, već i partiji.

U vezi s tim, sećam se i jedne interesantne stvari nakon završetka susreta u Rugovinoj kancelariji. Kada smo izašli, predstavnik Seljačke partije Jusuf Bajraktari začuđeno mi se obratio, sa dosta primedbi, što sam se tako oštrim tonom obratio predsedniku Rugovi! Rekao sam mu da mi je Rugova prijatelj i da ne mislim da sam ga uvredio, već da sam izrazio bes što nam je stvorio takvu situaciju. Ta stvar je trebalo da se uradi pre mnogo vremena, a ne ovako navrat nanos! I njemu sam, kao i Vetonu, rekao da izbore moramo održati, da nemamo druge. Biće vremena kasnije za slobodne izbore u skladu sa pravilima.

Manipulacija izborima, prevara Fatmira Sejdiua

I da li su izbori bili slobodni?

Ne, uopšte. Bili su u organizaciji DSK i oni su se postarali da obezbede apsolutnu pobedu za DSK i Rugovu. Bio je jedan veoma loš momenat tokom rada Izborne komisije, kada smo određivali pravila i održali žreb za redosled partija na izbornim listama za sto zona. U konkurenciji je bilo, ako se dobro sećam, šest ili sedam partija, a DSK je izvukao broj pet ili šest. Komisija je bila završila rad kada nas je ponovo hitno pozvao Fatmir Sejdiu, profesor Pravnog fakulteta, koji je bio i predsednik Komisije i rekao nam da se žreb mora ponoviti. Nije imao jake argumente za to, ali je toliko insistirao da je bilo očito da DSK ne želi da bude tako nisko na izbornoj listi. Nisam uspeo da ga ubedim da to nije u redu i pitanje je zatvoreno kada je većina odlučila da se žreb ponovi. Kada sam bolje razmislio, u sebi sam rekao da možda to i nije važno i da će ionako izbore ubedljivo dobiti DSK. Samo što je taj manevar, kao i štošta drugo u vezi sa arogancijom DSK, bio još jedan čin ponižavanja "malih partija". Više sam se začudio profesoru Fatmiru Sejdiuu, za kojeg smo mislili da je neutralna ličnost i pravnik koji treba da poštuje pravila, pošto je i sam prvi žreb smatrao regularnim. Međutim, kada je nakon nekog vremena objavljen novi sastav DSK, nisam se iznenadio kada se tu pojavilo ime Fatmira Sejdiua.

Zašto je doživeo neuspeh Demokratski forum Kosova

U to vreme je postojao još jedan pokušaj alternativnog organizovanja pokreta koji će doživeti neuspeh kao i Ćosjina ideja o Nacionaloslobodilačkom Savetu. Kosovska alternativa je tada organizovala veliki skup u Crvenoj sali Doma omladine ili u centru Boro i Ramiz, *kako se u to vreme zvao. Koja je bila platforma tog*

skupa za kreiranje politike budućnosti? Da li ste imali ideju šta radite?

Da, bilo nam je veoma jasno šta želimo. Bio je to projekat okrenut budućnosti u situaciji u kojoj je bilo Kosovo, kada smo očekivali zabranu rada Skupštine Kosova i stanje u kojem se ne bi mogao lako dokazati legitimitet zahteva Albanaca kao ogromne većine stanovništva na Kosovu. U to vreme je u Čehoslovačkoj bio osnovan Demokratski forum opozicije, a ja sam imao u vidu i ideju Osvobodilne fronte slovenačkog naroda tokom Drugog svetskog rata, kada su se sve slovenačke partije udružile oko ideje oslobođenja Slovenije od okupatora. Ostavili su po strani sve ideološke podele zarad oslobođenja zemlje. I nama je bila potrebna takva saradnja, a ne sektaštvo u pokretu za oslobođenje. Ideja Demokratskog foruma Kosova bila je da održimo svenarodnu skupštinu sa 500 učesnika, koji bi bili delegirani od političkih partija prema projekciji veličine i uticaja svake partije koja je u to vreme bila aktivna. Nisam siguran kako smo bili podelili mesta na tom skupu, ali znam da smo usvojili princip snage i da je DSK delegirao oko 300 osoba (kompletno centralno rukovodstvo, rukovodstva ogranaka i istaknuto članstvo), Parlamentarna partija je delegirala oko 60 osoba, Seljačka partija, Demohrišćanska partija i Socijaldemokratska partija su delegirale po 30 osoba, a neke partije i tek formirane organizacije su takođe delegirale po deset soba, ukupno oko 50 delegata. Moguće je da nisam precizan u ovim brojkama, ali je otprilike bila ta proporcija. Strahovali smo da bi Kosovo uskoro moglo da ostane bez funkcionalne Skupštine i ovaj Forum smo smatrali njegovom dostojnom privremenom zamenom. Služio bi kao legitimni predstavnički organ koji bi mogao da bira i privremene izvršne organe oslobodilačkog pokreta koji bi bili na čelu otpora i koji bi funkcionisali do održavanja slobodnih izbora. U pripremi koncepta, načina rada i osnivačke deklaracije radili smo danonoćno u kući Arbena Džaferija u Ajvaliji. Sećam se da su u ovoj Radnoj grupi bili Fehmi Agani, Veton Suroi, Hivzi Isljami, Ramuš Tahiri, ja i Arben Džaferi, ovaj poslednji više kao domaćin koji nam je obezbeđivao osveženje i uslove za rad. Tokom trajanja skupa nismo imali nikakvih problema, sala je bila puna, atmosfera i poruke ozbiljne, na centralnoj bini

sedelo je nas sedam predsednika partija na čelu sa Rugovom, a Mehmet Kraja kog je delegirao DSK, pročitao je Deklaraciju o ciljevima, kao i Platformu Foruma. Koliko se sećam, bilo je to negde krajem juna 1990. godine. Ali sutradan ujutru, u listu *Rilindija* izašao je članak Mehmeta Kraje u kojem je oštro kritikovao ideju i tok Foruma! On koji je pročitao Deklaraciju sada se distancirao i minirao ceo projekat! Šta se dogodilo? Nakon sastanka Foruma, organizovan je hitan sastanak predsedništva DSK na kojem je konstatovano da je Forum telo koje nije u skladu sa mestom i ulogom DSK jer je imao tendenciju da izjednači najveću partiju i pokret sa ostalim partijama koje imaju marginalni uticaj. Ne znam ko se iz rukovodstva osetio povređeno zbog formata Foruma, ali glavni problem, po mom mišljenju, bila je uloga koju je preuzeo Veton Suroi na tom skupu kao moderator i osoba koja je vodila skup, što je nekome izgledalo kao svrgavanje i pretnja DSK-u i Rugovinoj liderskoj poziciji.

Neuzdržana ambicija Vetona Suroia

Da li je to bila pretnja?

Bio je to momenat o kojem mi kao organizatori skupa nismo dobro razmislili. Bili smo pažljivi sa približno proporcionalnim predstavljanjem učesnika, ali ne i oko pitanja vođenja skupa, što smo ostavili Vetonu ili se on tada nekako previše nametnuo sa svojom izrazitom ambicijom, što je moglo da stvori utisak da je Forum takoreći njegov pučistički poduhvat, da se on postavi na čelo Pokreta. Fehmiju Aganiju i ostalima nije padalo na pamet da bi se ova inicijativa mogla shvatiti na ovaj način. Veton je bio najdinamičnija osoba u tom poduhvatu i nekako se nametnuo kao ključna osoba i idejni vođa poduhvata, što su neki u DSK shvatili kao neprihvatljivu ambiciju, tako da su odmah napustili projekat ne saslušavši ni argumente Fehmija Aganija.

Kasnije je Forum održao još nekoliko tematskih skupova, na kojima su učestvovali Demaći i neki drugi, ali bez DSK on će ubrzo biti ugašen kao i Ćosjina inicijativa.

Rugovina zvezda i rapsodija u Šeratonu

Da li je kao posledica neuspeha Ćosjinog projekta i Suroijeve ambicije, bilo to da Ibrahim Rugova postane nesporan i nedodirljiv?

On je postao takav još sproleća 1990. godine, posebno nakon onog *Hearing*-a u američkom Kongresu, seansi saslušavanja o kosovskom pitanju u prisustvu kosovske i srpske strane. Amerikanci su bili dali Rugovi specijalno obezbeđenje, jer ga je sve vreme čuvalo deset top agenata koji nisu davali ni nama, članovima delegacije sa Kosova, da mu se približimo. Neko je Rugovi iz srpskih ekstremnih krugova u SAD zapretio i zato je imao obezbeđenje kao predsednik države. Kasnije se spekulisalo da je tu pretnju izmislio albanski lobi kojim je upravljao Džozef Dioguardi, bivši američki kongresmen italijansko-albanskog porekla. Međutim, ne verujem da bi američke službe bile tako naivne, osim u slučaju da su želeli nama iz raznih partija da demonstriraju da oni iznad svega cene i izdvajaju Rugovu. Svakako, ovo vanredno poštovanje prema Rugovi je imalo efekta jer se na Kosovu kasnije širila i fama da je Rugova "izabranik Amerike". Kosovski pevač Agim Gaši je u to vreme lansirao legendarnu pesmu uz čifteliju o večeri u Šeratonu, koju su tada organizovali albanski lobi i aktivisti dijaspore. Čini mi se da je to bilo 20. aprila 1990. godine. Pet sati vatrenih govora. Orkestar je sve vreme bio u pripravnosti, ali nije uspeo da izvede muziku. Dioguardi je bio savršeni *show-man*, svi su redom govorili (delegacija je imala više od 15 ljudi), a govorili su i predstavnici dijaspore. Kada je došao red na mene bilo je već kasno i ja sam u šali rekao da bi trebalo da ostavimo orkestru malo prostora da pokaže šta ume i da nas razveseli muzikom. Rekao sam i da je dobro da slavimo, ali i da je pred nama mnogo posla i da bih želeo da tako veličanstveni skup organizujemo u Prištini kada Kosovo bude oslobođeno. Sala je ponovo uzviknula: "Free Kosova!" "Free Kosova!". Čekao sam još nekoliko trenutaka da se umire i dodao još nešto, što neki nisu dobro primili. Rekao sam da bi bilo još veličanstvenije kada bi se ovakva slobodna predstava održala i u ... Tirani! Ispred govornice sa koje smo se obraćali bilo je nekoliko aktivista marksističko–lenjinističkih grupa, a čovek koji je dirigovao njima čini mi se da

je bio u stalnom kontaktu sa Abdijem Baljetom koji je tada bio ili ambasador ili predstavnik Albanije u OUN. Kada sam pomenuo Tiranu koja je tada bila još uvek pod komunističkim režimom Ramiza Aljije, ovi marksisti–lenjinisti ili tačnije enveristi su se zatekli u čudu, ali je sala shvatila poruku i uzviknula u znak odobravanja. Potom će me enveristi kuditi po hodnicima hotela. Time sam završio govor. Kasnije je Haljilj Matoši u nedeljniku *Zeri* objavio transkript govora u Šeratonu, a polazeći od tog teksta Agim Gaši je sastavio *Rapsodiju iz Šeratona,* sa kojom sam zbivao šalu govoreći kako je lako ući u legendarnu epsku književnost: Potrebno je da budeš na pravom mestu u pravo vreme i da sa sobom imaš hroničara. Ali, ovo je bio naš albanski deo te priče iz koje će kao istinski legendarni lik izaći samo Rugova, kao izabranik Amerikanaca, čovek kojeg obožavaju mase na Kosovu.

Rugova kao izabranik Amerike

Da li je Rugova bio izabranik Amerike? I američki ambasador u Jugoslaviji Voren Cimerman je održavao česte susrete sa Rugovom. Kako si gledao na susrete Rugove sa Cimermanom?

O poslednjim izdvojenim susretima koje su imali ne želim da spekulišem, ali nekoliko sam puta učestvovao u zajedničkim susretima i znam da nam ambasador nije rekao ništa više od onoga što je javno govorio. Bile su to reči podrške stavovima Kosovara u jugoslovenskoj krizi, ali pažljivo formulisane. Apelovao je na strpljenje i unapređenje demokratije. Nakon ovih susreta, Rugova bi nastupao sa veoma euforičnim izjavama da “SAD podržavaju zahteve Kosova!” i to nas je čudilo. Verujem da je Rugova ponekada bio demantovan i da mu je prigovarano zbog ovih “krivih interpretacija” koje su ipak politički bile veoma funkcionalne.

U kom smislu funkcionalne?

Pa, one su imale dve adrese, jedna je bila rukovodstvo Srbije koje je znalo da su Amerikanci bliži stavovima Kosovara. Drugo,

one su bile poruke nade za narod Kosova koji je mislio da je Amerika sa nama i da Rugova zna šta radi, da treba da sledi njegov put. A Amerikanci nisu imali neki veliki problem, oni bi ga demantovali ne tako revnosno, jer su tako i oni slali preteću poruku Beogradu da treba da promeni politiku prema Kosovu.

Da li je bila odlučujuća mirovna Platforma koju je Rugova javno izneo nakon ovog susreta? Da li je ona ojačala Rugovinu lidersku poziciju?

Čekanje i strpljenje bili su imperativ vremena. Kosovo nije imalo nijedan preduslov za otvorenu konfrontaciju. U to vreme, to su znali i radikalni u redovima Albanaca koji su govorili da se Kosovo ne može osloboditi bez oružane pobune i rata. Rugova je samo prilagodio svoju strategiju realnom stanju i mogućnostima koje smo imali u to vreme. Ako mu je Cimerman govorio – čekajte, on je to uzimao u obzir, ali je govorio ljudima da je Amerika uz nas. I u krajnjoj instanci imao je pravo. Bilo je ljudi koji su vršili pritisak na Rugovu da vodi agresivniju politiku, čak i da pripremi i počne rat. On je imao susret sa Franjom Tuđmanom u Zagrebu u vreme kada je počeo rat u Hrvatskoj i Tuđman je ponudio naoružanje Kosovu kako bi započeo rat i na Kosovu. Jedan svedok ovog razgovora sa generalom Tuđmanom, ne sećam se njegovog imena, tada mi je rekao da je on savetovao Rugovi da je trenutak kada se vodi rat u Hrvatskoj veoma povoljan i za Kosovo, jer bi srpske snage bile veoma opterećene ratovima na dva fronta. Međutim, Rugova ga nije ni saslušao, u potpunosti je ignorisao ponudu. Tako da su oni koji su bili u njegovoj pratnji bili užasnuti. Sa njim je bio general Jugoslovenske vojske Tom Beriša. Danas mislim da je ta Rugovina odluka bila ispravna i da je on shvatao da je drugi front bio potreban Hrvatskoj koja je bila na muci sa pobunjenim Srbima i aktivnom agresorskom podrškom bivše Jugoslovenske armije koja je postala srpska armija. Tuđman je brinuo za Hrvatsku, ne za Kosovo. To nisu shvatali ni neki na Kosovu koji su se angažovali na regrutovanju kosovskih mladića pobeglih iz kasarni jugoslovenske vojske u Hrvatskoj i tamo nisu imali jasan status. Neki od njih su se pridružili hrvatskoj vojsci, a drugi su bili na

čekanju. General Tom Beriša i neki drugi su se angažovali da se oni mobilišu u vojsku Kosova, da ih obuče Hrvati i da se zatim pripreme za pobunu na Kosovu. Fehmi Agani i Veton Suroi su na svoju ruku otišli na razgovore sa Hrvatima, bez nekog jasnog mandata. Ja sam bio protiv jer o tome nismo razgovarali ni na konsultacijama koje smo održavali u Koordinacionom savetu kosovskih političkih partija. Na kraju, od svega toga nije ispalo ništa jer nije bilo koordinacije ni raspoloženja. Isto se dogodilo kasnije i sa vojnom obukom mladih sa Kosova u Albaniji. Bili su to nekoordinisani projekti i Rugova je sa svojom filozofijom i pristupom bio prepreka za njihovo okončanje. U stvari, nedostajala je podrška iz sveta, od zapadnih sila. Bez njihove podrške nije bilo pametno počinjati oružani otpor. To je Rugova znao ili su mu to otvoreno sugerisali jer se uvek govorilo da je on imao jednog bliskog američkog savetnika koji mu je govorio šta treba da uradi u kritičnim momentima ili trenucima zaokreta kao što je bila njegova neočekivana odluka da organizujemo izbore. Čuo sam da se spekuliše o nekoliko imena koja su bila Rugovine američke senke, ali o tome nemam direktnih saznanja i ne želim da ovde spekulišem. Međutim, nema nikakve sumnje da su tokom devedesetih godina Amerikanci i Englezi bili veoma prisutni svojom diplomatijom na Kosovu, a u mnogo manjoj meri Nemci i Francuzi, a još manje Italijani. Od 1990. godine, Rugova je uživao veliku podršku Zapada, posebno Amerikanaca. U svakom kritičnom trenutku po Pokret i njega lično bio bi pozvan u Vašington, takođe i u London, Pariz i Bon. To je iznova cementiralo njegovu popularnost među masama na Kosovu i uticalo na to da se njegovi protivnici povuku, kao na primer Ćosja koji je često preterivao sa kritikama Rugove, sa sasvim neodmerenim jezikom i optužbama. U periodu kada je Rugova uživao popularnost kod više od 90 odsto Kosovara, optužiti Rugovu da je izdajnik i da radi za interese Srbije i Miloševićevog režima bila je velika politička budalaština, neka vrsta udaranja glavom o zid koji te eliminiše iz ozbiljne politike. Tu je grešku Ćosja i platio prilikom kasnijeg pokušaja da uđe u politiku. To sam u jednom članku prognozirao, da njegova partija neće prikupiti više glasova od 40 autobusa i tako je i bilo.

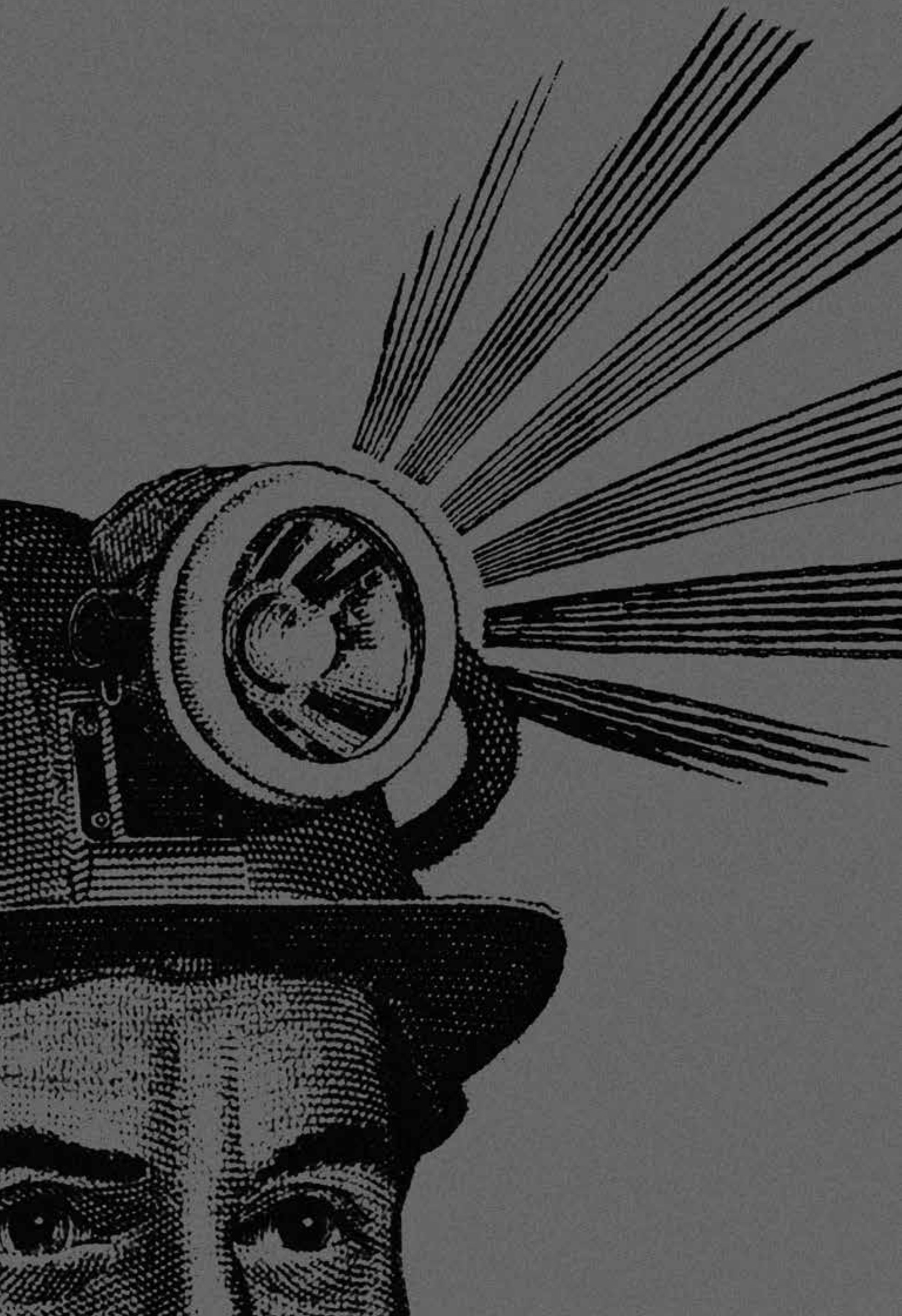
Nivo i politička sposobnost kosovskih intelektualaca

Pošto si pomenuo Ćosju kao opozicionara i intelektualca na glasu, interesuje me tvoja ocena kosovskih intelektualaca. Na kom nivou su oni bili tokom devedesetih godina; da li su bili samo entuzijasti, nacionalističke patriote ili slučajni protivnici procesa i Rugove?

Ne mogu dati neki odgovor kojim bi se objasnila složenost ovog pitanja. Intelektualaca je bilo u svim taborima, i u DSK i u drugim partijama spektra koji je bio deo pokreta otpora koji se tada zvao Kosovska alternativa, a i u onim pojedincima koji su ostali izvan, kao što su Ćosja i Demaći ili grupe, pokreti i partije koje su uslovno rečeno još uvek delovale sa "ilegalnim" ćelijama. Trebalo bi uraditi studiju publikacija iz tog vremena i videti čitav spektar političkih, ali i kulturnih stavova intelektualaca. Nama nedostaje ovakva kritika kao i produbljena istraživanja koja se oslanjaju na analize članaka i ispovesti iz tog vremena. Međutim, ja sam ubeđen, a to sam izneo i u studiji "Zašto je propao nenasilni otpor" (2001), istakavši da naši intelektualci, uključujući i Rugovu, konceptualno nisu bili dovoljno artikulisani. Na primer, nema Rugovinih tekstova koji bi mogli jasno i iscrpno da izraze njegove stavove o mirnom otporu.

Kako bi sažeo danas to Rugovino stajalište?

Izrazio sam to veoma dobro u tekstu koji sam pomenuo. Mogu čitati neke delove, ako ne misliš da će opteretiti ovu ispovest.

glava

08

ZAŠTO JE PROPAO MIRNI OTPOR

Rugovina mirovna filozofija

Ako oni karakerišu Rugovin intelektualni profil, zašto da ne.

Počeću, dakle, od ove konstatacije: "Ideja i nenasilni pokret vezuju se za lidera Pokreta dr Ibrahima Rugovu. I kao čovek od pera, odnosno književni kritičar, dr Rugova je uvek bio škrt u artikulisanju svojih političkih gledišta. 'Filozofija nenasilja' koju je on promovisao i zahvaljujući kojoj je postao slavan, nije jasnije artikulisana u člancima i govorima. U suštini, njegova politika bila je više pragmatična nego zasnovana na teoriji i filozofiji. Njegova gledišta o nenasilju kao metodu političke borbe, mogu se naći u donekle sistematičnijem obliku u knjizi Marie-Françoise Allain i Xavier Galmiche: *Ibrahim Rugova: La Question du Kosovo,* to je knjiga u formi zbirke razgovora koje su francuski autori vodili sa Rugovom."

Ovo je bio uvod, a zatim nastavljam: "Iz Rugovinih odgovora se stiče utisak da je Rugovina 'filozofija nenasilja' pre bila improvizacija nego politika koja je smišljena teorijski i praktično. Smatrajući sebe 'realistom a ne fantazerom', Rugova je politiku nenasilja video kao jedinu alternativu koja je kosovskim Albancima preostala u datim društvenim okolnostima i odnosu snaga koje su vladale u Jugoslaviji. Rugova je ocenjivao situaciju kao dramatično nepovoljnu, da je reč o 'stanju težem od ratnog stanja'. Nad Kosovom se, nakon ukidanja autonomije nadvila 'velika opasnost od etničkog čišćenja'. U slučaju rata, smatra on, svakako bi bili 'izvršeni masakri', 'još tragičniji od onih u Bosni i Hrvat-

skoj’. Rugova ne krije da se plaši, odnosno ‘da bi stvari mogle da izmaknu kontroli’, što on ocenjuje kao ‘uvod u katastrofu’. U drugim okolnostima njemu se čini, a u tome je našao podršku kod albanskih masa sa realističnim raspoloženjem, da je najbolji politički odgovor samokontrola: ‘Samokontrola nam je nametnuta zbog terora’, kaže on u jednom odgovoru. ‘Cilj naše politike je da izbegnemo tragediju’, odnosno sprečavanje genocida nad kosovskim Albancima. Kako se ne bi stekao utisak o potpunom defetizmu izazvanom strahom od srpske nadmoći, Rugova je u drugim odgovorima istakao i pozitivne i oslobađajuće efekte neodgovaranja nasiljem na srpsko nasilje. On je isticao ‘tradiciju strpljenja’, kao i ‘kulturu solidarnosti’ među Albancima, kao objašnjenje za visoku samokontrolu, kao i osećanje ‘moralnog autoriteta’ i ‘moralne pobede’ albanskog pokreta: ‘Oni imaju vlast, mi autoritet’. Rugova smatra da se ta moralna pobeda zasniva na unutrašnjoj slobodi koju su dobili Albanci: ‘Mi, sada na Kosovu, imamo unutrašnju slobodu. Imamo slobodu albanskog društva. Mi smo potlačeni, ali smo organizovani’. ‘Naša aktivnost nije orijentisana prema ratu, već ima drugačiji cilj; mi imamo unutrašnju slobodu, psihološku, i ovo su naši prvi koraci ka ostvarenju fizičke i kolektivne slobode.’ On je svestan da ovom projektu prete opasnosti i nesigurnost, koju Albanci ‘plaćaju skupo’, ali je ubeđen da se ‘ljudi mogu spasiti metodama demokratske vladavine’. U tadašnjim okolnostima, za Rugovu je glavni cilj bio da se izbegne rat, ali se on ipak nadao ‘da bi se dugoročnije mogla požnjeti i pobeda’. Francuski autori ove knjige citiraju srpskog istoričara i opozicionog lidera Ivana Đurića, koji je slično Rugovi smatrao ‘da svaki dan koji prolazi predstavlja pobedu za Albance’. U nekim drugim kontekstima Rugova je govorio na maglovit način da su ‘albanske aspiracije konkretizovane’ ili čak da ‘na Kosovu funkcioniše samo naš sistem’. Rugova, ipak, nije imao jasne ideje kako bi se mogla postići pobeda u dužem perodu, jer se angažovao ne samo za nenasilnu politiku, već i za pasivnu politiku čekanja, protiv bilo kakvih aktivnosti sa potencijalnom opasnošću. Stoga on tačno konstatuje da ‘albanski otpor nije gandistički’, za koji je znao da predstavlja aktivan otpor, demonstracije i stalne proteste protiv represivnog režima. (Hauard Klark u svojoj knjizi o nenasilnom otporu konstatuje da ‘rugovizam nema nikakve veze sa

gandizmom, čak ni sa pacifizmom u pravom smislu te reči. Štaviše, kriva je interpretacija ako se on smatra pacifistom. Pre svega, on je pragmatičar. On je sledio mirovnu politiku u opštem smislu reči, ali je u nekoj fazi, kako se čini, favorizovao stvaranje sistema odbrane Kosova, a kasnije je radio u prilog intervencije NATO -a. Takođe, on nije bio gandista. Gandijevska strategija nenasilja je aktivna, instistirajući na samouverenosti, konstruktivnom programu i građanskom otporu, jer lična Gandijeva filozofija se oslanjala na dijalog o Istini').

'U ovakvim uslovima se ne mogu organizovati mirne javne manifestacije, jer je postalo veoma opasno izaći na ulicu', tvrdi Rugova. Koliko god da je situacija bila 'užasno nepodnošljiva', sama činjenica 'smrtne opasnosti' nameće strategiju čekanja, 'jer je to jedini put, bez alternative'. Rugovina strategija čekanja ipak nije sasvim bez sadržaja. Ona se zasniva na ubeđenju da se Kosovo nalazi pod nekom vrstom nadgledanja i pod zaštitom međunarodne zajednice. Glavni cilj Rugove i DSK bila je internacionalizacija kosovskog pitanja. Kosovsko pitanje 'treba da se afirmiše na međunarodnom planu'. Rugova ima 'beskrajno poverenje u međunarodne institiitucije', iako ponekada izražava neku dozu sumnje, koja je tradicionalna među Albancima, da je 'Evropa gluva' na činjenicu da je Kosovo pretvoreno u 'veliki zatvor i koncentracioni logor'. Međutim, on je verovao u podršku i pozitivan uticaj SAD kao vodeće svetske sile, kao i u ideju da će međunarodni faktori biti primorani da 'nagrade politiku nenasilja i mira'. Kada je reč, s druge strane, o viziji političkog rešenja za Kosovo, Rugova je imao veoma redukovane i uopštene ideje, koje je doslovce ponavljao svake nedelje na konferencijama za štampu, koje su se održavale svakoga petka u 11 sati u sedištu DSK. Njegov 'demokratski nacionalizam' se oslanjao na ideju 'Kosova kao neutralne države, otvorene prema Srbiji i Albaniji, kao i Crnoj Gori i Makedoniji'. Nezavisno Kosovo, kao otvorena država bilo bi stvoreno 'putem međunarodnog protektorata', za koji je on smatrao da postoji 'pravna osnova'. Dr Rugova skoro nikada nije objasnio ove svoje ideje. Ideolog i glavni aktivista u partiji bio je potpredsednik DSK Fehmi Agani, profesor sociologije. On se i u samoj partiji smatrao bliskim saradnikom uticajnih krugova ranije komunističke nomenklature.

Agani je, s druge strane, bio dosta nezavisan faktor i za razliku od Rugove koji se držao fraza i suvih obećanja, vodio je aktivnu dnevnu politiku i određivao idejne i praktične strateške pravce političkog delovanja DSK i albanskog pokreta. Dr Rugova je takođe imao veoma rudimentarnu viziju Balkana, kao 'zajednice malih i ravnopravnih naroda', ali je za Albance na Kosovu verovao 'da imaju državotvornu kulturu' i 'veliku unutrašnju snagu'. S druge strane je tvrdio, iznoseći to kao podršku svojoj opciji, da su 'Srbi uistinu svesni da Kosovo ne mogu i dalje držati silom'."

U nastavku predstavljanja ideja iz ovog eseja konstatujem:

"Ideje koje su ovde iznete nisu, jednostavno, uprošćen sažetak Rugovinog koncepta o nenasilnom otporu. U suštini, njegove ideje mogu se uistinu sažeti bez suštinskih uprošćavanja u tri stranice koje je on stalno ponavljao. Ipak, ovo siromaštvo elaboriranja ideja i argumenata nije uticalo mnogo na njegovu popularnost i uticaj. U jačanju njegove funkcije kao neosporivog lidera i, za neko vreme, nezamenljivog, uticali su brojni drugi faktori, a ne njegove lične sposobnosti i dubina i snaga misli, još manje njegova politička ili liderska sposobnost. Najveću važnost za njegov politički položaj i autoritet među masama imala je podrška koju je Rugova dobio od samog trenutka stupanja na političku scenu od strane međunarodnih faktora, u prvom redu od SAD i evropskih sila. Ova podrška je uvećala do maksimuma njegovu harizmu u zemlji. Međutim, korelacija između harizme i uticaja je u stvari bila dvosmerna. U kontaktima sa državnicima, diplomatama, ekspertima i stranim novinarima, Rugova ih je impresionirao svojim umerenim idejama oko političkog i demokratskog rešenja kosovskog pitanja. Međutim, podrška koju je uživao u svetu bila je uslovljena načinom na koji je on kontrolisao Kosovo. Svetska politika, koja je bila nespremna prilikom izbijanja jugoslovenske krize i nije imala adekvatan odgovor na nju, želela je mir na Kosovu, bezuslovno. Za razliku od ratova u Hrvatskoj i Bosni koji su smatrani unutrašnjim i lokalnim ratovima bez snažne međunarodne reperkusije. Etničko čišćenje u Bosni za međunarodnu zajednicu je pre svega bio moralni problem, a ne geostrateški (ovo stajalište je otvoreno podržavao, u mnogim člancima, na primer Henri Kisindžer), a mogući rat na Kosovu, kao i u Makedoniji, posmatran je u svetlu takozvanog

‘domino efekta’, odnosno lančanog širenja opasnog regionalnog rata, a zatim i šireg evropskog koji bi ugrozio svetski mir i stabilnost. Iz tog razloga, američki predsednik Džordž Buš je 1991. godine objavio glasovitu doktrinu ‘crvene linije’ ugrožavanja vitalnih nacionalnih interesa SAD i NATO pakta, ako bi se rat proširio na južni deo Jugoslavije, odnosno na Makedoniju i Kosovo (U *Christmass warning*-u se navodi: ‘U slučaju konflikta na Kosovu koji bi bio isprovociran od strane Srbije, SAD će biti spremne da upotrebe vojnu silu protiv kosovskih Srba i Srbije’).

Rugovina politika nenasilja i čekanja, odnosno neulaženja u bilo kakve rizike, išla je u prilog svima. Ne samo Zapadnoj Alijansi već i Srbiji koja u vreme kada je vodila ratove u Hrvatskoj i Bosni nije želela da ima otvoren i jedan ‘južni front’, mnogo delikatniji. Rat, u tom razdoblju, nije išao u prilog ni Albancima u matičnoj Albaniji koja je kao država prolazila kroz duboku krizu, ni kosovskim Albancima koji su bili ostali i bez rudimentarnih formi sistema odbrane. Iako su mnogi Rugovini strani i domaći sagovornici uviđali, kako će se kasnije izraziti Tim Džuda, da je on ‘neobično tupav’ (*he is extraordinarily dull*) u datim okolnostima, to jednostavno nije bilo od suštinske važnosti, ili se smatralo mimikrijom ili svojevrsnom hipokrizijom.”

Dakle, ovo su u kratkim crtama moji stavovi o Rugovinoj politici, za koje i danas mislim da sintetizuju suštinu otpora iz devedesetih godina, iako su događaji bili, razume se, mnogo složeniji, i bilo je mnogo događaja i pokreta koji bi bolje ilustrovali moju priču.

Konvertiranje intelektualaca

U članku koji si citirao, bio si dosta kritičan prema Rugovi jer tu analiziraš i razloge neuspeha mirnog otpora. Možda ću se vratiti na to kasnije kada budemo prešli na pojavljivanje OVK. Ono što me interesuje jeste atmosfera tog vremena kada se nacionalistička ikonografija mogla videti svuda. Na Kosovu je ljudima to bilo potrebno, bili su u fazi pranja sopstvenih biografija pretvarajući se u patriote i tvrde nacionaliste. Do tada je većina bila uz stari režim,

ali su se naglo preokrenuli, kao da nisu imali prošlost, da je tako nazovemo, sluganjstva, ako ne i otvorenog služenja ranijem režimu. Otkud je izvirala ova velika želja za maskiranjem prošlosti? Koliko je to intelektualno bilo pošteno?

Ne osuđujem sam čin promene. Ljudi imaju pravo da menjaju stavove, da shvate da su bili na krivom putu ili da su pogrešno razmišljali, da se razočaraju u jednu ideju i da se hvataju za neku drugu. Ako je neko ranije verovao u komunizam, a zatim se okrenuo nacionalizmu, razlog tome je mogla biti i kriza i pad komunizma. U toj katastrofi najbliža kolektivistička ideologija koja je njima izgledala prihvatljivo bio je nacionalizam, utoliko pre što se u Jugoslaviji dogodila velika kriza u međunacionalnim odnosima i pojavio se militantni srpski ultranacionalizam koji nije mogao a da ne podstakne pojavu reaktivnih nacionalizama. Nije se moglo u takvim situacijama nastaviti sa retorikom bratstva i jedinstva, solidarnosti i pomirenja, itd. Samo Adem Demaći je mogao sebi priuštiti u to vreme retoriku koju su svi smatrali veoma čudnom, neki su ga i otvoreno ismejavali, pošto je on Srbe nazivao ne samo prvim susedima, već i "braćom i sestrama". On je imao izvanredno veliki kredit, proveo je 28 godina po zatvorima komunističke Jugoslavije, te je mogao apelovati na saradnju među narodima Balkana kao ravnopravnih naroda u tom njegovom projektu Balkanije, koji je u suštini oživljavao stare parole socijaldemokratije početkom 20. veka, koje su se mogle sažeti formulom: "Balkan–Balkancima!" Bilo je ne samo širokogrudo već i hrabro tvrditi da je demaćijevsko bratstvo u interesu i samog srpskog naroda. U vreme kada su srpski ideolozi i militanti bili podivljali i postali agresivni do krajnosti, Demaći je demonstrirao neku vrstu figure slične ukrotitelju koji se približava pobesneloj zveri sa dobrim namerama! Samo što je Demaći bio izuzetak, imao je malo pobornika jer je onima koji su ranije verovali u solidarnost i ravnopravnost među narodima i etničkim zajednicama, kriza iz osamdesetih i devedesetih raspršila svaku iluziju i oni su se uhvatili za ono što im je bilo najbliže. Za religiju, nacionalizam ili za oboje, kao amalgam koji im je omogućavao da retuširaju prošlost. Za razliku od Demaćija koji je govorio polazeći od sna-

ge svoje žrtve, ovi intelektualci koje si nazvao slugama komunizma, ponekad, kada bi se ispovedali o prošlosti, pravdali se time da se jugoslovenski komunizam u nekim aspektima sastojao i u afirmaciji nacionalnih vrednosti, dakle i onih albanskih na Kosovu, koje su u vreme Rankovića bile dosta potisnute, ali da je Tito kasnije korigovao tu politiku. Argument je bio sledeći: ako smo mi bili sluge režima, to smo činili jer nam je bila dozvoljena afirmacija nacionalnih vrednosti, nekakvog kulturnog, ali i političkog albanstva. U jednom razgovoru iz 1987. sa direktorom Rilindije, pesnikom Rahmanom Dedajem, dobio sam prekor zbog mog radikalizma u uređivanju časopisa *Fjala* jer sam objavljivao tekstove koji su se suprotstavljali srpskom nacionalizmu. Rekao mi je da je neke od tih tekstova trebalo cenzurisati jer su vremena takva. Samo što, nastavio bi Dedaj, to nije pravo lice *Rilindije*. Nacionalna i patriotska misija ove izdavačke kuće bilo je na primer izdavanje kompleta klasika albanske književnosti. Tada mi je pokazivao vitrinu u njegovoj kancelariji gde je bio poređao komplete Naima i Samija Frašerija, Fana Noljija, De Rade, Ndre Mjedje i drugih autora, sa onim zelenim tvrdim povezom i naslovima u zlatotisku.

Kod većine intelektualaca koji su se transformisali tokom noći, menjajući crvenu košulju za crveno-crnu, nailazimo na pravdanje da je njihova istinska pozicija bila pozicija mimikrije. Bili su za nacionalno pitanje, afirmaciju nacionalne kulture i politike, ali je trebalo delovati unutar okvira tog vremena, kao aktivista SKJ, odnosno SKK. Sigurno je da je bilo dosta hinjenog komunizma, ali je pre svega to bila profitabilna mimikrija sa karijerističkim motivima, a ne neka pozicija kakvom se danas predstavlja, tj. da je to bila patriotska delatnost unutar neprijateljske tvrđave, za njeno rušenje, za unapređenje nacionalnog pitanja. Ono što ja zapažam kod ovog naraštaja kameleona, a što im zameram, nije transformacija, već mediokritetstvo. Obično većina njih nije uradila ništa vredno tokom života u mimikriji, a ni nakon "konvertiranja". Što su veći mediokriteti, oni su utoliko agresivniji u svom nacionalizmu. Neki su čak bezočno dvolični jer nakon što su se sami konvertirali, oni se sada bave drugim konvertitima, imaju smelosti da diferenciraju i druge često praveći razliku između "titoističkih intelektualaca" koje

smatraju intelektualcima komunističkih ubeđenja, ali integrisanih u jugoslovenski i antinacionalni sistem, s jedne strane, i "enverističkih intelektualaca", koji su radili u mimikriji unutar jugoslovenskog sistema, ali oni su eto bili komunisti koji su afirmisali nacionalnu stvar, a bili su pozitivno nacionalno orijentisani, s druge strane. Kada su u pitanju intelektualci, profesori i autori knjiga ili umetničkih dela, nema razloga za ovakvim rasvetljavanjima biografija, da li su bili sa Titom javno a sa Enverom privatno, ili su, pak, obožavali šampione zapadne demokratije. Ono što se može i treba vrednovati su njihova dela, a kada je o tome reč, bojim se da stvari ne stoje dobro po njih.

Uloga tri udruženja

U to vreme, početkom devedesetih godina, mnoge su se stvari vrtele oko tri udruženja: Udruženja filozofa i sociologa, Udruženja pisaca i Albanološkog insitituta. Nešto se dešavalo i u Institutu istorije, koji je smatran suviše komunističkim i bezvrednim?

I ovo što si sada rekao može biti predmet kritičkih studija koje nedostaju na Kosovu. Udruženja koja si pomenuo bila su važna u razdoblju kada Kosovo nije imalo predstavničke institucije ili su one prešle u egzil. Udruženja, kada su imale mogućnosti i volje, igrala su ulogu posrednika. U Udruženju filozofa odvijali su se važni politički angažmani kada je na njegovom čelu bio Isuf Beriša i kada sam ja postao glavni urednik časopisa *Thema*. Udruženje je tada imalo važnost glasa odgovorne organizacije građanskog društva. Međutim, nakon osnivanja političkih organizacija više nije bilo potrebe za udruženjima. Kod filozofa problem je bio što je deo članova počeo da iskazuje nezadovoljstvo i postavljali su prepreke. Mene i Isufa doživljavali kao uzurpatore Udruženja, koje su oni smatrali svojim dućanom gde mogu imati prestiž ili dobiti neku materijalnu korist iz nekog fonda ma koliko da je mali. Ali, kada su ovi filozofi i mediokritetski profesori, od kojih su neki ogrezli u zloupotrebe, ponovo preuzeli kontrolu nad Udruženjem, ono je izgubilo na

važnosti i nestalo je u letargiji i pasivnosti. Udruženje pisaca je imalo duži odjek jer se u njegovom sedištu nalazilo predsedništvo DSK i neko vreme je tu bio i Rugovin ured – Predsedništvo. Rugova je bio na čelu DSK, dobio je izbore za predsednika Kosova 1992. godine, a i dalje je zadržao položaj predsednika Udruženja pisaca. Pošto je Rugova bio zauzet političkim, državnim i diplomatskim aktivnostima, posao u ovom Udruženju je trebalo da obavlja sekretar Miljazim Krasnići, ali je on na tom položaju ostao kao Rugovina senka u trostrukom ili četvorostrukom Statutom predviđenom mandatu, ne održavajući skupštinu Udruženja kao ni bilo kakve iole važne književne aktivnosti. Ionako, uloga posredovanja za ova Udruženja nije dugo trajala, pošto su pitanja predstavljanja i političkih angažovanja prešla na partije i Savete koji su koordinisali aktivnosti alternative. Maja 1992. godine, nakon što je Rugova izabran za predsednika i DSK obezbedio vlast sa ubedljivim većinom glasova, dogodila se i marginalizacija alternative i malih partija. Bio je jedan pokušaj da se održi konstitutivna sednica Skupštine za koju se glasalo 22. maja, negde krajem juna 1992. godine, ali celo naselje oko zgrade nove Medrese, gde je bilo predviđeno da se okupimo, bilo je opkoljeno jakim policijskim snagama. Kasnije, Rugova i DSK nisu dozvoljavali da se konstituiše Skupština, bili su zadovoljni monopolom u upravljanju pokretom, koji se uopšte nije pomerao, pretvorio se u retoriku petkom, kada je Rugova održavao konferenciju za štampu svakoga petka, kao i deklaracije i susrete sa stranim diplomatama.

Poslanici paralelne Skupštine Kosova koja nikada nije zasedala

I Škeljzen Malići je bio izabran za poslanika te Skupštine. Da li si bio uključen u aktivnosti za pokretanje ove institucije koja je postojala samo na papiru, zamrznuta? Ponekad se govorilo da radi po komisijama? Da li je bilo takvih komisija i da li si učestvovao u njihovom radu?

Bilo je nekoliko pokušaja i peticija poslanika sa oko 50 potpisa, i ja sam podržao tu inicijativu za aktiviranje Skupštine, ali je to bilo uzaludno. Govorili bi nam da ne postoje uslovi i da ne treba da provociramo krizne situacije. U početku sam i ja čuo da su aktivirane neke *ad hoc* komisije ove Skupštine, ali nisam dobijao pozive jer je DSK osporavao moj mandat. Izborna komisija je prilikom verifikacije mandata partija napravila nešto kao smicalicu, donevši odluku da se decimale procenata nekih partija, koji nisu bili dovoljni za obezbeđivanje još ponekog dodatnog mandata, konkretno Parlamentrane partije, Seljačke partije i Albanske demohrišćanske partije, dodaju Socijaldemokratskoj partiji koja nije prešla prag od jedan odsto. Komisija je uz saglasnost ove tri partije, iako se tome protivio DSK, donela odluku da Socijaldemokratska partija pošalje ime poslanika ove partije i u predsedništvu je odlučeno da ja budem poslanik. Koliko se sećam i Komisija je sugerisala moje ime. Bio sam kandidat u Prizrenu, u zoni gde se bila kandidovala i Edita Tahiri, gde je ona pobedila ubedljivo. Ja sam dobio oko 500 glasova, iako su aktivisti partije javili da je bilo neregularnosti, pošto je veliki broj glasačkih listića iz te zone bio poslat u jednu sasvim drugu izbornu zonu. Bilo kako bilo, i lideri te tri političke partije, a i u Predsedništvu Socijaldemokratske partije su bili mišljenja da zaslužujem da postanem poslanik, vrednujući tako moje dotadašnje aktivnosti u Savetu partija, ali i moj publicistički rad. Začudo, 1996. godine moj mandat je ponovo fiksiran kada je predsednik Rugova odlučio da se nastavi mandat ove Skupštine na papiru. Izborna Komisija je poslala partijama zahtev da obnove listu svojih poslanika, ali je bila na muci oko poslanika koji je pripadao Socijaldemokratskoj partiji, jer je ova partija bila podeljena na dve frakcije koje nisu mogle da se dogovore kome treba da pripadne mandat. Onda je Komisija predložila da ja ostanem na listi poslanika, iako sam bio napustio partiju početkom 1993. godine i nisam podržavao nijedno krilo, ni ono kojim je upravljala Kaćuša Jašari, ni ono koje je ostalo verno Ljuljeti Pulji Bećiri. I sa tim su se složile obe strane. Pozvali su me tada avokat Bajram Keljmendi i još jedan član Centralne izborne Komisije i ubedili me da prihvatim novi mandat. Tako sam dva poslanička mandata dobio za stolom. Samo što je to ostalo angažovanje na papiru, ne samo za mene već za celu Skupštinu.

Afera oko ideje za učešće na srpskim izborima

Kako se dogodio odlazak iz Socijaldemokratske partije kojom si u početku sam upravljao, a zatim ste za predsednicu izabrali Ljuljetu Pulju, a u partiju se učlanila i Kaćuša Jašari, koja je nekada bila na čelu Saveza komunista Kosova, koju su skinuli kada se otvoreno konfrontirala sa Miloševićem?

Nisam bio lak lider za partiju, jer nisam bio dovoljno disciplinovan, objavljivao sam mnoge članke i imao političke aktivnosti van partije koje se nisu uvek sviđale Predsedništvu i ograncima. Iz razloga što su me često kritikovali da iznosim javno mišljenja koja "idu na štetu partije" ili da učestvujem u aktivnostima i razgovorima prethodno ne tražeći saglasnost u partiji, dobrovoljno sam se povukao sa položaja predsednika na kojem sam bio od 1990. do 1992. godine. Za predsednicu smo izabrali Ljuljetu Pulju. Ako se ne varam, ja sam ostao potpredsednik i predstavnik partije u Koordinacionim savetima, ali njihova je važnost tada bila veoma umanjena. U jesen 1992. godine dogodila se javna afera koja je napravila mnogo buke u javnosti. Veton Suroi i ja, gotovo istovremeno smo dali izjave, koje uopšte nisu bile koordinisane, da Kosovari treba da razmišljaju o učešću na izborima koji su se održavali u Srbiji. Mi nismo rekli da treba da učestvujemo na izborima koji su tada bili proglašeni, jer nije bilo uslova, ali smo pozivali da se razmišlja o mogućnosti širenja fronta i metoda otpora, birajući poslanike sa Kosova u srpskom parlamentu. Ne sećam se šta je tada kazao Suroi, ali sam dobro znao svoj motiv i našta sam pretendovao. U to vreme, imali smo dosta sugestija od strane diplomata i opozicije u Beogradu da treba da razmislimo o strategiji koja bi onemogućila reizbor Miloševića na položaj predsednika države. On je otvoreno manipulisao glasovima Srba na Kosovu, ali i sa fiktivnim glasovima Albanaca. U startu je obezbeđivao više od 10 odsto prednosti u mandatima. Srpska opozicija nam je slala poruke: "Pomozite nam da svrgnemo Miloševića, tada će biti lakše da pronađemo političko rešenje za Kosovo". Samo što nisu obećavali ništa konkretno, kako bi izgledalo to njihovo rešenje. I diplomate su vršile pritisak da sarađujemo sa

srpskom opozicijom. Ali, ja nisam dao tu izjavu zbog tih sugestija. Ona se dogodila nakon nekoliko internih razgovora koje sam vodio u intelektualnim krugovima u kojima smo razmatrali ideje kako da izađemo iz krize i inercije u delovanju. U tim razgovorima, Gani Bobi i ja smo delili isto mišljenje, da nikako ne treba potceniti snagu predstavljanja glasa Albanaca u Beogradu. Ako su albanske političke partije odlučne protiv učešća na srpskim izborima ("Proglasili smo našu Republiku u Kačaniku, ne možemo da glasamo u stranoj državi"), zar ne bi bila dobra mogućnost da na srpskim izborima nastupi lista nezavisnih kandidata Albanaca, koji bi u svom programu imali nezavisnost Kosova i koji bi se za to angažovali na svakoj sednici skupštine Srbije. Nije to bila neka originalna ideja, ali smo imali u vidu iskustvo irskog oslobodilačkog pokreta koji je decenijama imao militantno krilo i parlamentarno krilo, angažovanih za isti cilj, nezavisnost Irske. To je jednostavno bila pragmatična ideja o širenju oblika otpora. Ipak, bio sam svestan koliko će to biti teško ostvariti. I u toj grupi u kojoj smo razgovarali o ovom pitanju, ne sećam se ko je bio osim Ganija Bobija, koji se ni sam nije izjasnio da li bi se kandidovao na nezavisnoj listi. Primedbe koje smo imali na ovu ideju bile su sledeće: gde ćemo naći tako puno "izdajnika" koji bi išli u Beograd za predstavljanje ideje nezavisnosti. Druga prepreka je bila i realna opasnost da za listu ne bi glasao niko, jer bi Albanci bojkotovali izbore. Još jedna sigurna podvala bi se odnosila na Slobine komisije koje kontrolišu izbore i koje bi uradile sve da lista uopšte ne uđe u srpski parlament. Zatim, i ako bi postigla cilj, u parlamentu poslanici nezavisne liste za nezavisnost bili bi pod pritiscima i pretnjama koje bi mogle da paralizuju efektivnost i uticaj. Tokom razgovora, bio sam jedan od onih koji je govorio da je ideja u toku, da ima samo teorijskih mogućnosti da se ostvari. Ipak, kada su me jednoga dana zvali iz beogradskog lista *Borba* (ili *Naša Borba*) telefonom, sa standardnim pitanjem zbog čega Albanci bojkotoju izbore, kada je jasno da tako odustaju od jednog od najdemokratskijih sredstava koje bi doprinelo poboljšanju njihove pozicije, upao sam u zamku i počeo da odgovaram sa onim argumentima koje sam malopre pomenuo. Ali, kada je novinar i dalje insistirao i upitao: "Da li postoje uslovi i mogućnost da Albanci učestvuju na izborima?", izleteo mi je odgovor da

postoji teorijska mogućnost i pomenuo sam da treba razmišljati o mogućnosti stvaranja liste za nezavisno Kosovo. Reč je bila o apstraktnom modelu, a ne nečemu konkretnom što bi se realizovalo na predstojećim izborima pa ni u bliskoj budućnosti, već kasnije, kada bi okolnosti to dozvoljavale. A oni iz *Borbe* nisu bili pošteni, već su objavili moju izjavu na naslovnoj strani novina, čak sa bombastičkim naslovom: ”Malići poziva Albance da izađu na izbore”. Na Kosovu to nije naišlo na dobar prijem. Novine kontrolisane od DSK su objavile oštre komentare, optužili su nas za izdaju, i mene i Suroia, mislili su da smo deo nekog zajedničkog komplota, iako nas dvojica nismo čak ni razgovorali o tome. Stvar je u tome što smo nezavisno razmišljali o problemu koji nas je mučio, kakve će biti posledice ako ostanemo pod kontrolom Srbije u dužem periodu i istovremeno ne budemo imali mogućnost za organizovanje nekog revolta ili oružanog ustanka koji bi podržavao svet? Da li treba ostati pasivan i bez primenljivih političkih ideja ili treba tražiti i druge forme političkog uticaja, čak i sarađujući sa opozicijom u Srbiji kako bi se ubedili da je nezavisnost Kosova u interesu i za razvoj demokratije u Srbiji i regionu. U čitavoj toj buci, sećam se da je Ibrahim Rugova tada izneo ocenu koju je preneo *Radio Deutsche Welle*, nakon koje su donekle prestali ili se ublažili napadi. Rugova je tada rekao da su “Malići i Suroi naši sinovi” ili tako nešto.

Odbijanje visokog položaja u Panićevoj Vladi

Kakve su bile reakcije u Socijaldemokratskoj partiji? Da li je to bio razlog za ostavku?

U Predsedništvu partije mi je bilo lako da objasnim okolnosti i ideju izjave. Bilo kako bilo, oni su me strogo ukorili jer su bili mišljenja da sam naneo tešku štetu imidžu partije. Međutim, tada nisam podneo ostavku. To sam radio krajem januara ili početkom februara 1993. godine kada je izbila neka vesta konflikta između Ljuljete Pulje i Kaćuše Jašari. Partija se podelila u dve frakcije, pri čemu je svaka od njih pretendovala da je ona prava

Socijaldemokratska partija. U početku sam bio bliži Pulji jer su u drugom taboru bili Kadri Metaj, Ramuš Mavrići i nekoliko drugih sa kojima se nikada nisam slagao, ni profesionalno ni politički, ali u skupštini gde je sukob postao veći, sa psovkama i odvratnim optužbama (Metaj mi je zapretio ličnom i porodičnom osvetom zbog toga što sam objavio dokaze da je njegova doktorska teza bila plagijat). Veoma sam se rastužio i zbog neodmerenog i etiketirajućeg rečnika Ljuljete Pulje, te sam napustio tu skupštinu i partiju, prekidajući sve kontakte sa obe frakcije. U isto vreme, partiju je napustio i Arben Džaferi kod kojeg sam nailazio na najveću podršku. Džaferi je tada odlučio da se vrati u Tetovo gde je preuzeo upravljanje Albanskom demokratskom partijom i tamo ostvario veoma uspešnu političku karijeru.

Da li je to bio potpun odlazak iz politike ili su se izazovi nastavili? Tada se u beogradskoj štampi govorilo i o ponudi Milana Panića o preuzimanju visokog položaja u njegovoj Vladi. Koliko su bile istinite te tvrdnje?

Nakon odlaska iz partije angažovao sam se u Fondaciji Soros, u Ogranku ove velike Fondacije koju smo uspeli da otvorimo na Kosovu. A Panićeva ponuda se dogodila ranije, početkom 1992. godine. Njemu je bio potreban jedan zamenik premijera, Albanac u Vladi, a neko mu je sugerisao da razgovara sa mnom. Nisam se sastao sa njim, već sa Tiborom Varadijem koji je bio ministar pravde u Panićevoj Vladi. Bio sam na jednoj Konferenciji Etničkog foruma u Beogradu i Dušan Janjić me je nakon pauze za ručak te Konferencije pozvao u restoran Diplomatskog kluba, na Terazijama u centru Beograda, jer je imao susret sa interesantnom osobom koja je želela da se sastane sa mnom. Bio je to upravo Tibor Varadi, profesor prava, vojvođanski Mađar koji je ušao u Vladu. On mi je rekao da je Panić otvoren za saradnju, da namerava da izvrši velike promene u politici prema Kosovu, da ponovo otvori škole i vrati pravdu za sve, da sarađuje sa Rugovom i svim drugim partijama. Čak je rezervisao i položaj zamenika premijera, a možda i neki ministarski položaj za nekog sa Kosova ko ima integritet i uticaj na Kosovu. Rekao sam mu da se na Panićevu Vladu na Kosovu gleda sa podozrenjem, da vlada mišljenje da je

ona samo Miloševićev trik radi poboljšanja odnosa sa Zapadom. Što se tiče ponude za položaj, rekao sam da Panić nema šanse da nađe nijednu ličnost od formata koja bi se angažovala u njegovoj Vladi, bilo kakve da su joj povlastice ponuđene. Svako ko bi prihvatio taj položaj potpisao bi akt političkog samoubistva. Mogu naći eventulano nekog tipa kao onog kojeg je promovisao Milošević, nekog novog Sejdu Bajramovića, ali da bi to bila sramota i za Panićevu Vladu i bez ikakvog pozitivnog uticaja na Kosovu. Varadi je rekao da ne žele neku marionetu već osobu sa integritetom, a ja da traže nemoguće, jer ne poznajem nikog od integriteta koji bi ušao u taj posao. I tako, završili smo ručak i on je otišao. Poslepodne, Janjić mi je rekao da je Varadi imao na umu da meni predloži položaj zamenika premijera, ali je bio obeshrabren mojim odsečnim tvrdnjama da nema osobe koja bi to prihvatila. Tih dana u beogradskim novinama objavljene su informacije da sam navodno ja kandidat za taj položaj, čak je Miodrag Perišić, moj drug sa studija, kao ministar za informacije u Panićevoj Vladi u jednim novinama komentarisao ove vesti, navodeći da se njemu sviđa ideja o mom imenovanju. Ipak, zvanično nisam imao nikakvu ponudu, ni za dalje razgovore. Nisam bio pogodna osoba za tu kombinaciju.

Promotor civilnog društva i savremene umetnosti

Zašto si bio ubeđen da nema drugih koji bi prihvatli ponudu za taj položaj?

Nisam im rekao da nema uopšte, oni bi ga našli ili bi ga kupili ako bi na tome insistirali. Ali sam im govorio da ta osoba neće imati integriteta i uticaja. U svim okolnostima ona bi igrala ulogu marionete za Panića i Miloševića. Zatim, i sam Panić je bio neka vrsta marionete, Milošević ga je veoma brzo oterao iz politike.

Izgledalo je kao da je Škeljzen Malići zaćutao i kao da nije nalazio sebe u celom tom metežu događaja?

Nisam nikada ćutao, već sam celo vreme pisao članke i učestvovao na konferencijama. Svake nedelje sam pisao komentare u *Zeri*-u, rubrika se zvala *Balkanalije,* a takođe i za strane medije i medije na prostorima bivše Jugoslavije. Ređe za novine u Albaniji i Makedoniji. Samo što više nisam bio u politici kao partijski aktivista. Više sam se angažovao u organizaciji civilnog društva, u podršci nevladinim organizacijama, u okviru Fonda za otvoreno društvo. Godine 1996. sam pripremio *Projekat za pomoć obrazovanju na Kosovu* koje je radilo u teškim uslovima. Džordž Soros nam je tada dao dva miliona dolara kao pomoć obrazovnom sistemu i ja sam rukovodio tim projektom. Ured Sorosa je pomagao i medijima, čak i listu *Bujku*. Posebno sam bio zainteresovan za umetnost i kulturu. Pomagao sam pozorište *Dodona* na čijem je čelu bio Faruk Begoli, gde smo osim pozorišta osnovali i Galeriju i Kulturni centar, koji su postali važne institucije tokom devedesetih godina jer su održavali u životu duh i raspoloženje ljudi. Takođe sam pomagao i afirmaciju veoma interesantne scene savremene umetnosti, člancima ali i kuratorskim radom. Na primer, u Beogradu sam organizovao izložbu savremene umetnosti Kosova pod nazivom *Përtej* ("S one strane", p. p.). Na izložbi su učestvovali Sokolj Bećiri, Mehmet Behljulji, Maksut Vezgiši i Iljir Bajri. Ovaj poslednji sa prostornom muzičkom kompozicijom. U to vreme opšteg otpora, pojavila se i umetnost otpora kako sam je nazvao u jednom tekstu, koja je istovremeno bila kritična i prema režimu i srpskoj represiji, ali i prema akademskim umetničkim tokovima, koje je u umetničkom smislu postalo autistično ostrvo, bez kontakata sa razvojima umetnosti u svetu. Sokolj Bećiri i Mehmet Behljulji su na veoma svež način reflektovali realnost, ali i izražajna sredstva u umetnosti, ostvarujući po prvi put instalacije, javne intervencije, performanse i video umetnost. Sve je to bila novina za Kosovo i naša ih sredina nije shvatala, nije bilo nikakvog iskustva sa tim medijima ili su ih gledali kao improvizacije i ruganje. Za mene to nije bila novena. Dok sam bio u Beogradu početkom sedamdesetih godina, bio sam veoma blizak sa konceptualnim umetnicima kruga Marine Abramović, sa Zoranom Popovićem, Urkom Gergeljom, Rašom Todosijevićem, Nešom Paripovićem, Goranom Đorđevićem i nekim drugima. Ovaj poslednji, Goran, bio je sa Kosova, njegova majka Didara

bila je iz porodice Dukađini iz Prizrena. Konceptualna umetnost u Beogradu i nekoliko drugih jugoslovenskih centara u to vreme je predstavljala izazov za tradicionalizam i modernizam u Jugoslaviji. Bio je to možda prvi internacionalni stil ili pokret koji se razvijao u isto vreme ili takoreći paralelno sa istim tendencijama i pokretima na svetskoj ceni. Beogradski Studentski kulturni centar je u to vreme smatran jednim od najinteresantnijih centara konceptualne umetnosti u svetu, a na Aprilskim susretima su gostovali i svoje radove predstavljali najslavniji umetnici, kritičari i pisci tog vremena, kao što su Jozef Bojs, Akile Bonito Oliva, pesnik *beat* generacije Alen Ginsberg i drugi. U to sam vreme pisao prve članke i reagovanja u kojima sam razmišljao o avangardi u umetnosti i statusu konceptualne umetnosti. Tekst koji sam tada objavio u biltenu Aprilskih susreta bio je posvećen Bojsu, njegovom predavanju kojem sam prisustvovao gde je on iznosio svoj koncept "socijalne skulpture". Insistirao je na modelovanju društva kao umetnosti, kako bi uticao na promene u njemu, na obrazovanje oslobađajućeg tipa od predrasuda i predodređenih socijalnih uloga u kapitalizmu. Moj pristup Bojsovom konceptu bio je kritičan jer sam tada, kao student, tek položio ispit iz nemačke filozofije i razmišljao sam na marginama Hegelove *Fenomenologije duha*. Upućivao sam Bojsu primedbe da je njegov koncept utopija, nešto neostvarivo, jer artikulisanje i argumentacija nisu na nivou nemačke filozofije. Ovako je nekako izgledao moj pristup, pomalo konzervativan u smislu da sam kao mladi student, ignorišući umetničke intencije, kritikovao umetnika sa filozofskog i ideološkog stajališta. Sa tim tekstom sam imao peripetiju, jer je isprva direktorka Gelerije SKC-a Biljana Tomić bila protiv objavljivanja reagovanja, dok je nekoliko članova redakcije bilo za objavljivanje. Nakon dva dana je postigtnut kompromis da tekst bude objavljen uz neka skraćivanja cenzorskog karaktera (uklonjene su neke kvalifikacije o Bojsu koje su tada ocenjene kao "uvredljive"). Jedan od onih koji je bio za integralno objavljivanje teksta, čije sam ime zaboravio, predložio je da ga preradim, jer će ga on objaviti u specijalnom broju lista *Student* gde je bio urednik. *Student* je u to vreme imao znatan tiraž, čitanost i uticaj. Napisao sam proširenu verziju, ali nažalost samo u jednoj kopiji, i on nije objavljen sa obrazloženjem da je "nestao" ili da ga je "neko

ukrao". Moj podržavalac, koji je naručio tekst, ovaj je "nestanak" smatrao cenzurom samih avangardističkih krugova zbog činjenice što je u to vreme takoreći celokupna zvanična politika i umetnička zajednica u Beogradu (osim uske grupe liberalne linije u sprskoj Komunističkoj partiji – Marko Nikezić, Latinka Perović itd.) bila protiv konceptualne umetnosti i ovaj moj napad, koji se uistinu mogao smatrati "konzervativnim" smatran je štetnim po SKC i projekat zbližavanja jugoslovenske umetnosti sa najavangardnijom savremenom umetnošću.

Ovi moji raniji kontakti i interesovanja oko avangarde i konceptualne umetnosti pomogli su mi da odmah prepoznam legitimitet novih tendencija u kosovskoj umetnosti, koje su inicirali Sokolj Bećiri i Mehmet Behljulji, a zatim ih nastavili i Erzen Školjoli, Albert Heta, Jakup Feri, Dren Malići, Ljuljzim Zećiri, Driton Hajredini, Aljban Muja, Fitore Isufi Koja i drugi. Ovi umetnici koji su imali dosta uspeha na međunarodnoj sceni, a koji nisu nailazili na veću podršku na Kosovu, dobili su podršku i Sisleja Džafe, koji je bio afirmisan u Italiji još krajem devedesetih godina. Ovo moje angažovanje na sceni savremene umetnosti, a delimično i na književnoj avangardističkoj sceni preko časopisa *MM*, bila je neka vrsta mog drugog azila od politike, sličan onom iz sedamdesetih godina kada sam radio na konzerviranju fresaka u srednjovekovnim manastirima. Ali, ovoga puta se skoro uopšte nisam odvajao od publicistike, već sam radio paralelno za novine kako bih zaradio za hleb i sa umetnicima uglavnom bez novčane nadoknade, samo kao entuzijasta i ljubitelj umetnosti, koji je sa smelošću nastojao da promeni ako ne realnost, onda način njenog poimanja i refleksije u umetnosti.

Zašto je propao mirni otpor?

Sredinom devedesetih godina, na Kosovu se osećao zamor. Da li je Dejtonska konferencija označila i kraj mira na Kosovu? Izbledelo je liderstvo, zaoštrili su se odnosi i u DSK, mnogi ljudi, posebno mladi, pobegli su van Kosova, ali su se pojavile i ilegalne naoružane grupe. Sve to karakteriše ovaj period.

Da, Dejton je bio veliki zaokret. Radikalne struje u albanskom pokretu su već u samom početku bile veoma skeptične prema nenasilnom otporu. One su smatrale da se Kosovo može osloboditi samo aktivnim otporom, što je podrazumevalo i oružani otpor i pobunu. Najradikalnije grupe, posebno one u Zapadnoj Evropi (Narodni pokret Kosova, Nacionalo oslobodilački pokret Kosova), počele su sa pripremama za ustanak. U tim pripremama je bila uključena i kosovska Vlada u egzilu, koja je raspolagala pozamašnim fondovima prikupljenim od albanske dijaspore i koja je bila u otvorenom konfliktu sa Rugovom i DSK. Novembra 1995. godine u Dejtonu je održana Mirovna konferencija za Bosnu i Hercegovinu. Očekivanja Kosovara da će se na toj Konferenciji razmotriti i kosovsko pitanje nisu se ostvarila. Kosovo nije ni pomenuto u dokumentima ove Konferencije. Politika nenasilnog otpora od tog trenutka je ubrzano počela da gubi na kredibilitetu. Rugovini protivnici, na primer Ćosja, javno su govorli da je Dejton označio "kraj iluzija da će međunarodna zajednica saslušati zahteve Kosova za nezavisnošću".

Nastojanje da se utiče na Dejtonski proces

Da li je postojala šansa da Kosovo utiče na Dejtonski proces? Šta je uradila kosovska politika kada je određen početak pregovora u američkoj vojnoj bazi u Dejtonu? Zašto tamo nije bilo predstavnika Kosova, čak ni u svojstvu posmatrača? Ričard Holbruk, koji će kasnije posredovati i voditi pregovore o Kosovu, priznao je da je Kosovo ostavljeno van Dejtona, jer je to bio bespogovorni Miloševićev uslov.

Zaobilaženje Kosova u Dejtonu bilo je veliko razočaranje. O važnosti te Konferencije bili smo svesni od trenuaka kada je ona zakazana, krajem leta 1995. godine. Rugova i DSK kao da to nisu shvatali. Septembra 1995. angažovao sam se u misiji vršenja uticaja na Rugovu, koju su inicirali Mahmut Bakali, Azem Škrelji i Bajram Keljmendi. Sva trojica su sada pokojni, ali pismo koje su poslali Rugovi trebalo bi da se nalazi u bogatom Bakalijevom ar-

hivu, a možda i Rugovinom arhivu. Nisam bio uključen u pisanje tog pisma, ali nakon što su autori napisali i poslali ga, prošlo je nekoliko nedelja da Rugova nije uopšte odgovorio niti je želeo da ih primi na razgovor u kojem su hteli i usmeno da iznesu razloge zbog čega kosovska politika treba da bude aktivija i osigura učešće u Dejtonu. Pošto u tome nisu uspeli, jednoga dana su me pozvali i zatražili da posredujem u njihovim nastojanjima da se sastanu sa Rugovom. Oni su mislili da bih mogao da utičem na njega, valjda zbog toga što su me smatrali podržavaocem Rugovine politike, jer sam u svojim tekstovima oštro napadao Ćosju, a prema Rugovi sam iznosio kritička gledišta oko nekih pitanja koja su uticala na imobilizaciju pokreta, ali sam uopšte uzev imao pravdajući pristup. U to vreme nisam često komunicirao sa Rugovom. On je tada već prešao u novu Rezidenciju u naselju Velanija i izolovao se od javnosti. U jednom članku sam ga nazvao predsednikom koji stanuje u palati ni na nebu ni na zemlji, kao neki kralj lebdeće politike, nešto u tom duhu. Kada sam pročitao pismo Bakalija i njegovih prijatelja, iako sam im rekao da ne verujem da mogu da utičem na Rugovu, prihvatio sam da ga posetim. Zamolio sam mog prijatelja Nailja Ljumu, koji je odavno bio blizak sa Rugovom, da organizuje susret, jer sam znao da ga on ponekada porodično posećuje. I on nas je pozvao uveče u novu rezidenciju. Bio je to luksuzan ambijent sa foteljama i komodama stilizovanim pomalo preteranim gravurama i ornamentima, u kojem nas je srdačno dočekao. Govorili smo o raznim stvarima vezanim za nekadašnja sećanja kada smo radili u jednoj baraci 1987–1989. godine i nekako smo teško prelazili na političke teme. Tako smo sedeli više od sat vremena u toploj atmosferi a on nas je služio crnim vinom. U jednom trenutku rekao sam mu o cilju mog dolaska i upitao sam da li ima saznanja i da li je pročitao pismo o važnosti Dejtona. On je potvrdno odgovorio i zahvalio se prijateljima, ali kao da nije želeo da nastavi razgovor na tu temu, kazavši da je sve pod kontrolom. Nije mi ostavljao prostora za intervenciju i odvraćao je razgovor na druge stvari. Tada sam pokušao da razvijem neke od argumenata iz tog pisma, koja su bila i moja gledišta. Smatrao sam da se prema velikim silama treba voditi aktivna politika jer se tu prepliću razni interesi i da treba biti obazriv od neke podvale ili polurešenja. Glavna bojazan je

bila da bi Kosovo mogli da ostave sa nekom ograničenom autonomijom u okviru Srbije. Rugova je saslušao argument, ali nije želeo da stupi u dijalog. Rekao mi je: ”Škeljzene, ne možeš ni zamisliti koliko nas vole Amerikaci!”. On se tek bio vratio iz posete Vašingtonu i govorio je kako ga je državni sekretar Voren Kristofer primio sa izvanrednom toplinom, garantovao je da će Kosovo biti pod staranjem SAD i da vreme radi za nas. Svaki put kada sam razgovor hteo da skrenem na strah od zaobilaženja Kosova u Dejtonu, on bi skretao razgovor na druge stvari ili bi ponavljao to svoje ubeđenje da nas Amerika neizmerno voli! Ova poseta se tako završila bez uspeha. Bakalija, Škreljija i Keljmendija sam očajan obavestio da nema izgleda da se sastanu sa Rugovom. Nadali smo se da je on u pravu i da zna više od nas, ali smo ipak svi bili veoma skeptični.

Paraliza pokreta

Tako su Rugova i DSK nastavili sa politikom nedelovanja i paralizom pokreta, računajući i dalje na internacionalizaciju i pomoć međunarodne zajednice. Tim Džuda opisuje tu situaciju na sledeći način: “Izgledalo je kao da (Rugova) pati od nekog oblika političke paralize. On se kretao po Prištini u svom predsedničkom *audiju*, ali jednostavno nije činio ništa.” Nakon Dejtona je izgledalo da je međunarodna zajednica na neki način rehabilitovala i Miloševića i njegov režim, jer je on preuzeo ulogu garanta za realizaciju Sporazuma o Bosni. Samo su SAD imale otvorenije rezerve prema Srbiji, odnosno Miloševićevom režimu, insistirajući na nastavku takozvanog zida sankcija prema Beogradu dok se ne reši kosovsko pitanje. Međunarodni faktori, uključujući i OUN, u suštini nisu ni imali odgovarajuće i efikasne instrumente za prevazilaženje međuetničkih tenzija na Kosovu, niti za sprečavanje mogućeg otvorenog konflikta. Jugoslavija, odnosno Srbija, bila je u potpunosti nekooperativna, a i izbačena iz međunarodnih organizacija. Stalni monitoring krize, pre svega kršenja ljudskih prava i sloboda, kao i veoma kritični izveštaji i note upućene Vladi u Beogradu od međunarodnih institucija i asocijacija za zaštitu ljudskih

prava nisu imale skoro nikakvog uticaja na politiku Beograda. U stvari, od maja 1993. godine, kada je u Vašingtonu potpisan Sporazum velikih sila o principima rešavanja jugoslovenske krize, kojim su se usaglasile da Bosna i Hercegovina treba da ostane unija, da integritet bivše jugoslovenske republike Makedonije ne sme biti ugrožen i da se Kosovu mora vratiti visok stepen autonomije u okviru SR Jugoslavije, Miloševićev režim je svoje lišavanje od iredentističke politike prema srpskom delu u Bosni nadomestio prekidom svih institucionalnih formi međunarodne kontrole situacije na Kosovu, oko kojih je ranije dao saglasnost. Beograd je prekinuo pregovore o Kosovu u sklopu posebne grupe o Kosovu pri Ženevskoj Mirovnoj Konferenciji o Jugoslaviji, a takođe je uskratio akreditive Stalnoj Misiji OEBS-a na Kosovu. Pozivajući se na princip neugrožavanja unutrašnjih granica u bivšoj Jugoslaviji, na čemu je insistirala i Kontak grupa velikih sila, Beograd je od maja 1993. godine Kosovo ekskluzivno tretirao kao "unutrašnje pitanje Republike Srbije". Kosovski pokret je na neki način ostao usamljen i napušten, odnosno bio je zahvaćen politikom inercije. Ulogu posrednika za rešavanje konkretnih problema, kao što je bilo pitanje normalizacije rada školskog sistema, u vezi sa čim je Vlada u Beogradu pokazivala spremnost za razgovor, preuzele su na sebe nevladine humanitarne organizacije. Prvog septembra 1996. godine, humanitarna organizacija iz Vatikana San Egidio je nakon održanih tajnih pregovora između srpske Vlade i kosovske pregovaračke grupe, na čijem je čelu bio Fehmi Agani, postigao Sporazum o normalizaciji rada škola. Sporazum su odvojeno potpisali Milošević i Rugova. U tom trenutku je izgledalo da je pronađen model za prevazilaženje tenzija u pristupu *korak po korak*, koji bi s jedne strane pružio neka konkretna ostvarenja albanskog pokreta i istovremeno bi obezbedio saradnju srpskog režima. Međutim, problem sa ovim Sporazumom je ležao u činjenici što je blokiran u fazi implementacije ,jer dve strane nisu uspele da se usaglase oko konkretnih mera i dinamike realizacije. Umesto da pomogne Rugovinoj politici, ona je išla na njenu štetu jer je pobudila nade koje nisu mogle da budu ostvarene. Posebno su bili razočarani studenti Univerziteta u Prištini koji su radili u teškim uslovima. Studenti su decembra 1996. godine poslali peticiju Rugovi na kojoj je prikupljeno oko

500 potpisa. Tom prilikom su Rugovi i DSK dali ultimativni rok od dva meseca za realizaciju Sporazuma, odnosno da se studentima vrate okupirani objekti fakulteta i da se omogući puna sloboda rada Univerziteta u Prištini.

Unutrašnja pobuna

Godinu dana kasnije, 1. oktobra 1997. godine, Unija studenata više nije bila spremna da sluša isprazna obećanja Rugove i njegovih saradnika. Kontrolu nad studentskom Unijom preuzele su radikalne struje u albanskom pokretu koje su Rugovu optuživale za izdaju, kolaboraciju sa srpskim režimom. Tog dana su studenti i nastavnici organizovali mirne demonstracije koje je srpska policija sprečila upotrebom sile. Ovaj je događaj označio kraj neosporive harizme Rugove i njegovog uticaja na mase. Krajem novembra iste te godine, na sahrani jedne od žrtava srpske represije, prvi put u javnosti se pojavila do tada misteriozna OVK. Bilo je to na skupu u Drenici, tradicionalno pobunjeničkom kosovskom regionu, gde je OVK dočekana frenetičnim aplauzima i odobravanjem. Rugova i DSK nisu imali odgovor i odgovarajuću strategiju za efikasno suprotstavljanje ovoj unutrašnjoj pobuni. Februara 1998. godine, nekoliko nedelja pre masakra nad civilima koje je policije izvršila u selima Drenice, Likošanu, Ćirezu i Prekazu, gde je Srbija faktički ušla u rat, DSK se raspao na militantno i pacifističko krilo.

OVK se u stvari nije pobunila samo protiv srpske vlasti na Kosovu, već je istovremeno predstavljala i pobunu protiv "unutrašnjeg režima" i paralelne vlasti koja je bila organizovana pod rukovodstvom Rugove i DSK. To znači da je kosovski pokret prvo bio osporen i ugrožen izunutra, da bi zatim bio napadnut i praktično uništen od strane srpskog režima. U ratu, pokret civilnog otpora je praktično ostao obezglavljen i dezorijentisan, ne shvatajući i ne prihvatajući kao realnost činjenicu da je OVK bio alternativni albanski odgovor na krizu. Rugova nikada nije prihvatio OVK kao autentičnu snagu otpora, trvdeći da je reč o "srpskom komplotu", odnosno o "plaćenicima kojima diriguje srpska tajna policija".

Bez sumnje da su Rugova i DSK u velikoj meri doprineli i mobilizaciji i atrofiji pokreta civilnog otpora, odnosno osećanja potpune jalovosti i nedostatka perspektive mirnog i demokratskog rešenja kosovske krize. Uspeh ovog velikog i jedinstvenog pokreta je zavisio od toga koliko je bio pripremljen i osposobljen da kontroliše krizne situacije koje su mogle izazvati rat. Do 1997. godine, u tom pokretu su postojali određeni mehanizmi za kontrolu pomeranja raspoloženja masa ka otvorenoj pobuni. Krajem 1997. godine, tako nešto više nije bilo moguće, ne samo zbog srpskih provokacija koje su i ranije bile prisutne, već i zbog samozaslepljenosti i kratkovidosti rukovodstva pokreta civilnog otpora. U to vreme su, u stvari, na videlo izašle organizacione i rukovodeće slabosti pokreta, koji je bio postavio veoma visok cilj, nezavisnost Kosova, bez ijednog ozbiljnog instrumenta za njegovu realizaciju. Želeći da izbegne rat "strategijom" pasivnosti, čekanja i nedelovanja, na neki je način i otupio i onesposobio i sopstvene sisteme alarma za ratnu opasnost. Osnovna slabost kosovskog pokreta civilnog otpora se sastojla u tome što je on, preuzevši na sebe ulogu vatrogasne brigade, zaboravio da napuni rezervoare vodom za gašenje požara i u samoj vatrogasnoj stanici, gde je on dežurao.

Tako je rešenje krize trebalo da pređe u kompetencije međunarodne zajednice. Ona je marta 1998. godine reagovala odlučno, nastojeći da spreči rat i postigne politički sporazum zasnovan na principima oko kojih su se bili usaglasili u okviru Kontakt grupe maja 1993. godine. Velike sile, SAD, EU i Rusija, nametnule su Beogradu da prihvati pregovarački proces, zapretivši da će u suprotnom upotrebiti silu protiv snažnije i agresivnije strane u konfliktu. Kosovski pokret nenasilnog otpora je pretrpeo potpuni slom u proleće 1998. godine. Srpski režim je shvatao samo jezik sile. Ipak, višegodišnji civilni i nenasilni otpor nije bio u potpunosti uzaludan. On je pružio političke i moralne argumente međunarodnim faktorima uključenim u rešavanje krize za opravdavanje vojne intervencije protiv agresivne i genocidne srpske politike.

(*Razgovor je vođen u nekoliko seansi tokom perioda 2007– 2011*)

TRI ESEJA

01

O NORMALNOSTI

Razmišljanja o ličnim i samoobmanama moje generacije, o rađanju i jačanju srpskog fašizma, o raspadu Jugoslavije, o odlascima iz Beograda i strategiji karantina i drugim strategijama u odnosu na zlo, nadahnutih čitanjem knjige Vladimira Arsenijevića *Mexico: ratni dnevnik*.

Krajem maja 2000. godine, Fadilj Bajraj mi je doneo disketu sa rukopisom najnovije knjige Vladimira Arsenijevića. Njegov brat, Dževdet, mu je poslao knjigu e-mailom iz dalekog Mexico City-a. Predlagao mu je da knjiga bude prevedena na albanski jezik. Fadilj mi je tom prilikom rekao: "Mislim da knjigu treba prevesti i objaviti, ali bih želeo da znam šta ti misliš o knjizi i o ideji da se ona objavi na albanskom. Bilo bi dobro da ti napišeš predgovor. Na neki način ti si upleten u celu tu priču, kao što ćeš to videti i iz rukopisa, ali ja ne znam drugu osobu koja bi mogla napisati bolji uvod." Ja sam mu rekao da imam mnogo obaveza, ali da ću nešto ipak napisati, ako ništa drugo onda neku kratku belešku, ako budem procenio da knjiga sadrži delikatne delove koje treba objasniti. To će biti prva knjiga jednog srpskog pisca koja će se nakon dužeg vremena objaviti na Kosovu. Svi će je čitati pod lupom. Treba biti koliko hrabar, toliko i obazriv da ovo izdanje ne stvori kontraproduktivne efekte.

Knjigu *Mexico: ratni dnevnik* sam pročitao u jednom dahu. Arsenijević, kojeg ne znam lično, na jednom mestu pominje i moje ime. Ja sam uistinu bio umešan u deo "intrige", ako mogu tako reći, koja je ispričana u njegovom "ratnom dnevniku". Mene

je, zapravo, novembra 1998. zamolio Baškim Šehu, koji je tada radio u Barseloni za Međunarodni parlament pisaca, da mu preporučim jednog kosovskog pisca za projekat pružanja azila ugroženim piscima. Međunarodni parlament pisaca je imao na raspolaganju stanove i sredstva za boravak pisaca (za jednu ili dve godine) u nekoliko evropskih gradova kao i u Meksiku. Pošto je i tokom prve ratne godine na Kosovu bilo velikih destrukcija i premeštanja stanovnšitva, Baškim me zamolio da ga obavestim ako među kosovskim piscima ima takvih koji su egzistencijalno ugroženi. Međunarodni parlament pisaca ima mogućnosti da odmah pruži pomoć jednom piscu, a ako ima više takvih, Međunarodni parlament pisaca bi zatražio nove stipendije od gradova donatora.

Setio sam se odmah pesnika Dževdeta Bajraja, koji je nakon julskog masakra 1998. godine i velikih peripetija uspeo da ode iz svog rodnog grada Orahovca i da sa porodicom nađe utočište u Prištini, gde je iznajmio stan. Nije imao nikakvih prihoda. Pomagao mu je njegov stariji brat Fadilj, ali i ja sam mu iz fondova časopisa *MM* davao po 200 DM mesečno, gde je Dževdet tada objavio niz odličnih, surovih i snažnih pesama ("Divlji cvetovi"). Dževdet je bio u teškoj depresiji i azil bi mu možda dobrodošao. Rekao sam Fadilju da pozove Dževdeta i on je, ne premišljajući se mnogo, prihvatio ponudu, jer uslovi koje mu je nudio Međunarodni parlament pisaca bili su zaista odlični.

Prilikom drugog telefonskog poziva, Baškim me je zamolio da saznam, ali veoma obazrivo, da li bi Dževdet imao nešto protiv ako bi mu bio pružen azil u Meksiko Sitiju zajedno sa piscem iz Beograda. "Zove se Vladimir Arsenijević. Oni će u stvari biti smešteni u dva susedna stana, koji su pri dovršetku". Ja sam rekao Baškimu da ne verujem da bi to za Dževdeta bio neki problem. "Ne znam da li je Dževdet čuo za Arsenijevića. On je mlad pisac, a mi na Kosovu već deset godina, ako se izuzme provokativni *incident*, kao što je bilo organizovanje izložbe *Përtej* (*S one strane*, p.p.) u Centru za kulturnu dekontaminaciju u Beogradu (koju sam ja pripremio), nemamo kulturne veze sa Srbijom." Rekoh Baškimu da sam tih dana, sasvim slučajno, video kod jednog prijatelja tokom putovanja na relaciji Beograd–Priština, Arsenijevićev roman *U potpalublju*. Pročitao sam jedan deo u autobusu i zatim

sam pozajmio knjigu na dva dana da je završim. Arsenijević je za taj roman dobio NIN-ovu Nagradu, koja je neka vrsta jugoslovenskog "Gonkura". "Istina je da je Dževdet malo istraumiran onim što je doživeo u Orahovcu, te kasnije tokom sakrivanja po brdima, ali ne verujem da će susedstvo srpskog pisca predstavljati neki veliki problem za njega. Naprotiv, biće mu od pomoći da u tako dalekom i različitom svetu, posebno pošto ne govori španski, bude sused sa Arsenijevićem." Tako je i bilo. Dževdet je saznao iz štampe (mi na Kosovu smo tada još uvek čitali srpske novine i nedeljnike, posebno one anti-režimske, *Našu Borbu* i *Vreme*) o Arsenijeviću i znao je za njegov antirežimski stav. "Ako nas ništa drugo ne povezuje, pretpostavljam da slušamo istu muziku", rekao mi je tada Dževdet.

***

U Arsenijevićevom dnevniku čitalac će pratiti čudno preplitanje sudbina trojice književnih azilanata, dvojice Albanaca, Baškima Šehua i Dževdeta Bajraja, i jednog Srbina, Vladimira Arsenijevića. Baškim se nikada nije sreo sa Arsenijevićem, ali je komunicirao sa njim danima i mesecima samo putem telefona ili e-maila. Dževdet će ga sresti u Meksiku.

I Dževdet i Vladimir imali su brojne teškoće kako bi stigli u Meksiko. Njihova dramatična putešestvija do Meksika su opisana ili rekonstruisana do detalja u dnevniku. Ja sam bio sve vreme upoznat sa tim peripetijama preko Fadilja, s kojim sam bio izbeglica u Tetovu od marta do jula 1999. godine, ali i preko Baškima, koji se često javljao telefonom iz Barselone.

Ipak, u Arsenijevićevom dnevniku me više zaintrigirao onaj deo beleški koje je pisao u Beogradu za vreme bombardovanja. Taj deo dnevnika ne samo da je upotpunjavao priču o putovanju u Meksiko, koji mi je bio poznat, već se uklapao u jednu drugu nedovršenu priču, nadovezujući se na moju ličnu istoriju odnosa sa Beogradom. Ja sam, u stvari, studirao i živeo u Beogradu od 1966. do 1982. godine. Na studije sam otišao sa devetnaest godina, a vratio sam se u Prištinu kada sam navršio trideset pet

godina. I kasnije sam često boravio u Beogradu, uglavnom poslom, kao saradnik Fondacije Soros. Mi smo od 1993. godine imali kancelariju Fondacije u Prištini, čije je sedište bilo u Beogradu.

Kada sam 1982. otišao iz Beograda, bio sam poznat samo u krugu prijatelja. U Prištini sam počeo pisati angažovane publicističke i političke tekstove, koji su me učinili poznatim u beogradskoj i široj, jugoslovenskoj javnosti. U Beogradu sam imao mnogo prijatelja i poznanika, koji su me poštovali i kada se nisu slagali sa mojim političkim stavovima. Naravno, imao sam i mnogo neprijatelja, kao i bivših prijatelja i poznanika, koji su okretali glavu kada bi me videli. Od 1982. godine, krug prijatelja i poznanika se nekako sužavao. Beograd, u kome sam se nekada osećao dobro, sada je proizvodio u meni nekakav osećaj nelagode. Proлaskom godina, on je postajao sve udaljeniji, sve odbojniji. Ljudi, koje sam tamo sretao i sa kojima sam radio, bili su manje više ok., ali su mi izgledali kao oaza u pustinji. Dešavalo se često da iz autobusa ili kola odem pravo na unapred zakazane sastanke, a nakon završetka posla nisam imao nikakvu želju da ostanem ili da se sastanem sa bilo kim. Ako sam bio primoran da provedem noć tamo, u nekom od sve bednijih beogradskih hotela, najčešće u "Moskvi", pre spavanja sam uvek osećao mučninu ostajanja u gradu koji mi je postao tuđ. Nisam ga više shvatao. Nisam više mogao biti iskren i spontan ni sa prijateljima i poznanicima. Ni njih nisam više shvatao. Istina je da smo pokušavali da uvedemo neke oblike racionalnosti u tim odnosima. Investirali smo Sorosove fondove u razvoj civilnog društva, u medije, nevladine organizacije, kampove mladih, obrazovanje... Ali, radili smo to u okruženju zla i stalne pretnje ratom. Bili smo nemoćni pred zlom, iako smo zavaravali sebe da se navodno tome suprotstavljamo investirajući u budućnost, u mlade ljude, u zdrave projekte, koji će nekada možda doneti neki zaokret...

Još 1992. godine, kada je počeo rat u Bosni, smatrao sam krivim Beograd. Mislio sam, da ima pravde u svetu, onda bi trebalo da Beograd bude odmah bombardovan kao osveta za sva zla koja su dolazila iz njega. Na Kosovu sam ubeđivao prijatelje da je to ozbiljna opcija, da je u NATO-u počelo odbrojavanje. Opkoljavanje i bombardovanje Sarajeva, zločini u Bosni ne mogu proći bez intervencije. Međutim, u to vreme, tadašnji predsednik Francu-

ske Fransoa Miteran sleteo je na aerodrom u Sarajevu, napravio veoma lošu uslugu Bosni, ali i međunarodnoj zajednici. Srbi su tako uspeli da završe najveći deo posla i tek nakon tri godine NATO će izvršiti prvu akciju bombardovanja u svojoj istoriji, i to protiv bosanskih Srba. Beogarad je uspeo da se tada spasi. Milošević je čak postao "mirotvorac". Na Kosovu 1998. godine se ponavljala istorija srpske agresije i etničkog čišćenja. Svetski faktori ovoga puta nisu dozvolili da budu prevareni. Nakon što je 24. marta 1999. godine Havijer Solana dao naredbu za bombardovanje Beograda i vojnih objekata u Srbiji, radovao sam se da, eto, pravedna osveta pogađa tamo gde je trebalo da se usmeri na samom početku. Srbija nije kažnjena samo zbog Kosova, već i zbog ratova u Hrvatskoj i Bosni.

***

Da li je moj razlaz sa Beogradom došao kasno, sada kada je sve završeno? Ne znam, bombardovanje mi je donelo još jedan novi krug razočaranja u prijatelje i poznanike koji su bili protiv režima i podržavali demokratsko rešenje kosovskog pitanja, ali u situaciji kada nije bilo drugog rešenja, odjednom su počeli da se na apstraktan način angažuju protiv svakog zla i nasilja, izjednačavajući postupke Miloševićevog režima sa "nasiljem" snaga OVK i NATO-a. To je bilo žalosno i tragično, po njih same pre svega.

Ako je NATO u slučaju Kosova, kao najzad i u Bosni, delovao kao svetski policajac, to se nije dogodilo zato što je Zapadna alijansa želela da tek tako upotrebi silu i svoju snagu, već zato što u međunarodnim odnosima, kao i u svakodnevnom životu, teba da postoje snage reda i mira koje sprečavaju i kažnjavaju zločine. Zamislite samo banalnu situaciju kada kriminalna banda vrši stalno nasilje nad civilima. Ovi civili u jednom trenutku više ne mogu da trpe zulume i, iako su mnogo inferiorniji, odlučuju da pruže otpor bandi. Policija, koja možda nije najposvećenija delovanju protiv bande, sve dok se zlostavljani nisu pobunili, biva primorana da interveniše odlučnije kako bi sprečila masakr. To je na kraju, napokon, posao policije, tj. da štiti ljude od nasilja. E

sada, vajni i principijelni pacifisti i oni beogradski i oni svetski nisu uzimali u obzir tu elementarnu situaciju, kada je intervencija snaga reda bila neminovna, već su smatrali onako "principijelno" i apstraktno da je svaka primena sile nelegitimna. "Mi smo protiv svakog nasilja i za rešavanje konflikata mirnim putem!" Ova "principijelna" osuda svake vrste nasilja bila je upravo ono što je želeo Milošević. On je smatrao da je suveren i gazda kuće i da niko ne sme da se meša u "njegove unutrašnje poslove", tj. kako i kojim sredstvima on rešava pobunu OVK. Mogu da ubijam i proterujem koliko god hoću albanske civile, jer su svi oni potencijalni teroristi. Mogu da palim i žarim i pretvorim u pepeo celo Kosovo, jer je to srpska zemlja.

Da li je trebalo da se Albanci ponašaju kao ovce pred kasapinom? Neki to nisu uradili i iz tog razloga su organizovali pobunu i osnovali OVK. Svetski faktori su vodili dijalog sa Miloševićem čitavu godinu, a on je pregovore i OVK koristio kao opravdanje za nastavljanje zločina. Nastavio je da sravnjuje sa zemljoim čitava sela, kao i da proteruje i ubija civile. Gomilao je sve više vojnih snaga na Kosovu. Nije prihvatio Mirovni plan. Šta je preostalo drugo svetskim policajcima, osim da kazne zločinca? I tako je došlo do bombardovanja pre svega srpskih snaga i sile, vojnih objekata i efektiva.

***

Početkom maja 1999. godine, kao izbeglica u Tetovu, dao sam intervju za splitski časopis *Feral Tribune*. Tih dana sam bio potrešen vešću da je na Kosovu uhapšen i likvidiran Fehmi Agani. Profesor Agani je bio veliki čovek, najsvetliji um među kosovskim političarima, diplomata i majstor taktičkog delovanja, glavni kosovski pregovarač, bio je nekoliko puta superiorniji od ostalih, čak i od Ibrahima Rugove, iako je ostavljao utisak da deluje pod njegovom senkom. On je povlačio konce kosovske politike, dok je Rugova uglavnom uzalud gubio vreme na svoj imidž i mitove... Bio sam toliko besan i očajan zbog hladnokrvne egzekucije Aganija da sam za *Feral Tribune* jedva dočekao pitanje koje bi me oslobodilo veza iz prošlosti. Razilaženje sa Beogradom

morao sam javno da proglasim. Miljenko Jergović, koji je vodio razgovor, upitao me je: “U jednom broju sarajevskog *Svijeta* gospodin Dragomir Olujić je prepričao telefonski razgovor sa vama i zapazio da se bez obzira na dugo prijateljstvo i poznanstvo kasnije osećao odvratno. Kakvi su danas tvoji lični odnosi sa beogradskim prijateljima i kako ih vidite u budućnosti?”. Ja sam mu odgovorio: “ Žao mi je, ali ne sećam se detalja razgovora sa Olujićem. Ali ako je on upotrebio reč *mučnina,* ona mi se sada, gledana u retrospektivi, čini tačnom. Ja sam zaista dugo živeo u Beogradu, zatim nakon povratka na Kosovo, nastavio sam da održavam kontakte sa normalim ljudima tamo, ali sada je došlo vreme i moram reći da mi je postalo odvratno sve ono što se tiče Beograda. Kada bih imao osvetnički karakter, rekao bih da Beograd zaslužuje sudbinu Sodome i Gomore! Ali pošto nisam takav, u sebi govorim sa prekorom: “Ko im je kriv što do sada nisu napustili Beograd i Srbiju, to leglo pljačkaša i kriminalaca! Pošto se sve ovo desilo i pošto me je nekoliko prijatelja nazvalo iz Beograda, nastojao sam da razgovaram normalno, ali nisam mogao nikako da raspršim sliku kužnog grada, da oni, moji prijatelji žive tako, u tom, da prostite, smradu, usred *target orgija,* navodne hipokrizije *nedužnosti,* stava *šta smo mi Bogu skrivili* iz kojeg izvire najciničniji rasizam prema Albancima, pošto oni, navodno *nemaju veze s tim što se dešava na Kosovu,* da se *ne osećaju krivim,* niti da ih uopšte *interesuje* šta rade njihova država i režim na Kosovu. Ja se danas stidim Beograda i imam osećaj da moja noga tamo neće kročiti, dok se ne bude dobrano dekontaminirao. Jasno je dakle da se nisu mogli tako lako dogoditi i Vukovar, i Sarajevo i Srebrenica, a sada i Kosovo, a da *slobodarski* i *liberalni* Beograd *kruga dvojke* može da spava čiste savesti. Ako ni zbog čega drugog, trebalo bi da se uistinu stide, a ne da glume nedužne žrtve NATO agresije.”

Nakon čitanja Arsenijevićevog rukopisa, osetio sam da ne mogu napisati običan predgovor za njegov *Ratni dnevnik.* Ako budem uistinu nešto napisao, onda to treba da bude moja priča o Beogradu. *Ratni dnevnik* sam doživeo kao svojevrsni poslednji kamen u mozaiku preplitanja događaja i sudbina, sa kojima se ne samo završavaju njihova “bežanja” u Meksiko, već i druga bežanja i azili, gde spadaju i moja bežanja iz Beograda, sve

do one dimenzije koju sam u jednom drugom intervjuu, avgusta 2000. godine izneo za Radio B2-92, tj. da se “Kosovo udaljava od Srbije brzinom svetlosti”. Razume se, *udaljavanje brzinom svetlosti* predstavlja samo metaforu za neminovni istorijski proces etničkih i teritorijalnih fragmentacija, ali sam ipak nakon ovih oproštajnih izjava, osećao da ću pre ili kasnije biti primoran da se suočim sa pitanjem šta se uistinu dogodilo sa Srbijom i Beogradom, gde je čovek neko vreme mogao živeti relativno dobro i slobodno, da bi na kraju poželeo da budu uništeni kao Sodoma i Gomora? Arsenijevićev dnevnik mi je poslužio kao podsticaj za ponovno razmatranje mog iskustva i iluzija.

***

Poznavao sam i doživljavao Beograd krajem šezdesetih i sedamdesetih. O našim sudbinama je u to vreme odlučivao još uvek komunistički politbiro. U godini kada je razrešen Aleksandar Ranković, 1966. sam završio srednju školu u Prištini i krenuo na studije u Beograd. Od četiri opcije koje su me privlačile, između studija slikarstva, dramaturgije, književnosti i filozofije, izabrao sam ovu poslednju.

Kada sam stigao u Beograd kao nadmeni provincijalac koji je mnogo toga pročitao, događale su se velike promene u jugoslovenskoj federaciji i društvu. Tito i Kardelj sa “drugovima”, koji su manje više sledili vođe, započeli su temeljnu rekonstrukciju jugoslovenske države. Umesto unitarističke federacije, sa snažnim policijskim i represivnim aparatom, za koju se zalagao Ranković i, kako se pretpostavljalo, najveći broj Srba, izgrađen je novi, hibridni model decentralizovane, faktički konfederalne države, ali sa zajedničkom vojskom koja je imala ulogu garanta jedinstva. Od pada Rankovića do Ustava iz 1974. godine, Srbija je politički bila iz temelja uzdrmana i istraumatizovana, što će se jasno videti nakon Titove smtri 1980. godine kada je, pothranjivan “kosovskim pitanjem”, izbio unitaristički i revanšistički srpski pokret koji je i doveo Miloševića na vlast.

Samo nekoliko meseci pošto sam upisao studije, na Filozofskom fakultetu su krenuli studentski nemiri, koji su me kao

neiskusnog mladića bacili u veliku maticu politike. Sve je počelo studentskim demonstracijama protiv američke intervencije u Vijetnamu. Policija je, začudo, reagovala veoma brutalno. Mi smo imali oštre sukobe sa policijom i pred američkom ambasadom i ispred Američkog kulturnog centra. Bio je decembar i ulice su bile prekrivene snegom. Policija nas je prva napala bez ikakvog upozorenja, čim smo izašli iz sale gde je održavan miting. Mene su, nakon što se masa malo razišla, tako krvnički udarali gumenim palicama, da sam mesec dana nakon toga imao veliku čvorugu na glavi. Kasnije smo uzvratili policiji kamenicama i komadima leda. Policija nas je napadala vodenim topovima i gumenim palicama, ali ih je bilo i na konjima. Tada sam prvi put video konje koji ne žele da gaze masu. Konji bi se propinjali i rušili svoje jahače sa teškom opremom i šlemovima, koji bi se stropoštali na zaleđeni asfalt, kao tikve.

Kao reakcija na ovu policijsku brutalnost, tokom 1967. godine osnovaće se jezgro nezadovoljnih studenata sa "revolucionarnim" opredeljenejm iz kojih će nastati beogradski studentski pokret, uglavnom leve orijentacije. Naš tadašnji svetonazor mi se danas čini veoma konfuznim. Bili smo za mladog Marksa i "komunizam sa ljudskim likom", ali i sa antiliberalnim opredeljenjem, odnosno bili smo protv eksperimenata koje je vršio Titov režim, tj. kombinacije dirigovane partijske države, ali decentralizovane, sa nekim elementima tržišne privrede.

Kao student prve godine, manje više sam se slučajno našao u krugu starijih kolega koji su postajali radikalno jezgro studentskog pokreta i pobune iz 1968. godine. U stvari, sećam se kako mi je jednog dana, negde u proleće 1967. godine u dvorištu Kapetan Mišinog zdanja, gde se u to vreme nalazio Filozofski fakultet, prišao Miloš Vasić, kog sam tek ovlaš poznavao, rekavši mi u poverenju kako mu se čini da imam "konspirativnu njušku". To je za njega bila dovoljna garancija da mogu da se pridružim grupi koja je organizovala protestne akcije i demonstracije protiv rata u Vijetnamu, za oslobađanje Mikisa Teodorakisa, za pružanje podrške Rudiju Dučkeu, radi solidarizacije sa poljskim studentima itd. I pre juna 1968, kada je izbila pobuna, učestvovao sam u nekoliko konspirativnih i gotovo komplotističkih susreta (sve je ličilo na revolucionarnu literaturu koju smo tada čitali: male garsonjere u

kojima se okupljalo dvadeset do trideset mladića i poneka devojka, da bi raspravljali sa strašću i zanosom o nastavku revolucije pod prizmom ozbiljnih devijacija jugoslovenskog komunizma). U tim susretima planirali smo akcije i grupe za vršenje pritisaka, s ciljem da se utiče na tok procesa i svrgne sa vlasti “crvena buržoazija” i novi tip “kulta ličnosti”. U suštini, bili smo antititoisti, iako ja nikada nisam mogao da izgovorim rečenicu “Mrzim Tita”, na čemu su istrajavale posebno dve radikalne i histerične aktivistkinje (jedna od njih, Klara Mandić, kasnije je postala poznata, a imena druge se ne sećam) čime su one testirale lojalnost prema grupi. Ja sam im stalno odgovarao: “Ja sam protiv kulta ličnosti, ali jednostavno ne osećam mržnju. Ne mogu da vas lažem.”

Nakon 1968, pa sve do kraja 1969. ili početka 1970, bio sam jedan od najmlađih i sigurno najnaivnijih pripadnika takozvane Anarholiberalne studentske grupe na Filozofskom fakultetu, na čijem je čelu bio Vladimir Mijanović kog smo zvali Vlada Revolucija. Ideolog grupe je bio Božidar Borjan. Vlada Revolucija je bio moj cimer godinu i po dana u Studentskom domu “Ivo Lola Ribar”, a Borjan mi je bio najbolji drug. Borjan, koji je u to vreme mnogo čitao Lenjina, zamerao mi je što ne radim dovoljno na “teoretskom uzdizanju” i što nemam dovoljno “opšte savesti”, ali smo se u stvari odlično slagali i pre svega uživali u osećanju slobode i neozbiljnosti. Bili smo *dva spadala*, što je značilo da smo uživali tumarajući gradom i podsmevajući se svim svetim stvarima. Osim u revoluciji i pokretu, uživali smo i u specijalnim seansama ismevanja ikona komunizma i režima, praveći neslane šale sa Titom i Jovankom Broz, sa samoupravljanjem, bratstvom-jedinstvom, nesvrstanošću itd. Na tim seansama sam upoznao duhovite ljude, braću Dragana i Zorana Minderovića, Velimira Ćurguza – Kazimira, Svetlanu Slapšak, Natašu Kandić, Lazara Stojanovića i druge, koji su kasnije imali uspešne intelektualne karijere i koji su sačuvali visoki duhovni i moralni integritet.

Ova naša Grupa se 1970. manje-više rasturila, kao što je bio slomljen i studenstski pokret. Vlada Mijanović, Milan Nikolić, Pavluško Imširović, Jelka Klajić, Lazar Stojanović, da pomenem samo glavne, osuđeni su na zatvor, ali ne odmah, već početkom sedamdesetih. U to vreme sam se već povukao iz grupe, više zbog porodičnih razloga. Naime, moj otac je u to vreme bio mi-

nistar u kosovskoj Vladi i član Saveta federacije. Nakon što je ponudio ostavku na sve funkcije zbog mojih političkih aktivnosti, ja sam svoju veliku moralnu dilemu zbog mogućih patnji koje bi mogla da pretrpi cela porodica, razrešio tako što sam izašao iz Grupe. Ovoj odluci je doprinelo i osećanje razočaranja i nedostatka perspektive u studentskom pokretu, kao i razočaranje političkim angažovanjem uopšte. U to vreme sam počeo više da se družim sa nekim slikarima i da bih obezbedio egzistenciju, radio sam skoro sedam godina, uglavnom tokom letnjih meseci, kao konzervator i restaurator fresaka upravo u srpskim manastirima (Studenici, Đurđevim stupovima kod Novog Pazara, u manastiru kod Ovčar Banje itd.). Umesto politike, iako nisam bio religiozan, u to vreme me je počela privlačiti mistika. Bio je to moj prvi azil "bežanja od života – u manastire", dakle u srednji vek, koji mi se pomaljao u obličju Vizantije. Nešto kasnije ću napisati knjigu "Estetika Vizantije" koju nikada nisam dovršio do kraja, a koja je ostala samo kao međučin u mojim intelektualnim tumaranjima, pre nego što će me ponovo odvući i potopiti u svoju sudbonosnu maticu – politika...

***

Negde krajem sedamdesetih godina, stalno produžavajući studije i baveći se svačim pomalo (književnošću, filmom, filozofijom, estetikom, umetnošću, politikom...), ali ni sa čim do kraja ozbiljno, imao sam period kada sam otkrio preteće prisustvo jednog drugog podzemnog Beograda, pritajenog i surovog, kojeg nisam ranije primećivao. Možda sam ranije bio veoma mlad i naivan i zato ga nisam primećivao, ili se taj surovi Beograd i sam majstorski skrivao i bio u defanzivi pred superiornim titoizmom, to danas ne mogu da rekonstruišem iz svog ličnog iskustva.

Krajem sedamdesetih godina još sam uvek politički bio veoma naivan, posebno u pogledu sudbine jugoslovenske federacije. I dalje sam živeo u Beogradu, više po inerciji. Živeo sam u vremenskom vakuumu bez jasnije političke orijentacije i bez vizije o budućnosti. U suštini, još uvek sam osećao nekakvu mučninu prema politici, kao i 1970. godine. Revolucionarna

studentska volja iz šezdeset osme me je prošla, više nisam imao iluzija o lažima socijalističke utopije i bila mi je više nego jasna opasnost od ideje i prakse stvaranja “novog čoveka”. Nisam bio razočaran samo socijalističkom birokratijom i kultom ličnosti, već sam primećivao, u skladu sa tadašnjim ubeđenjima, da u stvari nije ni bilo kvaltetnog materijala za “novog čoveka”. Srednji i niži slojevi beogradskog (i jugoslovenskog) društva bili su opterećeni predrasudama i snažnim nacionalističkim sentimentima, još uvek potisnutim u to vreme. Ono suštinskije što sam otkrio – a i sâm sam bio u takvom položaju – bilo je to da većina ljudi živi na oportunistički način u nekakvoj lažnoj sigurnosti nad provalijom nedostatka nade, potčinjeni manipulacijama. U to mi se vreme činilo da sam shvatio prirodu levog i desnog totalitarizma. Fašizam nije nešto što se dogodilo samo Italijanima i Nemcima, već je to društvena bolest koja ima univerzalnu matricu u ljudskoj prirodi i određenim društvanim okolnostima, i koji predstavlja pretnju koja postoji latentno u svakom društvu. Na takav sled razmišljanja zasigurno je uticala lektira koju sam čitao u to vreme, knjige Vilhelma Rajha i Eriha Froma, ali i neka empirijska saznanja i intuicija, koja mi je govorila da Beograd ide ka ubrzanoj fašizaciji.

Osetio sam taj preteći talas nekoliko godina pre Titove smrti (1980) i kosovskih demonstracija (1981), kada je neočekivano izbio na površinu i postao dominantno političko opredeljenje u obliku srpskog revanšističkog nacional-socijalizma, sa kojim su uporedo krenuli i drugi nacionalizmi, što će prouzrokovati brz raspad jugoslovenske federacije.

Moja rana dijagnoza pomaljanja fašizma koji će uslediti bila je ipak maglovita. Pošto sam u seoskim manastirima sretao i vodio polemike sa srpskim nacionalistima i rojalistima, koji su bili posebno osetljivi prema kosovskom pitanju, sažaljevao sam ih zbog njihovog anahronizma i slabih shvatanja nove realnosti. U njima nisam video opasnost. Izgledali su mi usamljeni i izgubljeni, kao ljudi sa margine koji nisu uočavali da je kult ličnosti Tita bio u stvari najprisutniji među Srbima. Dominantno stajalište tog vremena, ne samo mog, već i krugova kojima sam pripadao, bilo je da “nema povratka na staro”. Nismo smatrali ozbiljnim ni Ćosića ni SANU, u vreme kada su oni radili na oživljavanju srpskog

nacionalizma. U njima smo videli samo društvenu rđu, *staru gvožđuriju, reakciju* koja će istrunuti i prirodno nestati.

Moja intuicija o srpskom fašizmu se nije probudila odozgo, iz Ćosićevih apela, već odozdo iz tektonike raspoloženja običnih ljudi, koji su lagano trošili iluziju o komuni i socijalizmu, da bi videli sebe u opasnoj situaciji nedostatka bilo kakvog temelja i, iz tog razloga bivali su podložni manipulacijama.

U to vreme nisam pravio nikakve beleške o ovoj mojoj intuiciji, smatrajući da možda preterujem ili da ulazim u sindrom isfrustriranog Albanca u Beogradu, inače veoma prisutnog kod mnogih kolega sa Kosova i iz Makedonije, koji su studirali u Beogradu. Kao što sam rekao, bio sam se odlično prilagodio intelektualnom i kulturnom ambijentu studentske pobune iz šezdeset osme. Međutim, to je bila pobuna bez jasnog cilja. Mi smo želeli da ispravimo ono što se nije moglo ispraviti i veoma brzo smo upali u beznadežno stanje. Moja drugarica sa studija, Goranka Matić, jednom prilikom je izrekla odličnu definiciju – da smo mi bili generacija koja je odbijala da odraste. Možda je problem ipak ležao u činjenici što smo mi već bili prevazišli socijalizam, a da to nismo ni znali. Da je režim bio suroviji i represivniji, zasigurno bi i mi postali radikalniji i ozbiljniji. Međutim, kao što smo bili prevazišli socijalizam, mi intelektualci smo živeli u vakuumu, a i obični ljudi su živeli u vakuumu bez pastira, vraćajuči se polako starim predrasudama.

***

Kada je Beograd 1981. godine reagovao sa najvišim stepenom šovinističkog besa prema kosovskim Albancima, mene to uopšte nije iznenadilo. Normalni, liberalni i kosmopolitski Beograd sa nekim izuzetkom, u početku nije shvatao šta se događa. Ova elita koja je od Beograda napravila svetski grad, ili koja je ranije živela u iluziji da je otvoren i bez predrasuda, bila je čudan fenomen. Liberalna beogradska elita bila je delimično neka vrsta konformističkog konkubinata sa komunizom, delimično distancirana od njega, ali je u celosti živela izolovana od glavnih suba kulturnih, socijalnih i ideoloških tokova u Srbiji, gde je harao turbo folk i gde su se

lagano stvarala turbo – politička gnezda i strasti, koja su mogla veoma lako biti inficirana, kako se to dogodilo kasnije, nacionalizmom i šovinizmom. Ova beogradska "svetska" elita je u stvari potcenjivala i nipodaštavala niže društvene slojeve i (ne)kulturu seljaka sa sela i provincije, koji su za približno dvadeset godina učetvorostručili ili upetostručili stanovništvo grada i polako ga gušili fizički i duhovno. Pozorišna predstava podignuta na kultu liberalne "svetske generacije", bila je "Radovan III", koja je godinama prikazivana u "Ateljeu 212", poznata po majstorskoj izvedbi Zorana Radmilovića, u kojoj se beskrajno podsmevao primitivizam srpskog seljaka koji je došao da živi u Beogradu i koji je patio za pastoralnom Srbijom. Međutim, pošto je prezreni i ismejani Radovan shvatio da Beograd i Srbija više nisu gazda kuće, on je sišao sa scene "Ateljea 212" i krenuo da zauzme Komitet i nacionalne institucije (crkve, akademije, udruženja pisaca...), kako bi pokazao podsmevačima da su oni ti koji se u stvari nalaze u komičnom položaju intelektualnih luda.

Liberalni i otvoreni Beograd podržavao je, recimo, Vojislava Šešelja, kasnije četničkog vojvodu i marionetu Miloševićevih Vlada, pošto je on bio podvrgnut represiji komunističkog režima. U vreme kada sam bio član predsedništva Saveza filozofa Srbije i ja sam potpisao peticiju za njegovo oslobađanje iz zatvora. Za njega se znalo da je jedan bahati Radovan, šarlatan, koji je imao radikalne intelektualne i političke ambicije, ali su ga podržavali iz razloga što ga u to vreme niko nije smatrao ozbiljnim čovekom. Do te mere smo bili zaslepljeni. Niko od nas nije predviđao veoma brzi slom komunizma, iako smo u to vreme počeli da pratimo debate zapadnih intelektuialaca, koji su Marksa i komunističke pokrete smatrali "zastarelim" ideološkim pokretima 19 veka, koji neminovno završavaju u totalitarizmu.

Komunistički režim je zaista činio gluposti sudeći Šešelju zbog neobjavljenih tekstova. Oni su ga u stvari promovisali i učinili slavnim kao radikalnog nacionalističkog lidera, a mi koji smo bili protiv verbalnog delikta, naivno smo potpomagali takvu promociju. Nakon što su Šešelj i drugi turbo šarlatani došli na vlast, kolaborirajući sa obnovljenom Miloševićevom nomenklaturom (dok se u drugim zemljama komunizam raspadao, u Srbiji je on obnovljen i stupio u opasan i agresivan savez sa naciona-

lizmom), bilo je suviše kasno. Normalni ljudi su počeli da napuštaju Beograd i Srbiju, a oni koji su odlučili da ostanu, izabrali su uglavnom benigne i jalove strategije otpora ili su se odlučili za razne strategije karantina. Zatvoreni u svojim krugovima i malim tvrđavama normalnosti, oni su čekali da prođe nacionalistička, šovinistička i fašistička kuga, ubeđujući i sebe i svet da epidemija ne može da traje dugo, te da će nakon zalaska Miloševića i Šešelja Srbija ponovo pokazati svoje normalno lice.

***

U Arsenijevićevom *Meksičkom dnevniku,* na mnogim ključnim mestima sam naišao na ideju normalnosti i karantina intoniranu i iznijansiranu na razne načine. Nakon što je odlučio da piše dnevnik već od trećeg dana bombardovanja Beograda, odakle nije uspeo da pobegne na vreme, Arsenijević stalno oseća da se nalazi u položaju nemoćne i nedužne žrtve, na koju su se ustremile superiorne sile zla, domaće i svetske, u nastojanju da ga duhovno poraze i fizički unište. "Da živimo u bolnom, rušilačkom apsurdu – u to nema nikakve sumnje. Niko, ama baš niko, to znamo veoma dobro, ni zemlja u kojoj smo rođeni da postojimo, ni svet kojem bi trebali da pripadamo, nije Naš prijatelj. I pošto se niko ne stara o Nama, preostalo nam je samo jedno: da se staramo o sebi". Strategija otpora koju je on izabrao je "nastojanje da se sačuva normalnost". Arsenijević beleži: "Nastojim da uredim moj malecni para-život. Deca mi pomažu u ovom sveobuhvatnom nastojanju da sačuvam normalnost." Međutim, ovo nastojanje da se bude normalnim predstavlja neku vrstu stalnog hvatanja u koštac sa strastvenom realnošću i amplitudama raspoloženja, koje se kreću od napada osećaja nemoći i obeshrabrenosti, do samoohrabrivanja i osećanja važnosti i ponosa zbog toga što se nalazi među onima koji su drugačiji, koji su eto ostali jednostavno normalni pred takvom lavinom nenormalnosti. U trenucima kada ga je zahvatalo osećanje beznađa, Arsenijević će zabeležiti da "ljudi gube bitku za bitkom u najraznovrsnijim izazovima i njihova se normalnost polako predaje". Na jednom drugom mestu, pošto je užasnut uvideo razmere i snagu zla, on će na trenutak dići ruke i

od karantina i od normalnosti: “Nemoguće je, čak amoralno biti – normalan. Ne treba dakle ni probati. Ta privilegija nama jednostavno nije data.”

Međutim, narednih dana on se ponovo vraća u poprište borbe za pravo da se bude normalan: “Živimo normalno, bez obzira na sve – ništa nas ne može zaustaviti”. Štaviše, Arsenijević će zabeležiti da je “normalnost, izgleda, naša religija ovih poslednjih dana...”. Ova svojevrsna religija karantina biće podvučena još jače, iako pomešana sa dozom gorke ironije u belešci u kojoj se stav običnih ljudi prema bombardovanjima i zlu uopšte promoviše kao vrednost po sebi, za čije otkrivanje kaže da je toliko važno da vredi platiti i užasnu cenu: “Međutim, ljudi su za sada toliko odlučni da bi čovek poželeo da stalno živi pod ovakvim nenormalnim okolnostima, ako su one uslov za našu kolektivnu Normalnost na koju smo toliko dugo čekali”. U jednom trenutku će sa ponosom zabeležiti kratku apoteozu posvećenu kolektivnom karantinu: “Mi, Normalni”.

Ali, neretko, on oseća i razočaranje i bes prema svetu koji ne vidi da tamo negde, u tom leglu zla koje se bombarduje ima i normalnih i zdravih: “Zar nikome nije jasno da Mi postojimo u ovoj srušenoj zemlji koju je tako lako prekriti bombama!”

Međutim, strategija karantina kod Arsenijevića je suviše krhka. On u stvari ima stalnu želju da pobegne iz zamke u kojoj se slučajno našao, jer je pre bombardovanja od strane Međunarodnog parlamenta pisaca dobio poziv za jednogodišnji boravak u Meksiku, koji je zbog okolnosti bio odložen za nekoliko meseci. Bombardovanje je zateklo Arsenijevića u pripremama za dugo putovanje, koje je bilo i beg iz strastvene i prljave realnosti. Bombardovanje i zatvaranje granica, strah od mobilizacije, podstiču ga da stalno razmišlja o odlasku iz zemlje, kako bi pošto poto stigao u Meksiko, odakle svakodnevno putem e – maila dobija poruke, ohrabrivanja, savete kako da postupi. Za njega pravi karantin nije Beograd gde se ne oseća ni sigurno ni komotno, ni kao čovek, već Meksiko, koji postaje istinskim simbolom bežanja i ostvarenja normalnosti: “Već izgaram izunutra da se pomerim odavde, ka Meksiku, ka normalnosti, na dugom, ali svakako uzbudljivom putu o kojem neću pisati suviše, sve dok se ne budem našao na Drugoj strani”. I pošto je napokon odlučio da ilegalno

pređe granicu sa Bosnom, na prvoj stanici njegovog putovanja ka Meksiku, u Sarajevu, on ponovo beležeći u svom dnevniku otkriće normalnosti, pomalo začuđen što je nalazi i tu, gde je već jedan užasan i rušilački rat izvršio pravi pokolj: "Čovek iz Beograda, od svih mesta na planeti, dolazi u Sarajevo da pronađe Slobodu i Normalnost, koji mu toliko nedostaju u njegovoj kući".

***

Meksički dnevnik Vladimira Arsenijevića nije samo priča o bežanju. To je dvostruko ili trostruko isprepletena priča sa nečim što je on svakako trebalo da oseti, iako ga ne naziva tako, kao svojevrsnim "albanskim fatumom". I na početku i u sredini i na kraju njegove priče, njegova sudbina, njegovo bežanje, povezani su sa Albancima. Poziv za azil u Meksiko poslao mu je Baškim Šehu, albanski pisac, i on sam izbeglica u Barseloni, gde je bio angažovan kao koordinator Međunarodnog parlamenta pisaca. Arsenijević se nikada nije sastao sa Baškimom niti je išta znao o njemu pre nego što mu je ovaj poslao poruku putem e-maila, oko azila. Ono što je na Arsenijevića ostavilo užasan utisak, neku vrstu prokletstva sudbine, balkanske, bila je borba samog Šehua da ostane normalan nakon svih onih stvari koje je preživeo. Šehuova istorija je tamna i teška, i možda se može kategorizovati, iako svaka kategorizacija izgleda beznadežno u takvim slučajevima, u rubrici "revolucije koja jede svoju decu" odnosno "moloha staljinizma". Otac Baškima Šehua bio je desna ruka komunističkog diktatora Albanije Envera Hodže, sve dok nije pao u "nemilost" i izvršio samoubistvo ili je, što je više za verovati, bio ubijen. Zla koje je Enverov satrap, kao šef tajne policije i predsednik albanske Vlade nanosio albanskom narodu godinama, nakon njegovog ubistva će doživeti njegova porodica. Baškim, njegov najmlađi sin je imao sreću ili možda nesreću, jer je cela njegova porodica nastradala, da nakon zatvora, tortura i godina provedenih u ćeliji, dočeka pad komunizma u Albaniji i svoju ličnu slobodu. Arsenijević iz svog elektronskog dopisivanja sa Baškimom u svojim beleškama podvlači kao odlučujuću nit sudbine koja ih povezuje, kao nešto slično, iako mnogo užasnije i doživljeno sa

mnogo većim patnjama, apoteozu normalnosti, citirajući njegove reči: "Trebalo mi je mnogo snage da ostanem normalan tokom vremena koje sam provodio u potpunoj izolaciji".

***

Šta je suprotno normalnosti? Ludilo. Mi smo svi živeli u ludilu i svi smo nastojali, svako na svoj način, da ostanemo normalni koliko je to bilo moguće i dozvoljeno u uslovima kada smo i mi sami bili "začarani utopijom komunizma". Slično Baškimu Šehuu i ja sam "dete komunizma" i neka vrsta njegovog kosovskog dvojnika. U stvari i moj je otac bio istaknuti vojnik revolucije i šef kosovske policije pedesetih godina, kada se na Kosovu vodila klasna borba protiv "buržoaske reakcije" i drugih, što je podrazumevalo hapšenja i torture protivnika režima, a zatim po drugi put, od 1981. do 1984. kada su masovno hapšeni i podvrgavani torturama na hiljade kontrarevolucionara, "iredentista" i albanskih "nacionalista". Međutim, za razliku od Baškima, imao sam sreću ili pre privilegiju što nisam bio primoran da i lično platim cenu za obmane i grehove svoga oca, ne toliko zbog moje benigne ranije disidencije iz 1968. godine ili kasnije, zbog političkog i publicističkog angažovanja od 1983. do sada, koliko zbog drugih okolnosti koje su vladale u Jugoslaviji i na Kosovu, gde je totalitarni režim bio mnogo selektivniji i koji je sve revanšističke forme nalik molohu i druge, vršio na selektivniji način. Nemam hrabrosti ni da uporedim naše "mefistofelske očevske traume", koji su u ime činjenja dobra – činili zlo, jer ja nisam imao nikakav pečat od moloha na svojoj sudbini i nisam proveo u zatvoru nijedan jedini dan, a kamoli, kao Baškim Šehu, čitave godine. Međutim, ipak, imam hrabrosti da kažem da sam svoj život proveo na ivici ludila, patnji i straha, plaćajući tako cenu svoje normalnosti kompromisima koje sam bio primoran da činim iz razloga što sam ipak pristajao da živim u svetu laži i pod režimima koji su drugima naneli velike patnje, a u meni gušili sklonosti slobode profesije, da se recimo bavim onim što sam smatrao svojim prirodnim vokacijama: poezijom, filozofijom, književnošću. Činjenica što je moj život bio mnogo normalniji ne znači da je bio slo-

bodniji od njihovog. Moje političko "angažovanje" bilo je u stvari nešto kao "prinudni rad" i "okajavanje grehova i nečiste savesti", zbog kojih je "angažovanje" možda bilo samo opravdanje. Možda je moja jedina "sreća" bila činjenica što sam se u situaciji istorijskog brodoloma nalazio u čamcu za spasavanje, kojim sam mogao da plutam po lošem vremenu, pothranjujući iluziju da sam i drugim manje srećnim brodolomnicima mogao da pomognem da pronađu sebe ili barem da otvaram puteve ka nekoj drugoj, boljoj realnosti. Želim da kažem da moja normalnost nije nikada bila karantinska, iako sam imao i takvih iskušenja i iskustava. Ja sam se samo opravdavao idejom sartrovskog angažmana, sledeći poruku da intelektualac treba da bude angažovan protiv zla i nepravde. Normalnost karantina ponekada mi je izgledala kao neka vrsta intelektualne i društvene izdaje, kao predaja ili popuštanje pred zlom. U tom smislu, dok sam čitao Arsenijevićevu knjigu, smatrao sam da je ovaj tip normalnosti više na rubu predaje i prihvatanja primata zla, čak možda i njegovog implicitnog pravdanja, nego što je odbrana ljudskog dostojanstva koje treba tražiti ne u skrivanju i bežanju, već u aktivnoj pobuni.

Normalnosti karantina, Arsenijevićevoj i nekih mojih prijatelja iz Beograda kao i iz Prištine, zamerao sam to što oni nisu imali u isto tolikoj meri razumevanja i simpatije prema pobuni, kao što su je imali prema običnim i bednim ljudima, potčinjenima i poniženima, koje su nemilosrdno uništavale i iznurivale snage zla i zlosrećni potopi ideoloških i nacionalnih revolucija. Smatrao sam da je sasvim nepromišljeno i nepravedno, ako ne i znak samoobmanjujuće samozaslepljenosti osuda, koju su oni upućivali kosovskim pobunjenicima koji su stvorili Oslobodilačku vojsku Kosova. "Eh, da nije postojala OVK, ovo se ne bi dogodilo"; ili: "Svi su oni isti. I oni su zločinci..."; "Za rat su potrebna dva ludaka" – govorili su mi i neki prijatelji koji su javno i bez kompromisa kritikovali Miloševićev režim i njegov rat u Hrvatskoj i Bosni, a na Kosovu su, početkom pobune, pronašli mogućnost da budu "jednako" kritični i prema OVK, kao što su bili kritični i prema Tuđmanu, ponekada i prema Izetbegoviću i Rugovi. Neki do njih bili su takozvani "jugonostalgičari" koji su ta nekadašnja vremena, kada smo svi navodno bili "zajedno", smatrali dobrim i normalnim ili skoro normalnim, ali, eto, sada je sve to pokvarila ta protuva od Miloševića i

razni “separatisti”. Ne bih želeo da stavim na licitaciju nivoe odgovornosti i krivica ili otvorena, prikrivena ili nesvesna saučesništva sa zločinima. Ali, izgleda mi veoma normalnim da normalnosti karantina suprotstavim i normalnost pobune protiv zla. Činjenica da se ona vodila u uslovima “prljavih” etničkih ratova, ne daje za pravo karantinistima da pothranjuju gađenje prema pobunjenicima koji ustaju u odbranu svojih kuća i života. Barem bi trebalo da poštujemo pravo na izbor. Između karantina, uglavnom jalovog i nemoćnog javnog angažmana kao načina suprotstavljanja zlu, s jedne strane, i opasnosti pobune kada se zlu suprotstavljamo njegovom merom nasilja i ludila, s druge strane – ko treba da odlučuje o vrednostima i prednostima odbrane slobode i ljudskog dostojanstva?

02

PRIČA O DECEMBRIMA IBRAHIMA RUGOVE

Članak objavljen 2004. godine u časopisima Java, *Priština i* Klan, *Tirana.*

Nema nikakve sumnje da će Ibrahim Rugova, koji ovih dana puni šezdeset godina, ponovo biti izabran na preferirani položaj predsednika Kosova. Izgledi da se ovo ne dogodi su samo teorijski. Uopšte uzev, najvažnije stvari u Rugovinom životu se događaju u decembru, ovom blagoslovenom mesecu za njega. Jednog decembarskog dana 1944. godine, dakle u vreme kada je Kosovo tek bilo oslobođeno od Nemaca, u porodici Rugova, u jednom selu u opštini Istok, rodio se Ibrahim kao siroče, pošto su njegovog oca, koji je bio balista, ubili jugoslovenski komunisti. Bio je decembar mesec 1989. godine, kada je Ibrahim Rugova na velika vrata ušao u politiku, nakon što je izabran za predsednika Inicijativne grupe koja je osnovala Demokratski savez Kosova. Ostao je predsednik DSK do danas. I decembra 2004. godine, Rugova će biti reizabran za predsednika u četvorogodišnjem periodu, koji će prema svim predviđanjima biti odlučujući za postizanje zasluženog statusa Kosova, tj. nezavisnosti sa Ibrahimom Rugovom na čelu.

U "dvorskim" krugovima koji okružuju predsednika Kosova, ima onih koji misle da je Ibrahim Rugova kao političar vanserijski format, jer mu je stavljena na teret istorijska misija. Rugova se smatra posebnim čovekom, zrelim, svecem, božjim izaslanikom i izabranikom da služi kao spasitelj Kosova. I deo naroda koji glasa i obožava Rugovu, takođe kultiviše ovu veru u posebnu i istorijsku Rugovinu misiju.

Danas, oko dve petine Kosovara ne veruje Rugovi. Nije bilo uvek tako. U početku, Rugova je imao takoreći jednoglasnu podr-

šku naroda Kosova. Razočaranja su zatim počela polako, postajući učestalija i radikalnija u drugom delu decenije ratova u bivšoj Jugoslaviji, a kulminirala su tokom 1998. i 1999. godine. Tokom rata, Rugova je sa svojom partijom izgledao dezorijentisano, a tokom bombardovanja i izgubljeno. U to vreme sam izvršio analizu u kojoj je glavna teza bila da je Rugovina politika mrtva. Međutim, iako je Rugova bio u nekoj vrsti depresije a DSK u defanzivi, nakon izbora 2000. godine, odnosi su se promenili i Rugova sa DSK-om je iznova potvrdio podršku većine Kosovara. Rugova se vratio u igru i dobio sve posleratne izbore, iako ne tako ubedljivo kao 1992. i 1998. godine.

I ako posmatramo razvoje na Kosovu od decembra 1989. godine, kada je Rugova izabran za predsednika DSK, ne može a da se ne zapazi da čitav ovaj period pripada Rugovi, da je on jedina konstanta uprkos svim spoljnim i unutrašnjim izazivačima, koji su na ovaj ili onaj način radili na njegovom slabljenju ili eliminaciji. Svi Rugovini izazivači i protivnici su izgubili, počev od Redžepa Ćosje i Adema Demaćija, a i srpskog diktatora Miloševića. On se stalno vraćao i još uvek ima velikih izgleda da donese ono što je odavno obećao – nezavisnost Kosova.

Rugova je pobedio četiri puta na izborima i izazivače koji su bez njegovog blagoslova započeli rat i koji su 1999. godine mislili da su definitivno dokrajčili ne samo Srbiju, već i Rugovu i DSK. Iako su uz pomoć NATO-a dobili rat, političari i partije proizašli iz rata nisu pronašli ključ kako da dobiju u miru. Umesto da ratno krilo izazove razdor i pobedi DSK, DSK i Rugova su uspeli da nakon poslednjih izbora naprave razdor u ratnom krilu, sklapajući koaliciju sa Alijansom za budućnost Kosova Ramuša Haradinaja. Kako stvari aktuelno stoje, Rugova ponovo, barem simbolički, ostaje na čelu procesa određivanja statusa Kosova.

Ova moja priča o Rugovi ne može objasniti enigmu njegovog uspeha, zbog čega je on svih ovih godina ostao glavni faktor u kosovskoj politici. Ipak, nadam se da ću moći da bacim svetlo na nekoliko elemenata prošlosti koji govore ne samo o njemu, već i o sredini i našem mentalitetu koji je favorizovao Rugovin kult. Ako bi se mogla izgraditi istorija impersonalnih pravaca procesa osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka, pa sve do danas, mislim da bi tim procesima Rugova bio i ostao važna

figura. Pratila ga je vanredna sreća funkcionalnog isticanja, koja nije dozvoljavala njegovu propast ili nestanak pre završetka samog procesa i "misije" na čijem se čelu on nalazio. Jednostavno rečeno, ne verujem da je Rugovina uloga bila predodređena božjom providnošću, da se ona ticala "izbora" svemoćnih sila koje određuju sudbinu. Za mene, njegova istina je bizarnija, prizemnija, ali ipak sa težinom koja je svih ovih 15 godina učinila Rugovinim godinama.

Ono što ću dokazati u formi skice u ovom tekstu, tj. kako sam poznavao i pratio Rugovu, posebno u počecima njegove političke karijere, ne treba čitati i shvatiti kao pretenziju na ponovno pisanje još uvek nezavršene istorije oslobađanja i sticanja nezavisnosti Kosova. Ovo su samo subjektivna svedočenja, delimično dokumentovana. I forma moje priče je više tipa trenutnog nadahnuća, a ne planski razrađena i zatim pročešljana. Ovom prilikom ću se usredsrediti na nekoliko momenata.

Počeću sa idejom božjeg proviđenja, i onom subjektivnom i karikiranom. Ako u Rugovinoj priči ipak ima elemenata proviđenja, onda i za sebe mogu da kažem da sam nesrećno bio iskorišćen kao njegov instrument. Naime, u vreme Rugovinog postajanja političarem, što on ni na koji način nije bio do 1986. godine, a možda ni do 1989. godine, moja malenkost je umešala prste i imala znatnog uticaja.

Koliko znam, bio sam prvi urednik na Kosovu koji je naručio i objavio političko reagovanje Ibrahima Rugove u vreme kada je on bio poznat samo kao književni kritičar. To se uslovno dogodilo 1986. godine, kada sam bio glavni urednik časopisa *Fjala*. Rugova je u to vreme učestvovao na skupu u Beogradu u organizaciji Udruženja pisaca Srbije, koji se tradicionalno održavao u čast Dana oslobođenja Beograda. Te godine, dakle 1986, bila je teška jesen sa puno tenzija na Kosovu, kao i u samoj Srbiji. Ibrahim Rugova je učestvovao kao predstavnik Udruženja pisaca Kosova na skupu koji je za temu imao alarmantan i značajan naslov za stanje duhova u Srbiji tog vremena: "Apokalipsa danas". Tokom seanse, srpski pisci i intelektualci koji su započeli i nisu obustavljali divlju kampanju protiv Albanaca i drugih naroda u bivšoj Jugoslaviji, u nekoliko navrata su isprovocirali Rugovu da uzme reč i izjasni se oko teških optužbi upućenih na adresu kosovskih

Albanaca – da oni mrze Srbe, da su izvršili neviđene zločine, da sanjaju o stvaranju Velike Albanije i sl. U jednom trenutku, Rugova više nije mogao da trpi i izašao je za govornicu, ne da bi tražio izvinjenje za te odvratne optužbe, niti da pokaže lojalnost prema Srbiji, već da bi se suprotstavio tim optužbama. U stvari, on je govorio sasvim kratko, samo nekoliko rečenica, ali koje su bile veoma hrabre i važne. Citiraću njegovu diskusiju u celini: "U jučerašnjem razgovoru na Okruglom stolu, na srpskohrvatskom jeziku je insistirano nekoliko puta da i ja kažem nešto o Kosovu, koje je, kako je i danas ovde rečeno, doživljeno kao 'apokalipsa', o čemu bih konkretnije rekao da se sa tim uopšte ne slažem. U vezi sa tim bih rekao nekoliko reči. Već pet ili šest godina zamajavamo se Kosovom i nacionalizmom, što je uistinu postalo dosadno, neizdržljivo. Mogu reći da je u nekoliko izlaganja i diskusija koje sam ovde čuo diskurs bio na nivou žute štampe i 'žute politike'. Očekivao sam od pisaca da u duhu svoje vokacije govore o Kosovu kao humanisti. Zatim, ovde sam zapazio i veliku dvoličnost: s jedne strane, za sebe traže demokratiju, a za druge represiju i totalnu negaciju. Mislim da za Kosovo treba tražiti više demokratije, humanizma i razumevanja, a manje represije, jer će to biti bolje. Hvala vam." (*Fjala*, 1-15 XII 1986, str. 14).

Nakon Rugovinog govora reakcije su bile veoma oštre, potpirujući još više vatru tvrdnjama da je celo Kosovo, uključujući i pisce i političare, antisrpsko i da vrši i podržava antisrpsku kriminalnu politiku. Dnevna štampa na Kosovu, koja se još u to vreme cenzurisala i autocenzurisala, nije prenela Rugovin govor i polemiku koju je isprovocirao na "Oktobarskim susretima", tako da sam kao glavni urednik časopisa *Fjala* od njega zatražio da donese svoj govor, a zatražio sam i članak od dopisnice *Rilindije* iz Beograda Alide Beriše, u kojem bi objasnila kontekst i prenela o čemu se govorilo tom prilikom. Rugovin govor naslovljen "Više demokratije za Kosovo, a manje represije" propraćen i njegovim komentarom, objavio sam na poslednjim stranicama časopisa, kako ga ne bi odmah primetili dežurni cenzori *Rilindije*. Odjek ovog teksta u intelektualnim krugovima u Prištini bio je mnogo veći nego što se danas može zamisliti, kao vest i kratka izjava, na stranicama jednog kulturnog časopisa koji obično nije smatran medijem koji stvara i plasira važna gledišta, osim u nekim razdobljima među ko-

jima je i tih deset meseci koliko sam upravljao časopisom (oktobar 1986 – jun 1987).

Mogu reći da je objavljivanje ovog Rugovinog reagovanja, zašta sam bio ukoren od tadašnjeg direktora Rilindje (Rahman Dedaj, Redžep Zogaj), možda uticalo na stvaranje prvog javnog mnjenja o Rugovi, da on ima potencijale političara sa vizijama i hrabrošću. Rugova je tada pošteno izneo otpor prema divljoj kampanji srpskog nacionalizma i to u samom centru represije, u Beogradu. Ova Rugovina izjava je možda mogla da odigra i ulogu u predlaganju i izboru Rugove za predsednika Udruženja pisaca Kosova, gde on zauzima istaknuto mesto kao glasnik albanske inteligencije u veoma izazovnom razdoblju za Kosovo, kada će se postepeno gušiti i zatvoriti sve institucije autonomije.

U vreme kada je Rugova izabran za predsednika Udruženja pisaca, ja sam podneo ostavku na položaj glavnog urednika u časopisu *Fjala* i radio kao animator u Kulturno-obrazovnoj zajednici Kosova. Uredi su nam bili u barakama u blizini Gradskog stadiona i nijedno jutro nije prošlo a da se nisam sastajao sa Rugovom, pošto mu se jako sviđala kafa kurira Kulturno-obrazovne zajednice, koji je bio njegov imenjak. Pijući glasovite Ibrine kafe, puno smo razgovarali o političkim i kulturnim aktuelnostima. Imao sam tako mogućnost da u periodu 1986–1989. pratim kako je vrtoglavo rasla predstavljačka snaga predsednika Udruženja pisaca, kako je on postajao nezavisni glas protiv tlačenja, zatvaranja i ućutkivanja ostalih institucija autonomije. Što su se više povlačili zvaničnici autonomije, Rugova je postajao glasniji. Iako nikada nije bio rečit, tj. bio je škrt u ocenama, predsednik Udruženja je po položaju postao jedino legalno mesto sa kojeg se javno artikulisao glas kulturnog i političkog otpora. Ovaj je glas postao još snažniji zbog toga što su u to vreme i podzemne marksističko-lenjinističke grupe, koje su organizovale otpor i demonstracije, privremeno stagnirale i bile zbunjene, što je smanjivalo njihov uticaj na mase i zbog brzog pada komunizma u Istočnoj Evropi.

U proleće 1998. godine, Rugova će se još jednom naći u centru pažnje šire javnosti, kada se od političkih krugova nametnulo održavanje Okruglog stola dva Udruženja pisaca, na kojem će biti izneta gledišta albanskih i srpskih intelektualaca o galopirajućoj kosovskoj krizi. Tempo krize je diktirao Beograd, gde su na

čelu kampanje bili pisci, krugovi oko Srpske pravoslavne crkve i Srpske akademije nauka i umetnosti. Ovaj “dijalog” je započeo glasovitom provokacijom pisca Milana Komnenića koji se otvoreno obratio učesnicima Albancima u razgovoru rečima: “Gospodo, mi smo u ratu!”. Čitav “dijalog” je i vođen u duhu rata rečima i to je i uticalo da i na Kosovu, u blažoj formi, osnaži ideja da se otpor prema srpskoj politici ne može formulisati od predstavničkih organa tadašnje autonomije, već od nezavisnih intelektualnih instanci, kakvo je bilo Udruženje pisaca Kosova ili neko drugo, kao Udruženje filozofa i sociologa, Udruženje nastavnika albanskog jezika itd. Kao što su akademici, pisci i sveštenici snažno uticali na srpsku javnost i državu, i na Kosovu su se pred intelektualcima postavljali isti zadaci, da stvore front otpora prema srpskim proždrljivim aspiracijama. Neke aktivnosti otpora su se organizovale *ad hoc*, kao na primer potpisivanje Peticije 212 intelektualaca protiv nasilne promene Ustava Kosova (februar 1989). Ali veću težinu su objektivno imale organizovane društvene instance, tamo gde je delatnost bila moguća. A među njima, veći i istaknutiji autoritet i ulogu je imalo Udruženje pisaca na čijem je čelu bio Ibrahim Rugova.

Politizacija Udruženja pisaca će doprineti povećanju značaja Rugove u rang predstavnika realnih političkih i nacionalnih interesa kosovskih Albanaca. Nakon što je februara 1989. godine doživeo neuspeh štrajk rudara, kao i generalni štrajk, poslednja nastojanja za odbranu Ustava Kosova, koji je garantovao široku autonomiju i direktno predstavljanje u jugoslovenskoj federaciji, Srbija je marta meseca uspostavila potpunu kontrolu na Kosovu. Među represivnim merama koje je preduzela Srbija bila je četvoromesečna izolacija oko 400 albanskih intelektualaca (deo njih je brutalno prebijan) i hapšenje i suđenje Azemu Vlasiju, bivšem komunističkom lideru Kosova, kao poslednjem branitelju Ustava Kosova iz 1974. godine. Ove vanredne mere su ostavile Kosovo ne samo bez legitimnih predstavnika u onim malobrojnim marionetskim institucijama, već su uticale na to da čitava intelektualna i politička elita, kao što su Redžep Ćosja, akademici, Univerzitet u Prištini itd, deset meseci javno ćute. U tom užasnom periodu ponovnog uspostavljanja vanrednog stanja, policijskog časa, pune kontrole procesa, jedini je svetionik otpora, a i on sa

oslabljenim svetlom, ostalo Udruženje pisaca sa njegovim predsednikom Ibrahimom Rugovom. Kada smo tih dana pili jutarnju kafu u našoj baraci, koja se slučajno nalazila u blizini sedišta srpske policije, nije nas delilo ni sto metara, svakodnevni strah nam je bio bliži od košulje; osećali smo stalnu ugroženost i o tome smo otvoreno raspravljali. Rugova je bio veoma usamljen u javnim potezima, jer se plašio da će ga jednoga dana jednostavno likvidirati srpski agenti inscenirajući neki povod kao opravdanje. U pomoć mu je u to vreme priticao samo pokojni Nahit Ljuma, direktor Kulturno-obrazovne zajednice u kojoj sam radio, inače njegov drug sa studija, koji je sa starim "reno 4" vozio Rugovu iz stana i nazad u naselje "Kupusište" u Prištini.

U to vreme bio sam među retkima koji je objavljivao otvorene kritičke članke o srpskom režimu u slovenačkoj, hrvatskoj i bosanskoj štampi. Za razliku od Rugove, moji tekstovi, intervjui i izjave smatrani su autorskim i privatnim, dok je težina Rugovine reči bila zvaničnija, jedinog autonomnog predsednika koji je preostao na Kosovu. Njegove reči koje su prenosili strani mediji, posebno oni na albanskom jeziku, kao *BBC, Glas Amerike, Dojče Vele* i drugi, imale su veliki odjek u narodu. I ja, koji sam se takođe plašio napada srpskih agenata, često sam savetovao Rugovi da govori otvoreno jer će tako biti zaštićeniji. Ako bi se šćućurio i bio ćutljiv, za režim i srpsku tajnu policiju bio bi lakša meta nego kada se svakodnevno obraća medijima. Svetski mediji i razni komiteti za ljudska prava, kao što su *Amnesty International* ili *Helsinški komitet*, ali i vlade demokratskih država, izbliza su posmatrali procese u Jugoslaviji i Srbiji, utičući na to da i režim u Beogradu bude obazriviji u represiji prema istaknutim javnim ličnostima, ma koliko da su im postavljali prepreke. I ovo desetomesečno razdoblje ćutanja onih koji su pretendovali na ulogu duhovnih i političkih vođa Kosova, Redžepa Ćosje na primer, učiniće Rugovu centralnom javnom figurom otpora, obožavanu od svih.

Ipak, u tom razdoblju upravljanja Udruženjem, Rugova nije davao znake da su njegove javne izjave vezane za političke ambicije. Kada je u jednom intervjuu za nemački *Špigl* izjavio da bi u slučaju gubitka prava Albanci mogli da započnu oslobodilački rat, on još nije bio izgradio javni profil političkog lidera, već je više posmatran kao glas intelektualnog osporavanja.

Decembra 1989. godine, Ibrahim Rugova će još jednom učestvovati u iniciranju procesa sa dalekosežnim posledicama, koji će odrediti njegovu, ali i sudbinu Kosova. Ponovo se, dakle, događao decembar i ponovo se deo uticaja "proviđenja" vezivao za ideje i delovanje Rugove. Slučajno sam uticao da se u vrtlog istorije uključi i predsednik pisaca Ibrahim Rugova.

Godine 1989, u vreme kada su na Kosovu bili zamrznuti procesi, a Srbija vladala policijskim režimom, u drugim delovima Jugoslavije se velikom brzinom slamao monistički sistem. Prva opoziciona organizacija nazvana Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu, u čijem smo osnivanju na Kosovu učestvovali Muhamedin Kulaši i ja, uspela je da ohrabri razne grupe u jugoslovenskim republikama da formiraju opozicione partije, uglavnom nacionalne (slovenačke, srske, hrvatske itd.). Pošto smo na Kosovu kasnili u tim procesima, od jeseni 1989. godine sam sa nekoliko istomišljenika podstakao nastojanja za osnivanje barem ogranka manje osporavane organizacije, dakle tog Udruženja, kako bismo oživeli na Kosovu politički život i ozvaničili alternative i opoziciju protiv srpskog režima. Dok smo regrutovali ljude za demokratsku inicijativu, negde oktobra te godine, grupa pisaca (Jusuf Budžovi, Mehmet Kraja i dr.) obavestili su nas da bi se oni ipak više angažovali na stvaranju jedne "naše albanske partije", kako su je zvali. Usaglasili smo se da te inicijative idu paralelno, jer ako nacionalna partija ne bi bila dozvoljena, onda bi demokratska inicijativa mogla da preuzme na sebe da oživi ugušeni politički život na Kosovu. I uspeli smo da 9. decembra osnujemo kosovski ogranak Jugoslovenske demokratske inicijative, kada smo *lansirali* novo ime, Vetona Suroia.

Prilikom osnivanja ogranka dogodio se incident, koji je uticao na to da se Rugova uključi u pripreme za stvaranje te druge partije koja će biti nazvana Demokratski savez Kosova. Mi smo tada rezervisali i platili salu gde će se održati osnivački skup, ali za svaki slučaj, pošto smo predosećali probleme, dobili smo i dozvolu Ibrahima Rugove da, ako nam ne bude dozvoljeno korišćenje sale koju smo platili, koristimo sedište Udruženja pisaca kao mesto okupljanja. Tako se i dogodilo. Sala koju smo platili bila je zatvorena i prešli smo u Udruženje gde nas je čekao Rugova. Dve nedelje nakon toga, pošto nije zabranjena Demokratska incijati-

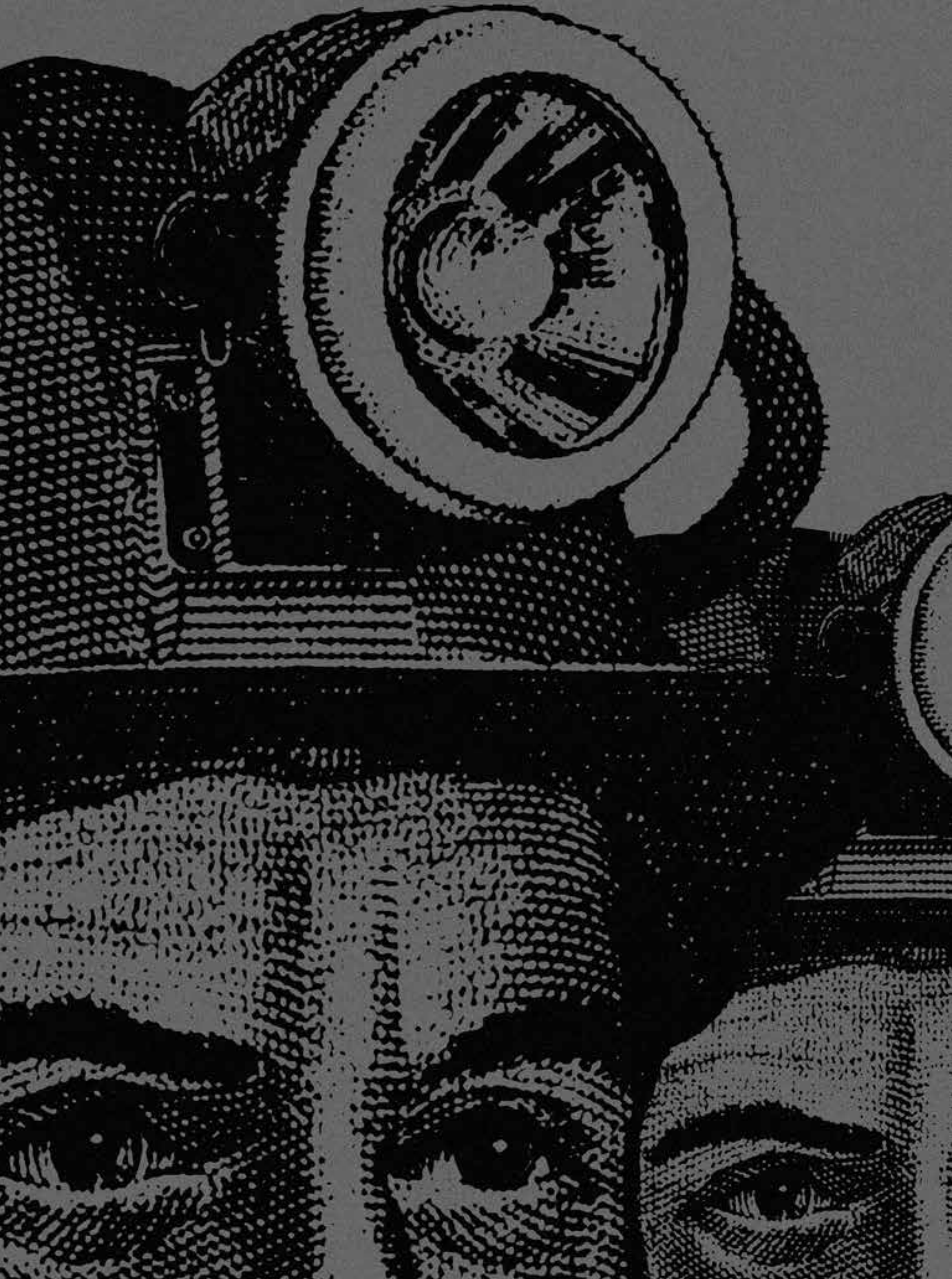
va, bilo je predviđeno i osnivanje Demokratskog saveza Kosova. Budžovi i ostali organizatori, usled lekcije koju smo dobili, sa zatvorenim vratima, odlučili su nekoliko dana pre 23. decembra da se i osnivački skup DSK održi u sedištu Udruženja pisaca. Kada su se odlučili na to, organizatori su se setili da pitaju Rugovu da li želi da bude među osnivačima DSK. Ranije im možda nije padalo na pamet da ga pozovu. Rugova je rekao – *da*.

S druge strane, inicijatorima DSK nije ni padalo na pamet da bi Rugova mogao da bude kandidat za predsednika. On će biti predložen poslednjeg dana, praktično pre početka skupa, pošto su svi ostali ozbiljni kandidati (Redžep Ćosja, Fehmi Agani i drugi) to iz raznih razloga odbili ili su bili suzdržani da u tim okolnostima preuzmu odgovornost upravljanja DSK-om. I kada se izbor suzio na imena prvih incijatora, konkretno Jusufa Budžovija, neko je pomenuo da on ne bi bio najbolji izbor i predložio Ibrahima Rugovu za privremenog predsednika, dok se partija ne bude stabilizovala. I Rugova je odgovrio sa – *da*.

Oni koji su bili involvirani u predlaganje i izbor Rugove (na osnivačkom skupu DSK, učestvovalo je oko 30 osoba), tvrde da je njegovo *da* bilo izrečeno dobroćudno, bez previše razmišljanja. Ali, eto, to da će ispasti istorijsko *da*.

Neki moji prijatelji su mi tada govorili: Šta bi se dogodilo sa Kosovom da se nisi setio da u Prištini postoji prostor Udruženja pisaca Kosova? Da li bi istorija i proviđenje suspendovali Rugovu kao političara, pruživši šansu nekom drugom? I kakve bi onda bile posledice po oslobodilački pokret?

Ovo sa suspendovanjem je odavno postalo šala mojih prijatelja, koji me smatraju “krivcem” bez namere. Ali sada kada Rugova navršava petnaest godina od svog političkog rođenja i kada ima šanse i da maturira kao predsednik nezavisnog Kosova, razmišljam nisu li se možda njegova snaga i njegova sreća sastojali u tome što je on u tim istorijskim trenucima ipak bio *mali bog*, relativno slobodan i nesputan među piscima. Iako sa ponašanjem dobričine, ovaj *mali bog* prostorije od nekih pedesetak kvadrata, ipak je držao ključeve jedine slobodne teritorije na Kosovu. Kasnije smo shvatili da je u tom prostoru posejan jedan od embriona slobode i nezavisnosti. Ali ne i jedini. I ne odlučijući.

03

SEME NEZAVISNOSTI

Sećanje na Fehmija Aganija i Gafura Kiserija

Mnogi ljudi su doprineli, na razne načine, nezavisnosti Kosova. U stvari, kada se kaže da je nezavisnost volja ogromne većine građana Kosova, onda zasluga za nezavisnost i samoopredeljenje pripada svim pojedincima koji konstituišu tu volju. Ali, razume se, uvek je bilo grupa i osoba koje su se angažovale više za nezavisnost, za artikulisanje i širenje te volje. Mnogi od njih su dali život za slobodu i nezavisnost ili su imali sreće da dočekaju Dan nezavisnosti.

U ovom tekstu želim da iskažem počast dvojici zaslužnih ljudi za nezavisnost koji nisu među živima. Razlozi što ih izdvajam od stotine i hiljada drugih su lične prirode. Poznavao sam ih dobro, sarađivao sam sa njima i želim da svedočim o njima na Dan nezavisnosti. Prvi je gradio dosta čvrste temelje i bio jedan od stubova otpora iz devedesetih. Drugi je dao skromniji doprinos, ali važan. On je moje generacije, bio mi je drug iz detinjstva i umro je pre nekoliko nedelja, nije dočekao da se raduje nezavisnosti.

Agani, stub nezavisnosti

Prvi moj lični heroj je Fehmi Agani. Njega bih voleo da vidim živog na Dan nezavisnosti. Upoznao sam ga 1983. godine, kada je imao status “izdiferenciranog profesora”. Uživao je

veliko poštovanje i autoritet u krugu intelektualaca sa kojima sam se zbližio nakon povratka u Prištinu. Bili su to pokojni Gani Bobi, Redžep Ismajlji, Hivzi Isljami, Muhamedin Kulaši, Mensur Raifi, Nait Vranezi i nekoliko drugih. U to vreme sam o profesoru Aganiju čuo jedan pravi epitet iz neverovatnog izvora, od ministra unutrašnjih poslova Kosova Mehmeta Malićija, mog oca. Doušnici koji su pratili Aganija i njegov krug na Filozofskom fakultetu i javnim lokalima, gde se sastajao sa ljudima, upoznali su Mehmeta sa činjenicom da se njegov sin druži sa osobama koje komunistički režim prati kao sumnjive, te da deluju, kako se tada govorilo "sa pozicija albanskog nacionalizma i iredentizma". Mehmet me je jednoga dana upitao šta imam sa ovim prijateljima. Rekao sam mu, to su mi kolege, razgovaramo o profesionalim temama, socijalnim i aktuelnim. "A da li ti znaš da su oni bliski sa Fehmijem Aganijem?" Da, rekoh mu, ali šta imate vi sa njim? "On je mozak iredente", reče mi, a zatim je dodao i nešto što sam uvek imao u vidu u narednih 16 godina, koliko sam bio u kontaktu sa Aganijem: "Lukav je i neuhvatljiv, veliki majstor".

Aganija sam zaista poznavao kao velikog majstora politike. Nije se nikada gurao u prvi plan. Bio je skroman čovek, ali od ideje, radeći za strateške ciljeve i sa kratkoročnim taktikama i platformama, sve do onih dnevnih. U DSK-u je od početka preuzeo na sebe sve poslove ideologa: programe, platforme, saopštenja, reagovanja, komentare, objašnjenja..., sve je to formulisao sam ili je bar prolazilo kroz njegovu redakturu. Zatim, bio je neumoran u kontaktima sa diplomatama i novinarima, davao je svakodnevno intervjue, predvodio je pregovore, davao instrukcije i savete ljudima na terenu. Ko god da se pojavio kod njega, bio je dobrodošao. Marljivo je pronalazio vremena za sve. Nije bio rob partije. DSK je bio samo instrument za ostvarenje cilja. Kada nije nailazio na razumevanje u predsedništvu DSK, radio je sa ostalim mudrim ljudima nacije (Gazmendom Zajmijem, Mahmutom Bakalijem, Azemom Škreljijem, Bajramom Keljmendijem) u pripremanju Deklaracije o nezavisnosti iz 1990. godine, Kačaničkog Ustava i sl. U svim pregovorima, bio je on, Veliki Majstor koji je na prvi pogled činio "kompromise" za sporedna, ali ne i za suštinska pitanja.

Kako smo upropastili ili namestili igru Krisu Hilu?

Kakav je pregovarač bio Agani, pokazuje jedan slučaj prilikom naše saradnje. Septembra 1998. godine Kris Hil, koji je posredovao u pregovorima između Beograda i Prištine, doneo je predlog o statusu Kosova govoreći da je to američka Platforma. Rugova, koji je bespogovorno odobravao sve što mu je dolazilo od Amerikanaca, podržao je to, ali kada ju je pročitao Agani, bio je sablažnjen i pronašao je način da dâ predlog Batonu Hadžiuu, iako je to bio tajni dokument, da ga objavi u *Koha Ditore* i da je na taj način demaskira. Baton mi je prosledio taj dokument za komentar i pošto sam ga pročitao, rekao sam mu da to ne može biti dokument Amerikanaca, već da je to dokument Beograda jer sadrži projekat veoma ograničene kulturne autonomije za Kosovo. "To je Hilov test", rekao sam Batonu, "koji treba da ispita koliko možemo da popustimo". "Pa, napišti to", rekao mi je on. Napisao sam komentar, oštro kritikujući njegovu sadržinu, demaskirajući ga, ali ne rekavši ništa o izvoru, odakle smo dobili dokument.

Bilo kako bilo, glavna Aganijeva ideja je bila da se obezbedi internacionalizacija kosovskog pitanja, bez koje je znao da Kosovo neće imati nezavisnost. Kada je počela pobuna OVK, radio je na dva fronta. I sa pobunjenicima i sa kratkovidima u DSK, kojima sujeta ili bojazan nisu dopuštali da podrže oružani otpor.

Nakon Konferencije u Rambujeu i početka bombardovanja Srbije, Agani je rekao članovima porodice da je internacionalizacija dostigla kulminaciju i da će rezultat NATO intervencije biti odlazak srpske policije i vojske sa Kosova. "Nezavisnost je neminovna", rekao je tada, dodajući: "Sada i ako umrem, miran sam. Moja je Misija završena!". Nakon nekoliko dana, srpski zločinci su ga izvukli iz voza kojim je krenuo za Skoplje. Prepoznali su ga i zverski ubili po naređenju čelnika Srbije.

U Aganijevom delu koje objavio Dukađini u osam tomova, nalazi se najbolja elaboracija suštine državotvornog mišljenja Kosova, kao neizbrisiv istorijski spomenik. Zato i svedočim da je Fehmi Agani bio Veliki Majstor Nezavisnosti.

Seme Gafura Kiserija

Drugu priču posvećujem mom pokojnom prijatelju Gafuru Kiseriju. Umro je prvih dana ove godine (2008). Bio mi je prijatelj od srca. Družili smo se šezdesetih godina u Prizrenu. Igrali smo fudbal sa Nakom (Eljšani), Isufom Vranićijem, Ismailjem Makasčiuom – Grbom i nekoliko drugih; imali smo zdravo mladalačko drugarstvo. Kasnije sam sa Gafurom u isto vreme otišao na studije u Beograd. Neko vreme sam stanovao kao ilegalac u njegovoj sobi u Domu *Rifat Burdžević*. Godine 1967. došli su nam prijatelji iz Prizrena, Gafur i ja smo im kupili putne karte kako bi gledali fudbalsku utakmicu reprezantacija Jugoslavije i Albanije. Otvoreno su navijali za Albaniju. "Crveno-crno! Crveno-crno!", iako je albanska reprezentacija ubedljivo izgubila. Srbi su nam uzvraćali sa uvredljivim izvrtanjem reči: "Kur-ćezi!", što se na albanski može prevesti kao "kurčić".

Krajem osamdesetih godina, Gafur je izabran za delegata u Skupštini Kosova, u poslednjem komunističkom sazivu. Nakon nasilne promene Ustava 1989. godine i ponovnog proglašenja vanrednog stanja, delegati Skupštine koji su bili pažljivo izabrani, nisu imali ni najmanju iluziju o tome šta smera Miloševićev režim. Juna 1990 godine, sreo sam Gafura u Đakovici. Tamo sam otišao sa Antonom Koljom Berišajem kod Ljuljzima Gerćine i Ruždija Bakalija, tražili smo fondove od preduzeća "Ereniku" za časopis Udruženja filozofa i sociologa *Thema* i tu smo zatekli Gafura i Bujara Đurđealjoa, koji su bili poslanici Skupštine autonomnog Kosova. Oni su došli na konsultacije sa kolegama delegatima iz Đakovice oko načina kako da reaguju na srpske provokacije na narednoj sednici Skupštine, za koju su znali da bi mogla biti odlučujuća. Očekivala se suspenzija autonomije. Tokom razgovora oko statusa Kosova u Srbiji nakon Drugog svetskog rata, izneo sam mišljenje da Skupština Kosova ima istorijsko pravo da odluči o sudbini Kosova. "Kao što je donela odluku o ujedinjenju sa Srbijom 1944. godine u Prizrenu, ova Skupština ima pravo da donese i odluku o odvajanju Kosova od Srbije!", rekao sam im tada.

Kako se pobunila Skupština pokrajine?

Na narednoj sednici Skupštine Kosova, nakon nekoliko dana ova će se rečenica čuti i biće povod za kraj te Skupštine. Dok se satima vodila konceptualna bitka među komunistima koji su se tada podelili u dva nacionalna tabora, u kasnim satima za govornicu će izaći Ruždi Bakali, koji je prisustvovao razgovoru vođenom u uredu direktora Kombinata "Ereniku". Bakali, koji je imao strastven stil diskusije, u jednom trenutku je predsedniku Skupštine rekao u oči (mislim da se prezivao Jokanović), nezadovoljan što je ovaj pokušavao da mu oduzme reč (parafraziraću ga po sećanju): "Druže Jokanoviću, ovo je Skupština Kosova, ja sam poslanik i vi ne možete da mi oduzmete reč. Na kraju krajeva, znamo mi koji je vaš cilj. Ali uveravam vas da je ova Skupština 1944. godine donela odluku da se Kosovo pripoji Srbiji i upravo ova Skupština i može odlučiti da se Kosovo odvoji od Srbije!". Nakon ove rečenice, Jokanović se "sablaznio" i besan prekinuo sednicu. Potom, albanskim delegatima više nije bio dozvoljen ulazak u Skupštinu.

Narednih dana, kada je grupa "pobunjenih" delegata shvatila da Srbija namerava da uništi autonomiju Kosova, koiliko se sećam u početku je bilo oko 20 njih (među njima sam poznavao samo Džemajljija Bajraja, Iljjaza Ramajljija, Gafura Kiserija, Bujara Đurđealjoa, Muharema Šabanija, Ruždija Bakalija i Sabrija Hašanija), počele su konsultacije oko proglašenja nezavisnosti Kosova na osnovu mandata koje su imali od strane većinskih glasača na Kosovu. U te konsultacije sam bio uključen i ja. Okupljali smo se u jednom stanu, u Goleškoj ulici, danas Ulici Redžepa Ljucija; razmatrali smo ideje o tekstu Deklaracije i procedure šta da se uradi ako srpska policija, koja je okupirala zgradu Skupštine, ne dozvoli da se sednica tamo održi. Alternativa je bila da se sednica održi u nekoj drugoj sali ili pred ulazom u Skupštinu. Iako je većini izgledala čudnom ideja za demonstracije pred vratima, nju je podržala i američka aktivistkinja Eva Brentli, i tako se i dogodilo. Gafur je sa drugovima u međuvremenu agitovao među delegatima koji su se još uvek ustručavali da potpišu Deklaraciju o nezavisnosti. Gafur me je čak obeveštavao, radostan

jer su ubedili 78 delegata, a ljut što su ostalih 29 negde "nestali" ili su podržavali ideju, ali pronalazeći neke razloge da je odmah ne potpišu. Zatim je broj porastao, pritisak javnosti i članova pordice bio je snažan, prikupljeni su, koliko se sećam potpisi 114 od 117 albanskih delegata i nedostajalo je sedam, kako bi se postigla kvota za pravosnažnu odluku, 120 + 1, dve trećine delagata (ukupan broj delegata bio je 180). Srbi su odavno bili instalirali, iako je Kosovo imalo veoma široku autonomiju, da Albanci ne mogu imati dve trećine poslanika za velike odluke kakva je bila ova, za odvajanje Kosova od Srbije. Deklaracija o nezavisnsti je pročitana 2. juna 1990. godine ispred ulaznih vrata Skupštine. Gafur je stajao pored Bujara Đurđealjoa i Muharema Šabanija, koji su pročitali obrazloženje Deklaracije. Gafur je nervozno pušio cigaretu i sa njegovih usana kao da sam u trenutku pročitao kako na prizrenskom turskom kaže, "Oko da çabuk!" (Čitaj brže!). Kasnije, nakon proglašenja Republike Kosovo i usvajanja Kačaničkog Ustava, pobunjena Skupština je otišla u egzil, neko u Hrvatsku, Sloveniju ili zapadne zemlje, a neko u Tursku, Makedoniju ili Albaniju. Gafur je prvo bio u Hrvatskoj, a zatim u Skoplju. Često sam ga tamo sretao i zadirkivao kako je nervozno pušio cigaru na dan Deklaracije, govoreći Bujaru i Muharemu da brže pročitaju tekst Deklaracije o nezavisnosti koja u to vreme nije imala izgleda da se ostvari, ali nije bila ni utopija. Gafur, koji je imao nadimak "tiçen" (na turskom "trn", "žaoka"), jer je voleo da zadirkuje i razmenjuje šale, tada bi odgovarao: "Vidi, plašio sam se da nas ne prekinu! Bilo je veoma važno da se tu pročita reč nezavisnost, jer mi se činilo kao da sejemo seme iz kojeg će jednoga dana izniknuti cvet istinske nezavisnosti!".

Azil i rezil

Njihov je egzil bio težak, dobijali su neku pomoć, ne tako redovno od Vlade u egzilu. U početku, dok je najveća grupa delegata Skupštine još uvek bila u Zagrebu i Ljubljani, u Prištini smo Veton Suroi, Ilber Hisa i ja napravili plan. Ne sećam se čija je ideja bila, ali mislim da liči na Ilberove ideje. Njemu bi u to vreme

kvrcnule ovakve kombinacije: da izbegli delegati kolektivno uđu u nemački konzulat u Zagrebu i zatraže zaštitu ili politički azil. Mislili smo da će time delegati Skupštine biti zaštićeni i lično obezbeđeni u slučaju da ostanu duže u egzilu, ali najveća dobit bila bi ta što bi se na dramatičan način internacionalizovalo pitanje nasilnog oduzimanja autonomije, kao i afirmacija samog akta samoopredeljenja, proglašenja nezavisnosti od većine poslanika tadašnje Skupštine. Mi smo se iz Prištine svakodnevno konsultovali sa Gafurom, ali neko je stopirao ovaj naš scenario. Nikada nisam saznao zašto je ovaj plan propao. “Ne tražismo azil, dobismo rezil”, reče mi Gafur jednom u Skoplju 1994. godine.

Razume se, ne znam da li bi traženje azila na Zapadu uticalo na Badinterovu Komisiju. Mi smo to tada smatrali korisnim, jer bi svet trebalo da donese neku odluku oko suspendovanja autonomije, uviđajući mnogo pre Badinterove Komisije jugoslovensku Ustavnu osnovu, gde je Kosovo imalo pravo veta i konstitutivni subjektivitet u federaciji. Ali, eto, to se nije dogodilo. Bilo kako bilo, moj drug Gafur je učinio sve što je bilo u njegovoj moći za legalno proglašenje nezavisnosti. Ali nije uspeo da okusi ovu nezavisnost, koja se danas uistinu proglašava u koordinaciji sa Zapadom.

Gafur je umro januara u Prizrenu. Nažalost, ja sam to saznao tek pre nekoliko dana. On je poslednjih godina živeo u Dubrovniku i nisam znao da se vratio. Kada sam to saznao, zahvatila me je dvostruka tuga, zbog smrti druga, a i zbog toga što nije dočekao da učestvuje na ceremoniji proglašenja nezavisnosti i vidi plod koji je iznikao iz semena, za koje je verovao da je zasadio sa drugovima 1990. godine.

(*Express*, 17. februara 2008)

RK LINKS
Vojvode Stepe 407J
11 000 Beograd

MOSTART d.o.o.
Zmaj Jovina 17
Zemun

Edicija Internacionala
Knjiga 2

Za izdavača
Vera Ivković
Dragan Stojković

Urednik
Saša Ilić

Lektura i korektura
Svetlana Gavrilović

Grafičko oblikovanje
Metaklinika

Štampa
Standard 2

Tiraž
500

CIP zapis je dostupan u elektronskom
katalogu Narodne biblioteke Srbije:
COBISS.SR-ID 207613196

ISBN 978-86-89857-01-6 (RKL)
ISBN 978-86-84149-75-8 (M)

polip
International
Literature Festival
Pristina

Ova publikacija je objavljena u okviru četvrtog
Međunarodnog književnog festivala polip – 2014
održanog u Prištini od 16. do 18. maja 2014.
http://polipfestival.wordpress.com/

Organizatori Festivala:
Qendra Multimedia, Priština
RK LINKS, Beograd

Umetnički direktori Festivala:
Saša Ilić & Jeton Neziraj

Koordinatorka Festivala:
Nita Hasani

Kontakt:
Info@qendra.org

Web:
www.qendra.org

Festival su podržali:

Allianz Kulturstiftung · Goethe-Institut · traduki · Prishtina · Olof Palme International Center

Knjiga *Kosovo i raspad Jugoslavije* Škeljzena Malićija, albanskog filozofa i političkog analitičara iz Prizrena, spada u veliki korpus literature koja se bavi procesima dezintegracije bivše zajedničke države. Međutim, Malićijeva knjiga ima jednu specifičnost koja je svih ovih godina nedostajala u ovom dijalogu o prošlosti. Radi se o pogledu na zrelo doba Jugoslavije i njen kraj, ali iz ugla kosovskog intelektualca koji, govoreći o sebi, otvara čitavu panoramu događaja: od revolucionarne 1968. u Beogradu, preko demonstracija 1981. na Kosovu, sve do produbljivanja kosovske krize, uspona srpskog nacionalizma i ukidanja autonomije, što je u pokrajini kreiralo novu političku stvarnost. U tom kontekstu, zanimljivo je pratiti put mirovne politike kosovskog lidera Ibrahima Rugove, kao i nastanak druge političke struje – potekle iz nekadašnjih marksističko-lenjinističkih grupa – koja se nakon kolapsa mirnog otpora na Kosovu, okrenula stvaranju OVK.

Knjiga Škeljzena Malićija predstavlja nepoznatu priču o političkom i intelektualnom životu na Kosovu, dugu povest otpora i unutrašnjih previranja o čemu do sada nismo imali prilike da čitamo.

ISBN 978-86-84149-75-8